

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Ժ.
2024

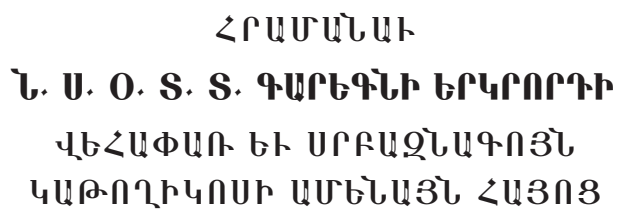
ՉԼ. ՏԼԻԻ

ԲԱՄԻՆՈՒՆ

ՊԼՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՐԱՆԻՐ
ԱՐԵՆԱՅՆ ՀԼՅՈՑ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԻԹԵԼՆ
ՄԼՅՐ ԼԹՈՒՈՅ ՄԻՔՈՅ ԷԶՐԻԼԾՆԻ

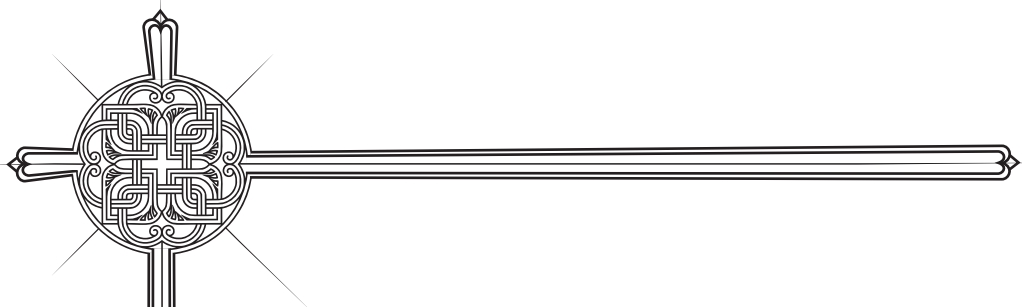
Հոկտեմբեր

2024
II. ԷԶՐԻԼԾՆԻ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ»

կրօնագիտական եւ հայագիտական ամսագիր

Խմբագրական

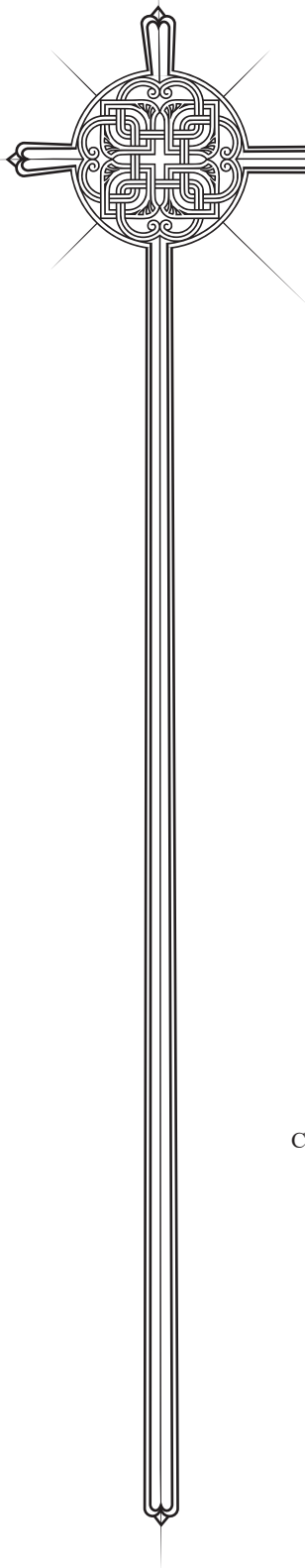
Գլխավոր խմբագիր՝ Գեորգ Մադոյեան

Լեզուաւոճական խմբագիր՝ Նարէ Սարգսեան

Տեխնիկական խմբագիր՝ Գոռ Գրիգորեան

Խմբագրական խորհուրդ՝
Տ. Մկրտիչ եպս. Պոռշեան,
Տ. Գեորգ եպս. Սարոյեան,
Տ. Շահէ ծ. վրդ. Անանեան,
Տ. Ռուբէն վրդ. Չարգարեան,
Տ. Յուսիկ աբղ. Սմբատեան,
Տ. Արարատ քինյ. Պօղոսեան,
Ազատ Բոզոեան,
Վահէ Թորոսեան,
Կարէն Մաթեւոսեան

“Etchmiadzin”

Journal of Religious and Armenological Studies

Editorial staff

Editor-in-Chief **Gevorg Madoyan**

Stylistic editor **Nare Sargsyan**

Technical editor **Gor Grigoryan**

Editorial Board **Bishop Mkrtich Proshyan,
Bishop Gevorg Saroyan,
Proto-Archimandrite Shahe Ananyan,
Archimandrite Ruben Zaragaryan,
Rev. Fr. Husik Smbatyan,
Fr. Ararat Poghosyan,
Azat Bozoyan,
Vahe Torosyan,
Karen Matevosyan**

«Эчмиадзин»

Религиоведческий и арменоведческий журнал

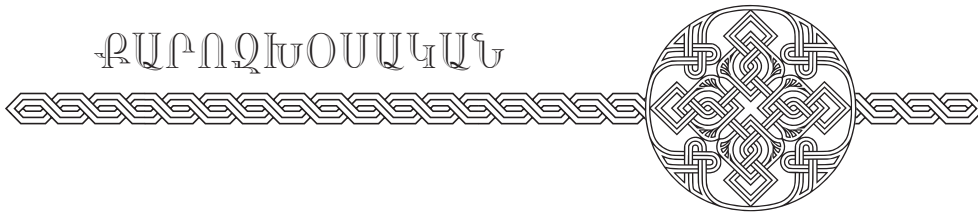
Редакционный состав

Главный редактор **Геворг Мадоян**

Стилистический редактор **Нарэ Саргсян**

Технический редактор **Гор Григорян**

Редакционный совет **Епископ Мкртич Прошян,
Епископ Геворг Сароян,
Протоархимандрит Шагэ Ананян,
Архимандрит Рубен Заргарян,
Иеромонах Иусик Смбатян,
Иерей Арарат Погосян,
Азат Бозоян,
Ваге Торосян,
Карен Матевосян**

Տ. ԱՐՇԱԿ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՊՈՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՔԱՐՈՉԸ՝
ԽՈՍՎԱԾ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ ՄԱՏՈՒՅՎԱԾ Ա. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ

(Հոկտեմբերի 6, 2024 թ.)

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

«Որով իշխանութեամբ առնես զայդ, եւ ո՞վ ետ
զիշխանութիւնդ զայդ»

(Մարկ. ԺԱ. 28):

Այսօր, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Սուրբ Տաճարի վերածման առաջին կիրակի օրը, Սուրբ և Անմահ Պատարագի ընթացքում կարգացվեց Սուրբ Մարկոսի Ավետարանից մի դրվագ, երբ Հիսուս արձագանքում է իր ունեցած իշխանության վերաբերյալ հրեական տաճարի պաշտոնյաների հարցադրումներին:

Իշխանության մասին հարցադրումները արդիական են եղել բոլոր ժամանակներում: Հազարամյակներ շարունակ տարբեր մտածողներ՝ իմաստասերներ ու կրոնավորներ, պետական ու ռազմական գործիչներ, դիվանագետներ ու հոգեբաններ փորձել են հասկանալ և բացահայտել իշխանության էությունը, դրա աղբյուրը, ձևավորման սկզբունքները, բնույթն ու նպատակները: Նրանք ցանկացել են բացատրել, թե ինչու և ինչպես են հասարակության մեջ առանձին անձինք օժտվում ավելի մեծ իրավասություններով ու հեղինակությամբ, քան ուրիշներ:

Հիսուսի ունեցած իշխանության մասին հարցնող պաշտոնյաների հետաքրքրասիրությունը, սակայն, ակնհայտորեն ուներ անառողջ ու սագրիչ նպատակադրում: Մարկոս Ավետարանիչը պատմում է, որ Հիսուս անառարկելի հեղինակությամբ մուտք էր գործել հրեական տաճար և այնտեղից վռնդել վաճառականներին ու վաշխառուներին: Հիսուսի այս ընդվզումը ուղիղ մարտահրավեր էր դարձել տաճարի պաշտոնյաների համար, որոնք տաճարում ծառայությունների կազմակերպման պա-

տասխանատուներն էին: Ընկրկելով Հիսուսի հեղինակության առջև և երկյուղ կրելով Նրա շուրջ հավաքված բազմությունից՝ այս պաշտոնյաները փորձում են ճնշում գործադրել՝ Հիսուսին ուղղելով հետևյալ հարցը. «Ի՞նչ իշխանությամբ ես կատարում այս, և ո՞վ շնորհեց քեզ այդ իշխանությունը»: Հիսուս, իհարկե, անպատասխան է թողնում պաշտոնյաների սադրիչ հարցադրումը: Նա արդեն պատասխանել էր այդ հարցին Իր քարոզչությամբ, Իր հրաշագործություններով և Իր անբիժ կյանքով ու վարքով:

Իր քարոզչության ընթացքում Հիսուս բազմաթիվ անգամներ օգտագործում է «իշխանություն» բառը: Նրա ուսուցումներում բացարձակ ու անքննարկելի իշխանությունը պատկանում է միայն ու միայն Աստծուն, և Աստված է, որ մարդկանց շնորհում է իշխանություն երկրի վրա: Այս մասին է խոսում Հիսուս, երբ պատասխանում է Հռոմեական կուսակալ Պիղատոսին, երբ վերջինս սպառնում էր Իրեն. «Դու, - դիմելով Պիղատոսին ասում է Հիսուս, - Դու ինձ վրա ոչ մի իշխանություն էլ չէիր ունենա, եթե քեզ ի վերուստ տրված չլիներ» (Հովհ. ԺԹ. 10—11): Այսպիսով, Հիսուս, նաև՝ Իր աշակերտները ոչ միայն ճանաչում են մարդկային իշխանությունը, այլև քարոզում են հնազանդություն վերջինիս նկատմամբ, ինչպես ձևակերպել է Պողոս Առաքյալը. «Ամեն մարդ, որ իշխանության տակ է, թող հնազանդվի նրան. քանզի չկա իշխանություն, որ Աստծուց չլինի...» (Հռոմ. ԺԳ. 1):

Պողոս Առաքյալին երկրորդում է նաև Պետրոս Առաքյալը. «Ի սեր Տիրոջ, հնազանդ եղեք մարդկային ամեն իշխանության՝ չարագործներին պատժելու, իսկ օրենքը պահողներին գովելու համար» (Ա. Պետր. Բ. 13—17):

Հիսուս բացարձակապես հեռու է Երկնավոր և երկրավոր իշխանությունների նույնականացումից: Երկրավոր թագավորն ու իշխանը երբեք ու երբեք չեն կարող հավակնել Երկնավոր Թագավորի փառքին ու հեղինակությանը: Երկրավոր թագավորի ու իշխանի հեղինակության աղբյուրը Երկնավոր Թագավորն է՝ նույն Ինքն Աստված: Եւ դրա համար Հիսուս ասում է. «Տվե՛ք Աստծուն՝ Աստծուն, և կայսրին՝ կայսեր» (Մատթ. ԻԲ. 21): Այո՛, Քրիստոնեությունը քարոզում է հնազանդություն իշխանություններին, հնազանդություն, որ բխում է կամավոր ընտրությունից ու Աստծու պատվիրանների հանդեպ խոր պատասխանատվությունից: Իշխանությունների հանդեպ հնազանդությունը, սակայն, երբեք ու երբեք չի կարող հանգեցնել աստվածամերժության ու հավատուրացության:

Հիսուս նվիրագործում է մարդկային իշխանությունը որպես երկրի վրա արդարադատության իրականացման, մարդկանց միջև համերաշխության ձևավորման և բարիքի կերտման գործիք: Նույն Պողոս Առաքյալը վճռականորեն հայտարարում է, որ իշխանությունը տրված է մարդկանց «գոտեպնդելու, և ոչ թե կործանելու համար» (Բ. Կորնթ. Ժ. 8):

Հետևաբար՝ այն իշխանությունը, որն իր գործողություններով կամ անգործությամբ հանգեցնում է կործանման ու ավերածությունների, խեղաթյուրում է արդարադատությունը և հրահրում հակառակություններ ու խաթարում մարդկանց խաղաղ համակեցությունը, այդ իշխանությունը կորցնում է կապը իշխանություն շնորհող Աղբյուրի՝ Աստծու հետ, ուստի՝ զրկված է հեղինակությունից ու արժանավստահությունից:

Խիստ խորհրդանշական ենք տեսնում, որ Տաճարի վերածման առաջին իսկ կիրակի օրը Սուրբ Գրքի ընթերցումները մեզ առաջնորդում են իշխանության գաղափարի շուրջ խորհրդածությունների. իշխանություն, որով օծտված է նաև այս Սուրբ Տաճարը, և այս Սուրբ Տաճարով խորհրդանշվող Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին. իշխանություն, որ տրված է հենց նույն Աստծուց՝ բացարձակ և անքննելի իշխանության Աղբյուրից՝ հոգ տանելու համար Տիրոջ բանավոր հոտի հոգիների փրկության ու անվտանգության: Այդ իշխանությունը նվիրագործված է սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքով, երբ Աստված Ինքն իջավ երկնքից և սրբագործեց այն վայրը, ուր հենց կառուցվել է Սուրբ Էջմիածնի վերասրբագործյալ այս Մայր Տաճարը: Սա այն վայրն է, ուր Նոյ Նահապետն առաջին գործ մատուցեց համաշխարհային ջրհեղեղից հետո: Սա այն վայրն է, ուր Հայկ Նահապետը զոհասեղանի վրա գոհաբանական աղոթք մատուցեց մեր հայրերի Աստծուն: Այս վայրում Աստված խոսեց Նոյ ու Հայկ Նահապետների, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի Հայրապետի և մեր սրբազան նախնիների հետ: Սուրբ Էջմիածինը այսպես է դարձել մեր հոգևոր ու ազգային ինքնության կնիքը, դարավոր վկան մեր գոյության ու հարատևության: Մեր մատենագիրները պատմում են, որ Էջմիածինը կառուցվեց Արարատ լեռան լանջից բերված ժայռաբեկորներով, և դրա համար էլ Սուրբ Էջմիածինը Արարատացել է ու հավերժացել, դարձել անհաղթելի ու անխոցելի:

Հաճախ են օտարներն ու որպես յուրային ներկայացողները սաղորիչ հարցադրումներ բարձրացրել, թե՛ ի՞նչ իշխանությամբ է գործում Սուրբ Էջմիածինը և Հայոց Եկեղեցին: Այսօր ևս մեղադրական նույն շեշտադ-

րումներով փորձ է արվում կասկածի տակ առնել Եկեղեցու հեղինակությունն ու իշխանությունը: Ոմանք փորձում են խեղաթյուրել Եկեղեցու առաքելությունը և Եկեղեցին դարձնել սեփական թերընկալումների և թյուրմբռնումների պատանդը՝ փորձելով ոչ թե ծառայել Եկեղեցուն, այլ Եկեղեցին ծառայեցնել սեփական հիվանդագին պատկերացումներին: Ոմանց խեղված ընկալումներում Եկեղեցու առաքելությունը պիտի սահմանափակվի բացառապես ծիսակատարություններով ու կրոնական խնդիրներով:

Եկեղեցուց պահանջել հեռու մնալ հանրային մտահոգություն առաջացնող խնդիրների արժարժումից՝ նշանակում է բացահայտել սեփական տգիտությունը, նշանակում է պատկերացում չունենալ Եկեղեցու էության, նրա կոչման և պատմական առաքելության վերաբերյալ:

Եկեղեցու առաքելությունը ներառում է հասարակական կյանքի անխտիր բոլոր ոլորտները: Երբ նժարին է դրված հոգևոր ինքնությունը, չկա մի հարց, ուր Եկեղեցին զրկված է իր դիրքորոշումներն ու տեսակետները արտահայտելու իրավունքից: Եկեղեցին կաշկանդված է միայն ու միայն աստվածային օրենքներով ու պատվիրաններով, որ ներառում են նաև օրինապահություն և հասարակական կարգի պահպանություն:

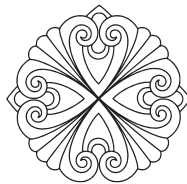
Եկեղեցին ևս, Հիսուսի նման, չի պատասխանելու իր հեղինակությունն ու իշխանությունը կասկածի տակ առնող սադրիչ հարցադրումներին, թե՛ Ինչ իշխանությամբ է գործում: Այս հարցի պատասխանը տվել է մեր ժողովրդի պատմությունը: Այս հարցի պատասխանը այսօր տալիս է նաև վերածոված այս Սուրբ Տաճարը և այս Սուրբ Տաճարի շուրջ համախմբված համայն հայ ժողովուրդը: Այս Եկեղեցին Սուրբ է, և այս Եկեղեցով սրբանալու հույս ու շնորհ ենք ստանում նաև մենք՝ ամենքս՝ Քրիստոսի անունով հավաքված հավատացյալներս՝ եկեղեցականներ և աշխարհականներ, մեծեր ու փոքրեր, կանայք և տղամարդիկ, ծերեր և երիտասարդներ: Քրիստոսին հավատացողներին երբեք ու երբեք չի կարող լքել սրբանալու ձգտումն ու կատարելագործվելու մղումը:

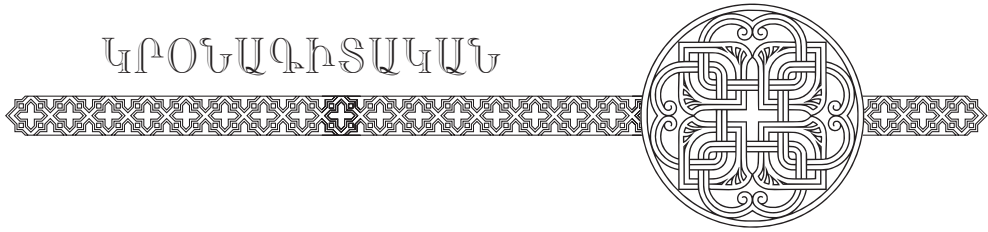
Մենք զավակներն ենք այս Սուրբ Եկեղեցու: Լինել զավակ՝ նշանակում է ճանաչել Եկեղեցու իշխանությունը և հնազանդվել: Փորձել ներկայանալ Եկեղեցու հետևորդ՝ բայց ունկնդիր չլինել Եկեղեցու ձայնին՝ նշանակում է կամավորաբար հրաժարվել Եկեղեցու անդամությունից, երբ Եկեղեցու խոսքն ուղղված է իր զավակներին: (Հնարավոր չէ լինել Եկեղեցու զավակ՝ առանց ճանաչելու Եկեղեցու կանոնական իշխանու-

թյունը և հնազանդվելու: Փորձել ներկայանալ Եկեղեցու հետևորդ՝ բայց անտեսել Եկեղեցու վարդապետական ուսուցումներն ու հորդորները՝ նշանակում է կամավորաբար հրաժարվել Եկեղեցու անդամութունից): Նրանք, ովքեր կամավորաբար հրաժարվում են Եկեղեցու անդամութունից, նրանց բաժինը ուրացողների և դավաճանների հետ է, ինչպես կասեին Եկեղեցվո մեր նախնի վարդապետները:

Մենք պատմական ժողովուրդ ենք՝ պատմական առաքելությամբ, և այդ պատմական առաքելությունն իրականացնելու բացառիկ պատասխանատվությամբ: Մենք ներում չենք ստանալու ո՛չ Աստծուց, ո՛չ մեր նախնիներից և ո՛չ էլ ապագա սերունդներից, եթե ձախողենք մեր պատմական առաքելությունը: Այս Սուրբ Տաճարի վերածումը նոր հույս ու նոր լույս է բերում մեր կյանքին, նոր հորիզոններ բացում մշուշոտ ապագաների մեջ:

Թող Աստված իմաստությամբ շնորհազարդի մեր Սուրբ Եկեղեցու զավակներին՝ արիությամբ հաղթահարելու ժամանակի հարուցած մարտահրավերները և անվրդով խաղաղության մեջ պահի մեր երկիրը, անվտանգ ու բարօր կյանքի մեջ՝ մեր ժողովրդին, այստեղ և ամենուր, ամեն:

Doi: 10.56737/2953-7843-2024.10-10

ՄՈՎՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՍՏՎԱԾԱՆՆՉՈՒՄ՝

«խաղաղություն» բառը Հայոց լեզվում կիրառվում է տարբեր իմաստներով. լուրջություն, հանգստություն, անդորրություն, հանգարտություն, հաշտություն եւ այլն²: Ռազմական եւ քաղաքական տեսակետից այն նշանակում է պատերազմական բռնություններից ու ապստամբություններից ազատ վիճակ: Սակայն սա դեռ չի ենթադրում մարդկանց միջեւ կատարյալ ներդաշնակություն: Անգամ խաղաղ ժամանակ մարդիկ ունենում են հակամարտություններ, վեճեր, դատավարություններ, ընտրարշավներ ու այլ իրավիճակներ, որոնք հակասում են խաղաղության հիմնական բովանդակությանը:

Պատմության ընթացքում մարդկանց մեծամասնությունը միշտ ցանկացել է երկարատեւ խաղաղություն: Կրոնները եւ փիլիսոփաները կոչ են արել լուծել հակամարտությունները խաղաղ ճանապարհով: Աստվածաշունչը խաղաղարարներին «եռանելի» է համարում (տե՛ս Մատթ. Ե. 9): Հին Հունաստանի եւ Հռոմի փիլիսոփաները սովորեցնում էին եղբայրություն եւ հրաժարում բռնությունից³, իսկ պատերազմը համարում էին խաղաղությունը պահպանելու միջոց⁴: Այնուամենայնիվ, հնա-

^{1*} Ստացվել է՝ 2.07.2024, գրախոսվել է՝ 2.08.2024: Էլ. հասցե՝ hayrmovses@gmail.com:

² Տե՛ս ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԼԽՍՅԱՆՅ, Հայերէն բացատրական բառարան, հատոր երկրորդ, Երեւան, 1944, էջ. 233:

³ Օրինակ, ստոիցիզմը քարոզում էր բոլոր մարդկանց հավասարության, եղբայրության եւ սիրո գաղափար, ըստ որի՝ տիեզերքը մի պետություն է, իսկ բոլոր մարդիկ՝ նրա քաղաքացիները. տե՛ս Ս. ԶԱՔԱՐՅԱՆ, Փիլիսոփայության պատմություն, Երեւան, «Նաիրի», 2000, էջ 95:

⁴ Հին հույները դասական առաքինություններից ամենաշատն արժեւորում էին քաջությունը, երբեմն ավելի, քան իմաստությունն ու արդարությունը. ըստ այդմ՝ նրանք մեծապէս գնահատում էին պատերազմը՝ որպէս քաջության ուսուցիչ, որտեղ նաեւ փորձվում էր մարդկանց քաջությունը: Ավելի հեռու գնալով այս կոնտեքստում՝ հունական դասական փի-

գույն ժամանակներից աշխարհը հազվադեպ է տեսել երկարատեւ եւ անխախտ խաղաղության շրջան:

Խաղաղությունը բոլոր արժեքների հիմքն է եւ աշխարհի ազգերի ու պետությունների տեսլականը, հույսն ու երազանքը, սակայն իրականում միշտ մնալով դժվարությամբ հասանելի ու ձեռքբերելի: Տարբեր մշակույթների եւ հավատալիքների մարդիկ իրենց տարբեր աշխարհայացքների պատճառով խաղաղությունը հասկանում են երբեմն անգամ հակադիր ձեւերով:

Քրիստոնեության սկզբնական շրջանում Տեր Հիսուս Քրիստոսի՝ խաղաղությանն ու խոնարհությանը վերաբերող խոսքերը որոշ հեղինակներ մեկնաբանել էին որպես պատերազմին առհասարակ դեմ⁵: Համբերությունը, հեզությունը, ծառայելու պատրաստակամությունը այն հիմնական հատկանիշներն էին, որոնցով քրիստոնյաներն աչքի էին ընկնում եւ տարբերվում մյուսներից: Անարդարությանը դիմացող-համբերողներին խոստացված էր երկնային արքայությունը (Մատթ. Ե. 10), իսկ հեզերը կոչվում էին «եռկրի ժառանգորդներ» (Մատթ. Ե. 5): Խաղաղություն էր հռչակված համայն մարդկությանը, նույնիսկ Ավետարանը կոչվում էր «Խաղաղության Ավետարան» (հմմտ. Հռոմ. Ժ. 15): Քրիստոսի աշակերտները չէին ապրում այնպես, ինչպես իշխանություն ու հզորություն ունեցողները, եւ նրանց դիրքորոշումը հակառակ էր ժամանակի իշխանավորների ընկալումներին: Սակայն պատմությունը ցույց է տալիս, որ այս բնութագրումն առավել հատուկ էր քրիստոնեության վաղ շրջանի հավատացյալներին, հաշվի առնելով Հռոմեական բանակում տիրող կռապատությունը ու քրիստոնյաների հալածանքը⁶, ինչպես նաեւ զինվորների վարքը, որ ուղեկցվում էր բռնություններով ու անբարոյականությամբ⁷:

Խաղաղությունն Աստվածաշնչի առանցքային հասկացություններից է, որը հանդիպում է թե՛ Հին եւ թե՛ Նոր Կտակարաններում: Այն ներ-

լիստիայության խոշորագույն ներկայացուցիչներ Պլատոնն (Ք. ա. 427–347) ու Արիստոտելը (Ք. ա. 384–322) կարծում էին, որ պատերազմն ինքնանպատակ չէ, այլ՝ խաղաղությունը պահպանելու միջոց. տե՛ս A. HOLMES, War and Christian Ethics: Classic Readings on the Morality of War, Michigan, 1975, էջ 13:

⁵ Տե՛ս A. HARNACK, Militia Christi: The Christian Religion and the Military in the First Three Centuries, Translated and introduced by David McInnes Gracie, Philadelphia, 1981, էջ 27:

⁶ Տե՛ս E. RYAN, “The Rejection of Military Service by the Early Christians.” Theological Studies, 1952, Vol. 13, No. 1, էջ 1–32:

⁷ Տե՛ս A. HARNACK, Militia Christi, էջ 65:

կայացնում է ոչ միայն պատերազմի բացակայություն, այլ նաև ներքին հանգստություն, լիարժեքություն, համայնքային բարօրություն եւ ներդաշնակություն Աստծու հետ: Քրիստոնեության մեջ մարդու հոգեւոր կյանքն ուրախ է ու հավասարակշռված այն ժամանակ, երբ խաղաղ ներդաշնակության մեջ է Աստծու եւ իր իսկ եսի հետ⁸:

Սույն հոդվածում նախեւառաջ քննարկվում է խաղաղության սուրբգրային ընկալումը՝ անդրադառնալով Հին Կտակարանի եբրայեցերեն «շալում» եւ Նոր Կտակարանի հունարեն «էյրենե» հասկացություններին ու վերլուծելով դրանց բազմաշերտ նշանակությունը եւ կիրառումը տարբեր շարակարգերում:

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆՈՒՄ, «ՇԱԼՈՄ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խաղաղության քրիստոնեական ընկալումը խորապես արմատավորված է աստվածաշնչում⁹ եւ հատկապես Հին կտակարանում: Մարգարեները հայտարարում էին, որ գալիք Մեսիան կոչվելու է Խաղաղության Իշխան (տե՛ս Ես. Թ. 6), որ մարդիկ ապրելու են Աստծու պատվիրանների համաձայն, միմյանց հետ խաղաղության մեջ (տե՛ս Ես. ԾԴ. 13) ու այլևս չեն պատերազմի միմյանց դեմ (տե՛ս Ես. Բ. 4, Միքիա Դ. 3–4, Ովս. Բ. 18, Երեմ. ԻԳ. 6, Զաք. Թ. 10): Աստծու թագավորությունը ներկայացվում է սուրբ լեռան պատկերով, որտեղ «Գալլն ու գառը միասին պիտի ճառագեն» (Ես. ԺԱ. 6), իսկ «Մատաղ մանուկն իր ձեռքը պիտի մացնի իծերի բույնը եւ իծերի ձագերի բույնը, ու նրանք ոչ ոքի չպիտի կարողանան վնասել եւ խայթել» (Ես. ԺԱ. 8–9, տե՛ս Եգեկ. ԼԴ. 25): Մարդկությունը խաղաղություն կունենա նույնիսկ բնության հետ (տե՛ս Ովս. Բ. 20, Եգեկ. ԼԴ. 26): Այսպի-

⁸ Մարդու ներքին ու հոգեւոր խաղաղության մասին տե՛ս ԵՀն Կրթ Սեղան բարեգործական հիմնադրամի հետեւյալ օժանդակ ձեռնարկը. Զ. Մ. ՎՐԳ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ, Վ. ՔԶՆ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ, ԴՈԿՏ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Առաջնորդությունը հակամարտությունների եւ ճգնաժամերի կառավարման գործում, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2018 թ., էջ 53–61:

⁹ Սուրբգրային մեջբերումներն արվել են ըստ հետեւյալ հրատարակությունների՝ «Աստվածաշունչ մատյան Հին եւ Նոր կտակարանների (Թարգմանություն գրաբարից)», Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերություն, 2021: Աստվածաշունչ, Նոր Կտակարան Հիսուս Քրիստոսի եւ Սաղմոսների, Հունական եւ եբրայական բնագրերից թարգմանված, վերանայված Ա. հրատարակություն, Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերություն, Երեւան, 2017:

սով մենսիական թագավորությունը խոստանում է նոր աշխարհ, որտեղ տիրում է կատարյալ խաղաղությունը¹⁰:

Եբրայեցերեն բառը, որն արտահայտում է խաղաղության հասկացությունը, «שָׁלוֹם» շալոմ (shalom) բառն է, որն ունի հետևյալ հիմնական նշանակությունները՝ խաղաղություն (peace), ամբողջականություն (completeness), բարեկեցություն (welfare), առողջություն (health): Այն հաճախ օգտագործվում է որպես հարաբերությունների ներդաշնակություն, հաշտություն ու համերաշխություն մարդկանց միջև թե՛ անհատական եւ թե՛ համայնքային առումով¹¹: Այն Հին Կտակարանի կարեւոր աստվածաբանական եզրերից է եւ առավել հաճախ հանդիպում է Սաղմոսաց, Եսայի ու Երեմիա մարգարեների գրքերում հանդես գալով ավելի քան 237 անգամ¹² ու կիրառվելով բազմաթիվ իմաստներով:

Ծննդոց գրքում շալոմի առաջին երկու կիրառումներում նշմարվում է իմաստային տարբերությունը. «Բայց դու խաղաղ հոգով կգնաս քո նախնիների մոտ՝ խոր ծերության հասնելով» (Ծննդ. ԺԵ. 15) եւ «Մեր դեմ չարիք մի՛ գործիր, ինչպես որ մեմֆ քո հանդեպ վատություն չարեցիմք, այլ լավ վարվեցիմք քեզ հետ եւ թողեցիմք, որ խաղաղությամբ հեռանաս մեզանից» (Ծննդ. 2ԻԶ. 29): Առաջին դեպքում շալոմն ունի «հանգիստ» իմաստը, իսկ երկրորդ դեպքում՝ «անվնաս», սակայն երկուսն էլ ունեն բառի նույն արմատական գաղափարը, քանի որ արտահայտում են ամբողջական լինելը:

Սաղմոսաց գրքում հանդիպում է «խաղաղության մարդ» (ish shelomi) արտահայտությունը. «Քանզի խաղաղության մարդը, որին ես վստահում էի, եւ որն ուտում էր իմ հացը, իմ դեմ հանախակի խաբեություն գործեց» (Սաղմ. Խ. 10): Սա նշանակում է մի վիճակ, որում կարելի է հանգիստ կամ հարմար զգալ ինչ-որ մեկի հետ: Իսկ «Ես խաղաղաբար էի. երբ խոսում էի, մարտնչում էիմ իմ դեմ» (Սաղմ. ՃԺԹ. 7) հատվածում շալոմն արտահայտում է ներդաշնակության եւ լիարժեքության հարաբերություններ, որոնք հակառակ են կռվի եւ պատերազմական վիճակներին: Արտաքուստ

¹⁰ Այս մասին տե՛ս C. DORN, Peace in Christian Thought and Life, World Council of Churches Publications, Just Peace Companion, Second Edition, Geneva, 2013:

¹¹ Տե՛ս H. TEPKER, Shalom in the Old Testament, Concordia Seminary – Saint Louis, 1961, էջ 34:

¹² Տե՛ս W. VINE, “Complete Expository Dictionary of Old & New Testament Words” 1940: Որոշ հեղինակներ շալոմի կիրառման տարբեր թվեր են ներկայացնում՝ հաշվի առնելով շալոմի իմաստային կիրառությունները, օրինակ նշվում է, որ շալոմը Հին Կտակարանում կիրառվում է ավելի քան 250 անգամ՝ 213 հատվածներում: Տե՛ս R. HARRIS, Theological Wordbook of the Old Testament, Volume 1, Chicago, էջ 2401:

եւ ներքուստ հանգիստ կամ խաղաղ լինելու վիճակը եբրայեցերենում արտահայտվում է «խաղաղություն» (beshalom) բառի մեջ. «խաղաղություն ու վստահություն պիտի ննջենք եւ արթնանանք» (Սաղմ. Դ. 9):

Շալոմի հետ սերտորեն կապված է «բարեկեցություն» իմաստը, մասնավորապես անձնական «որպիսություն» կամ «առողջություն»: Այս իմաստը երեւում է հետեւյալ հարցումի մեջ, մասնավորապես հարցնել բայի հետ օգտագործված leshalom բառակապակցության մեջ. «Հովսեփը նրանց հարցրեց. «Ինչպե՞ս եմ», եւ ավելացրեց. «Ձեր ծերունի հայրը, որի մասին ասել էիք, թե տակավին կենդանի է, ողջ-առողջ է» (Ծննդ. ԽԳ. 27): Այս իմաստով շալոմն օգտագործվում է շատ լեզուներում, որպես ողջունելու ձեւ, որեւէ մեկին դիմավորելիս կամ ճանապարհելիս:

Շալոմը նաեւ նշանակում է «խաղաղություն», որը վկայում է երկու կամ ավելի կողմերի, ընտանիքի անդամների, ընկերների ու բարեկամների միջեւ հարաբերությունների մասին: Շալոմն այս իմաստով արտահայտվում է հետեւյալ խոսքում. «Նրանց նենգավոր լեզուները խոցոտող նետ են: Նրանց բերանի խոսքերը իրենց ընկերոջ հետ խաղաղության մասին են խոսում, իսկ նրանք իրենց սրտում թշնամություն ունեն» (Երեմ. Թ. 7): Բարեկամական հաշտության մասին է խոսում հետեւյալ հատվածը. «Թող իմ ու քո, ինչպես նաեւ իմ ու քո հովիվների միջեւ կոփ չլինի, որովհետեւ մենք եղբայրներ ենք» (Ծննդ. ԽԳ. 27): Այն քաղաքական իմաստով օգտագործվում է հետեւյալ հատվածում. «Սիսարան հետիոտն փախավ գնաց կինեցի Քաբերի կնոջ Հայելի վրանը, որովհետեւ Ասովրի արքա Հաբինի եւ կինեցի Քաբերի տան միջեւ խաղաղություն էր կնքված» (Դատ. Դ. 17): Պատերազմական իրավիճակում այն օգտագործվում է հետեւյալ հատվածում. «Եթե խաղաղությունն ընդունեն եւ քո առջեւ բաց անեն դարպասները, ապա այդ ֆաղափի մեջ գտնվող ամբողջ ժողովուրդը հարկատու եւ հնազանդ թող լինի քեզ» (Բ Ժր. Ի. 11):

Տեսանող Եսային մարգարեացել էր «խաղաղության Իշխանի» մասին, որը պիտի խաղաղություն հաստատեր աշխարհի վրա (տե՛ս Ես. Թ. 6–7): Եզեկիել մարգարեն խոսում է խաղաղության նոր ուխտի մասին. «խաղաղության ուխտ եմ կնքելու նրանց հետ, եւ նրանց հետ այդ ուխտը հավիտենական է լինելու» (Եզեկ. ԼԷ. 26): ԺԻԱ. սաղմոսը «Երուսաղեմի խաղաղության» տոնակատարության եւ աղոթքի համար գրված մեծ սաղմոսներից մեկն է. «Հարցրե՛ք Երուսաղեմի խաղաղության ու շենության մասին, դուք, որ սիրում եմ նրան: Թող խաղաղություն լինի քո զորության մեջ, եւ քո ամրոցների աշտարակներում շենություն: Իմ եղբայրների եւ ընկերների

համար քեզ խաղաղություն մաղթեցի» (Սաղմ. ՃԻԱ. 6–8): Աստված խաղաղություն շնորհեց իր ժողովրդին. «խաղաղություն թող լինի Իսրայելի վրա» (Սաղմ. ՃԻԴ. 5):

Աստվածաշնչում կիրառվում է մեկ այլ գոյական՝ shelem, որը հանդիպում է 87 անգամ¹³ եւ նշանակում է խաղաղություն՝ փրկության իմաստով. «Նա Իսրայելի որդիներից երիտասարդներ ուղարկեց, որոնք ողջակեզներ մատուցեցին եւ որպես փրկության զոհ՝ հորթեր զոհեցին Աստծուն» (Ելք ԻԴ. 5):

Որպես բայ Աստվածաշնչում կիրառվում է shalem բառը (ՇԼՇ), որը հանդիպում է 103 անգամ¹⁴ եւ նշանակում է լինել ամբողջական, լինել առողջ (օր.՝ Գ Թագ. Թ. 25): Մեկ այլ դեպքում, որպես բայ կիրառվում է shalam բառը, որը նշանակում է խաղաղություն հաստատել. «Արդար մարդկանց նամապարհները հանելի են Տիրոջ առջեւ. նրանց շնորհիվ թշնամիները դառնում են բարեկամներ» (Առակ. ԺԵ. 28), կամ գործն ավարտին հասցնել. «Պարսպի շինությունն ավարտվեց Իլով ամսի ֆսանհինգին, հիսուներկու օրվա ընթացքում» (Նէեմիա 2. 15):

Shalem-ը գործածվում է նաեւ որպես ածական՝ ամբողջական, կատարյալ իմաստով: Ամբողջական լինելու իմաստով այն առկա է հետեւյալում. «Չորս սերունդ պիտի անցնի, մինչեւ որ քո ժառանգներն այստեղ կվերադառան, որովհետեւ մինչ այդ ամորհացիների մեղքերը դեռ իրենց լուծմին հասած չեն լինի» (Մենդ. ԺԵ. 16), իսկ կատարյալ իմաստով. «Ճշգրիտ ու արդար կշռաբարեւ պետք է ունենաս, նաեւ ճշգրիտ ու արդար չափ, որպեսզի երկար ապրես այն երկրում, որ Տերը՝ քո Աստվածը, իբրեւ ժառանգություն տալու է քեզ» (Բ. Օր. ԻԵ. 15):

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆՈՒՄ,

«ԷՅՐԵՆԵ» ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քրիստոնեական հավատքի փոխանցած ավետիսի հիմքում խաղաղությունն է: Նոր Կտակարանում տեսնում ենք, որ հրեշտակները հայտարարում են, որ Փրկչի ծնունդով երկրի վրա խաղաղություն պետք է հաստատվի (Տէս Ղուկ. Բ. 14): Հիսուս Քրիստոսով Աստված հայտնվում է որպես խաղաղություն կամեցող Աստված: Աստված Իրեն մերժողներին չոչնչացրեց, այլ փորձեց նրանց հաշտեցնել իր հետ, Միածին Որդու մահ-

¹³ Տէս W. VINE, "Complete Expository Dictionary of Old & New Testament Words", 1940:

¹⁴ Նույն տեղում:

վան ու հարուխյան միջոցով (տե՛ս Հռոմ. Ե. 10, Բ. Կորնթ. Ե. 19–21): Պողոս առաքյալը վկայում է. «Նա՛ է մեր խաղաղությունը, որ երկուսին մեկ դարձրեց ու միջնորմ պատը՝ թշնամությունը, վերացրեց իր մարմնով» (Եփես. Բ. 14):

խաղաղությունը հարուցյալ Քրիստոսի պարգեն է իր հետեւորդներին Սուրբ Հոգու միջոցով (Հովհ. ԺԴ. 25–27): Քրիստոնյաները պետք է ամեն ջանք գործադրեն, որպեսզի կարողանան «Հոգու միությունը խաղաղության կապով պահել» (Եփես. Դ. 3): Քրիստոսի խաղաղությունը պետք է իշխի նրանց սրտերում, քանի որ որպես մեկ մարմնի անդամներ, նրանք կանչված են խաղաղության (տե՛ս Կող. Գ. 15): Յոթ երանիները ենթադրում են, որ նրանք որպես Աստծու զավակներ, պետք է խաղաղարար լինեն (Մատթ. Ե. 9): Պողոս առաքյալը հորդորում է քրիստոնյաներին, որ նրանք երբեք չպետք է վրեժխնդիր լինեն, որովհետեւ վրեժխնդրությունն Աստծուն է եւ պիտի բարիով հաղթեն չարին (Հռոմ. ԺԲ. 19, 21): Ինչպես նաեւ հորդորում է. «Եթե հնարավոր է, որքան ձեզանից է կախված, բոլոր մարդկանց հետ խաղաղությամբ մնացե՛ք» (Հռոմ. ԺԲ. 18): Սրանում արտացոլվում է Աստծու բարեգթությունը, որ հայտարարում է. «Ողորմություն եմ ուզում եւ ոչ թե զոհ» (Մատթ. ԺԲ. 7): Վրեժխնդրությունից հեռու մնալու հորդորները բազմաթիվ են Նոր Կտակարանում (օրինակ՝ Ղուկ. Զ. 27–36, Ա. Թեա. Ե. 15 եւ Ա. Պետր. Բ. 20–23): Հետեւաբար եկեղեցին կոչված է լինելու Աստծու խաղաղության կրողը:

Նոր կտակարանի գրքերում, որպես խաղաղություն օգտագործվում է «εἰρήνη» (eirene) հունարեն բառը¹⁵: Այս բառը Նոր Կտակարանում գործածվում է 91 անգամ¹⁶: Այն նկարագրում է ներդաշնակ հարաբերություններ մարդկանց միջեւ (Մատթ. Ժ. 34, Գործք Է. 26, Հռոմ. ԺԴ. 19), ազգերի միջեւ (Ղուկ. ԺԴ. 32, Գործք ԺԲ. 20, Հայտն. Զ. 4), ընկերասիրություն (Գործք ԺԵ. 33, Ա. Կորնթ. ԺԶ. 11, Եբր. ԺԱ. 31), ազատություն ոտնձգու-

¹⁵ S^{ԵՍ} W. VINE, “Complete Expository Dictionary of Old & New Testament Words” 1940: խաղաղության երբայերեն շարմի եւ հունարեն էիրենեյի մասին տե՛ս նաեւ G. BROMILEY, Theological Dictionary of the New Testament, edited by Gerhard Kittel and Gerhard Friedrich, translated by Geoffrey W. Bromiley, abridged in one volume, Germany, 1985, էջ 184–187: էյրենեն (էյրենի, Իրենե) հունական դիցաբանության մեջ խաղաղության աստվածուհին է, որի պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր Աթենքում: Անտիկ արվեստում պատկերվել է երիտասարդ կնոջ տեսքով՝ առատության եղջյուրով, ձիթենու ճյուղով եւ հասկերով: Մանրամասն տե՛ս Մ. ԲՈՏԿԻՆԻԿ, Մ. ԿՈԳԱՆ, Մ. ՌԱԲԻՆՈՎԻՉ, Բ. ՍԵԼԵՅԿԻ, Դիցաբանական բառարան, Երեւան, 1985, էջ 81:

¹⁶ S^{ԵՍ} The New International Dictionary of New Testament Theology, Editor: Colin Brown, Volume 2, 1975, U.S.A., էջ 780:

թյուններից (Ղուկ. ԺԱ. 21, ԺԹ. 42, Գործք Թ. 31, ԺԶ. 36), կարգ ու կանոն պետության մեջ (Գործք ԻԴ. 2) ու եկեղեցիներում (Ա. Կորնթ. ԺԴ. 33), ներդաշնակ փոխհարաբերություններ Աստծու եւ մարդու միջեւ, որոնք իրականացվում են Ավետարանի միջոցով (Գործք Ժ. 36, Եփես. Բ. 17), դրա հետեւանքով հանգստի եւ գոհունակության զգացում (Մատթ. Ժ. 13, Մարկ. Ե. 34, Ղուկ. Ա. 79, Բ. 29, Հովհ. ԺԴ. 27, Հռոմ. Ա. 7, Գ. 17, Ը. 6): «Խաղաղության Աստուած» արտահայտությունը օգտագործվում է Հռոմ. ԺԵ. 33, ԺԶ. 20, Փիլ. Դ. 9, Ա. Թես. Ե. 23, Եբր. ԺԳ. 20, նաեւ Ա. Կորնթ. ԺԴ. 33, Բ. Կորնթ. ԺԳ. 11 հատվածներում: Բ. Թես. Գ. 16-ում «խաղաղության Տեր» տիտղոսը վերաբերում է Տեր Հիսուսին:

Մինչդեռ Եբրայեցիներեն shalom բառը հիմնականում նշանակում է «ամբողջություն» (տե՛ս դրա օգտագործումը Յեսու Ը. 31-ում՝ «ամբողջական», Հռովթ Բ. 12-ում «լիովին», Նէեմիա Զ. 15-ում՝ «ավարտված»), Աստվածաշնչի Եօթնասնից թարգմանության մեջ շալոմը թարգմանվել է հունարեն հետեւյալ բառերով. eirene (խաղաղություն, բարեկեցություն, առողջություն), eirenikos (խաղաղ, խաղաղասեր), soteria (ազատություն, պահպանություն, փրկություն) ինչպես Ղուկ. է. 50, Ը. 48 համարներում եւ hugiaiein (քաջառողջ):

Նոր կտակարանում որպես բայ օգտագործվում է eireneuo (εἰρηνεύω) հունարեն բառը, որը հիմնականում նշանակում է խաղաղության բերել, հաշտեցնել: Տեր Հիսուս պատվիրում է աշակերտներին. «... իրար հետ խաղաղության մե՛ջ եղե՛ք» (Մարկ. Թ. 50), «Եթե հնարավոր է, ուրեքն ձեզանից է կախված, բոլոր մարդկանց հետ խաղաղությամբ մնացե՛ք» (Հռոմ. ԺԲ. 18), «իրար հետ խաղաղությամբ ապրե՛ք» (Ա. Թես. Ե. 13): Որպես բայ օգտագործվում է նաեւ eirenopoieo (εἰρηνopoieō) հունարեն բառը, որը նշանակում է խաղաղություն հաստատել (Կող. Ա. 20):

Նոր կտակարանում որպես ածական օգտագործվում է eirenikos (εἰρηνικός) հունարեն բառը, որը նշանակում է «խաղաղ»: Այն օգտագործվում է որպես «արդար խաղաղության պտուղ» (Եբր. ԺԲ. 11) եւ «ի վերուստ տրված իմաստություն» (Յակ. Գ. 17):

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ

Աստվածաշնչյան խաղաղության հայեցակարգը բազմաշերտ է եւ ընդգրկուն: Այն վերաբերում է ոչ միայն պատերազմի բացակայության

նը, այլ նաեւ անձնական, հասարակական եւ հոգեւոր կյանքի տարբեր ոլորտներին:

Այնուամենայնիվ, ըստ Ս. Օգոստինոսի՝ խաղաղությունը վերահաստատելու եւ արդարություն ձեռք բերելու համար պետք է պատերազմ մղել¹⁷: Համաձայն Եկեղեցու ձեւավորած դասական եւ ավանդական արադարացի պատերազմի ուսմունքի¹⁸ ամեն դեպքում չէ, որ ուժի կիրառումը համարվում է չար: Դեռ ավելին, պատերազմն իրականում կարող է լինել սիրո դրական արտահայտություն: Աստծու եւ բարեկամի նկատմամբ սերն ստիպում է քրիստոնյաներին՝ արդարացի խաղաղություն փնտրել բոլորի համար, հատկապես իրենց բարեկամների համար, իսկ բանակը հաճախ ամենապատշաճ միջոցն է այդ խաղաղությանը հասնելու համար¹⁹:

Եսայի մարգարեն հստակ ասում է, որ աշխարհում խաղաղությունը տիրելու է ոչ թե տնտեսական ու մշակութային առաջընթացի շնորհիվ, այլ որպես Աստծու պարգև՝ Աստծուն հավատարիմ լինելու արդյունքում, երբ Նոր Կտակարանի լույսով կլուսավորվի աշխարհը²⁰: Աստված կարող էր իսպառ վերացնել պատերազմները, սակայն այդպես չարեց, որպեսզի ազգերը խրատվեն. «Նա դատաստան պիտի տեսնի հեթանոսների մէջ ու պիտի յանդիմանի բազում ժողովուրդների» (Ես. Բ. 4): Իսկ քանի դեռ մարդիկ չեն խրատվել, պատերազմները միշտ կլինեն, որովհետեւ մարգարեն չի ասում, թե բնավ պատերազմ չի լինի, այլ ականարկում է, որ համընդհանուր բարին տիրելու դեպքում «ազգ ազգի վրայ սուր չպիտի բարձրացնի, եւ նրանք այլեւ չեն սովորելու պատերազմել» (Ես. Բ. 4): Քանզի երբ Աստծու կամքը զորանում է, հակամարտությունները վերանում են²¹, համաձայն Իր խոսքի. «Խաղաղություն եմ թողնում ձեզ» (Յովհ. ԺԴ. 27): Ապագա պատերազմների հաղթահարման մասին նմանատիպ խոստում կա նաեւ Ով-

¹⁷ Տէս R. BAINTON, Christian Attitudes Toward War and Piece, էջ 96:

¹⁸ Արդարացի պատերազմի տեսության մասին տես Մ. ՎԻԳ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Արդարացի պատերազմի տեսությունը: Սբ. էջմիածին, 2021, ինչպես նաեւ հետեւյալ հոդվածը՝ Մ. ԱԲՂ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Արդարացի պատերազմի տեսությունը. «էջմիածին», 2016, 2, էջ 109–120:

¹⁹ Տէս D. COLE, When God says war is right, The Christian's Perspective on When and How to Fight, USA 2002, էջ 7: Պատերազմի, որպես սիրո արտահայտության, մասին ավելի մանրամասն տես նաեւ C. MATHEWES, Understanding Religious Ethics, UK, 2010, էջ 189, P. RAMSEY, The Just War, Force and Political Responsibility, Savage, Maryland: Littlefield, Adams, 1983, էջ 143:

²⁰ Տէս Գ. ՍԿԵՆՈՍՅԻՆ (ԺԳ. դ.), Մեկնություն մարգարեությունն Եսայեայ, Ս. էջմիածին, 2010, էջ 66:

²¹ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 67:

սէէի մարգարեությունում. «Այն օրը ուխտ կկնքեմ նրանց հետ՝ անապատի գազաններով, երկնքի թռչուններով եւ երկրի սողուններով հանդերձ. եւ աղեղը, սուրն ու ճակատամարտը կը վերացնեմ երկրից եւ կը բնակեցնեմ քեզ յոյսով» (Ովս. Բ. 18): Եթե Իսրայելի ժողովուրդը դարձի գար եւ հավատարիմ լիներ Տիրոջը, ինչպես Եգիպտոսի գերությունից ազատվելու ժամանակ, ապա Աստված խաղաղություն պիտի տար նրանց, եւ նրանք պիտի սրերից խոփեր պատրաստեին, իսկ նիզակներից՝ մանգաղներ, ու ապրեին բարի հույսով²²:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Խաղաղություն, լուրջություն, հանգստություն, անդորրություն, հանդարտություն, հաշտություն, բռնությունից ազատում, պատերազմից զերծ վիճակ, մարդկային փոխհասկացողություն, հակամարտությունների լուծում, խաղաղարար, եղբայրություն, սեր, համբերություն, հեզություն, ծառայություն, ներքին հանգստություն, ներքին լիարժեքություն, բարօրություն, Աստծու հետ միություն, քրիստոնեական առաքինություն, Ավետարան, խաղաղության Ավետարան, Նոր Կտակարան, Հին Կտակարան, շալոմ, էյրենե:

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется библейское понятие мира, охватывающее как внешний, так и внутренний аспекты человеческого существования. Автор проследживает развитие представления о мире в Ветхом и Новом Заветах, сосредотачиваясь на еврейском термине шалом и греческом эйрене. Подчеркивается, что в библейской традиции мир — это не просто отсутствие войны, но состояние целостности, справедливости, гармонии с Богом и ближним. Особое внимание уделяется пророчествам о Мессии как «Князе мира» и христианскому пониманию мира как дара Воскресшего Христа. Также рассматриваются богословские

²² Տե՛ս Մեկնութիւն սրբոց երկոտասան մարգարեից, արարեալ երանելոյն Ներսիսի Համբրօնացոյ արքեպիսկոպոսի Տարսօնի Կիլիկեցոց, ուղղափառ վարդապետութեամբ եւ լուսաւոր բանիւք՝ յօգուտ մանկանց Կաթողիկէ Սրբոյ Եկեղեցոյ, Կոստանդինուպօլիս, 1825–1826, էջ 17:

основания для понятия «справедливой войны» в христианской традиции, и роль мира как центральной этической ценности в личной и общественной жизни верующего.

SUMMARY

This article explores the concept of peace in the Bible, highlighting both its external and internal dimensions. It traces the development of the idea from the Old to the New Testament, focusing on the Hebrew term *shalom* and the Greek *eirēnē*. The biblical notion of peace is presented not merely as the absence of conflict but as a state of wholeness, justice, and harmony with God and fellow human beings. Special attention is given to Messianic prophecies portraying the Messiah as the “Prince of Peace” and to the Christian interpretation of peace as the gift of the Risen Christ. The study also touches upon the theological basis of the doctrine of “just war” within Christian thought and emphasizes peace as a fundamental ethical principle in both personal and communal life.

**ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՄՇՏԱԿՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՂԱՓԱՐԸ
ՀԱՅՐԱՄՈՐՐ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ¹**

Հայոց Եկեղեցու աստվածաբանական ավանդույթի մեջ Սբ. Մարիամ Աստվածածնի կերպարի աստվածաբանական արժեւորումն սկսվել է քրիստոսաբանական ավանդույթի զարգացմանը զուգընթաց՝ սերտորեն շաղկապված լինելով մեկմեկու²։ Այս գործընթացը լիովին համահունչ էր Տիրամոր վերաբերյալ վաղ շրջանի համաքրիստոնեական ընկալմանը։ Հայ իրականության մեջ Մարիամ Աստվածածնի կերպարը դավանաբանական հստակություն է ձեռք բերել հայ աստվածաբանական մտքի սաղմնավորմանն ու զարգացմանը զուգընթաց, ինչպես նախքան գրերի գյուտը՝ հունարեն եւ ասորերեն մատենագրությամբ, այդպես էլ եւ առավելաբար՝ գրերի գյուտից ու թարգմանական եւ ինքնուրույն գրականության ստեղծումից հետո, երբ հայ աստվածաբանական միտքը հետզհետե սկսեց համաքաջ ընթանալ վաղ քրիստոնեության անաղարտ դավանանքի ձեւավորմանն ու զարգացմանը։ Աստվածաշնչյան մեկնության ու մեկնաբանության, քրիստոնեական հայրաբանական ճշմարիտ ավանդության կրողը հանդիսանալով՝ Հայ Եկեղեցին ու մատենագիրներն իրենց երկերում արտացոլել են քրիստոնեության ստույգ եւ անաղարտ այդ վարդապետությունը։

Հայ մատենագրության մեջ Սուրբ Աստվածածնի կերպարի վերաբերյալ հետաքրքրությունը դրսեւորվում է Տիրամորը ձոնված թարգմանական եւ ինքնուրույն գրականության գոհարներով, որոնք երեք հարյուրից ավելի են³։ Այսուհանդերձ, նախեւառաջ հարկ է հատուկ անդրադարձ

¹* Ստացվել է՝ 4.04.2024, գրախոսվել է՝ 5.05.2024: Էլ. հասցե՝ gevorg.karapetian@mail.ru:

² Տէն Թ.՝ ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ, Մարիամ հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ նժարին մէջ, Անթիլիաս, 1996, էջ 23:

³ Խոսքն Աստվածածնին վերաբերող հայերեն գրականության մասին է, տէն Թ.՝ ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ, Աստուածածնի մասին, Յուդակ Ս. Աստուածածնի վերաբերեալ հայ ճառերու, Անթիլիաս, 1996, էջ 334–383:

ունենալ հայրաբանական մարեմաբանության «սկզբնաղբյուրներին»՝ Սուրբ Աստվածածնի կերպարի վերաբերյալ համակողմանի պատկերացում կազմելու համար:

Սուրբ Աստվածածնի վերաբերյալ դավանաբանական-վարդապետական գլխավոր հիմնադրույթը Տիրամոր կուսությունն էր՝ թե՛ մինչև Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը եւ թե՛ Փրկչի ծնունդից հետո (սույն հիմնադրույթը մարեմաբանության մեջ հայտնի է «մշտակուսություն» կամ «մշտնջենավոր կուսություն» եզրույթով): Սուրբ Մարիամ Աստվածածնի վերաբերյալ կիրառվող հունարեն «ἀει παρθενος» – «ընդմիշտ կույս» հասկացությունը թվագրվում է Դ. դարով: Այս ուսմունքը պաշտոնապես ընդունվել է 389 թ. Միլանի ժողովում՝ հաստատելով Եկեղեցու այն դարավոր աներկբա համոզումը, որ Մարիամն իսկապես եւ մշտապես կույս էր՝ նույնիսկ Աստծու մարդեղացած Որդուն ծնելու ժամանակ: Դա նշանակում է, որ Մարիամն ընդմիշտ Կույս էր իր ողջ կյանքի ընթացքում, եւ կենսաբանորեն Հիսուսին հղացավ ու ծնեց գերբնական եւ մարդու սահմանափակ ուղեղին անհասանելի եղանակով: Քրիստոսի ծնունդը չխախտեց Իր Մոր կուսական ամբողջականությունը, այլ՝ սրբացրեց այն: Սուրբ Իգնատիոս Անտիոքացին այդ մասին գրում է. «Այս աշխարհի իշխանը չհասկացավ Մարիամի կուսությունը, նրա որդեծնությունը, նաեւ Տիրոջ մահը. ցնցող խորհուրդներ, որ կատարվեցին Աստծու լուծության մեջ»⁴:

Կղեմես Աղեքսանդրացին (+231) եւս խոսում է Մարիամի աստվածային մայրության եւ մշտնջենական կուսության մասին՝ ոչ միայն Հիսուսի ծննդից առաջ, այլեւ՝ ծննդից հետո: Երբ նա մեկնում է Հայտնության գրքի ԺԲ. գլուխը՝ հանգում է այն եզրակացության, որ այնտեղ նկարագրված Սուրբ Կույս Մարիամի կերպարի միջոցով գծագրվում է քրիստոնյաների Մայրը հանդիսացող Սուրբ Եկեղեցու դիմագիծը: Այդպիսով Մարիամ Աստվածածինն առաջին անգամ ընկալվում է որպես Եկեղեցի⁵:

Որոգիներսի հեղինակած եւ միայն լատիներեն թարգմանությամբ հայտնի մեկնություններում ավանդաբար խոսվում է Մարիամ Աստվածածնի աստվածաշնորհ կուսության մասին՝ ինչպես մինչև հղիանալը, այդպես նաեւ՝ Հիսուսին ծնելուց հետո: Հենց Որոգիներսն է առաջին ան-

⁴ Տե՛ս <https://mashtoz.org/Գրադարան/մաքեմական>, 15.10.2024 թ.

⁵ Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ, Ա. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Ա. ԱՐԵՒԵԱՏՅԱՆ, Վ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Մարիամ Աստվածածին. տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 702:

գամ գործածել «ΘΕΟΤΟΝΚΟΣ» («Աստվածածին») եզրույթը: Որոգիներեն է առաջ քաշել Մարիամի՝ կանանց վանականության (կուսակրոնության) գլուխն ու օրինակը լինելու գաղափարը: Իսկ ահա Հիպոդղիտոս Բոստրացին էլ «Հակոբի օրհնությունները» եւ «Ընդդեմ Բերոնիմոսի» գրվածքներում անդրադարձել է Աստվածածնի կուսության մասին թեմաներին եւ Սուրբ Մարիամին կոչել է «Ամենասրբունի միշտ Կույս Մարիամ»⁶:

Աստվածածնի մշտակուսության վերաբերյալ Սուրբ Բարսեղ Կեսարացին ասում է. «Եւ մի՛ ոք ի հրէական խուլութիւնսն կործանեցի, որք ասէն թէ ոչ կոյս, այլ երիտասարդունի ասացաւ ի մարգարէէն: Քանզի «ահա, ասէ, երիտասարդունի յղացի եւ ծնցի Որդի» (Ես. է. 14): Նախ զի՝ քան զամենայն ինչ անբանագոյն լինի առ ի Տեառնէ փոխանակ նշանի տուեալն, վասն զի հասարակաց է, եւ յամենայն բնութենէ լինել խոստովանեալ թուի: Քանզի զի՛նչ ասէ մարգարէն՝ «եւ յաւել Տէր խաւսել ընդ Աքագու եւ ասէ՝ խնդրեա՛ դու քեզ նշան ի Տեառնէ Աստուծոյ քումմէ ի խորութեան կամ ի բարձրութեան: Եւ ասէ Աքագ. «Ո՛չ խնդրեցից եւ ո՛չ փորձեցից զՏէր» (Ես. է. 10–12)... Մի եւ նոյն կին եւ կոյս, եւ մայր, եւ ի սրբութեան կուսութեանն մնալով, եւ զորդեծնութեան աւրհնութիւն ժառանգելով: Բայց եթէ ոմանք ի թարգմանչացն զբերայական բարբառն փոխանակ «կուսի երիտասարդունի» արտադրեցին, ոչինչ վնասի ի բանէդ: Վասն զի գտաք ի սովորութեան Գրոց փոխանակ կուսի երիտասարդունի առեալ, որպէս եւ յերկրորդ Օւրէնսն ասէ՝ «եթէ ոք գտցէ երիտասարդունի կոյս, որ ոչ խաւսեցեալ առն, եւ բռնաբար ննջեսցէ ընդ նմա եւ գտցի, տացէ այրն, որ ննջեսցէ ընդ նմա եւ գտցի, տացէ այրն, որ ննջեսցն ընդ նմա, յիսուն երկդրամեան հար երիտասարդունոյն» (հմմտ. Բ. Օր. ԻԲ. 28–29)⁷:

Քանի որ Սուրբ Աստվածածնի «մշտնջենավոր կուսության» վերաբերյալ հավաստումը սնվում է աստվածաշնչյան ակունքներից, որոնք, ի դեպ, կազմում են հայ մատենագրության մեջ մարեմաբանական հայացքների ձեւավորման հիմնական առանցքը, ապա հարկ է մասնավոր եւ մանրակրկիտ անդրադարձ կատարել Մարիամին տրված Ավետիսի դրվագի մեկնությանը:

⁶ Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ, Ա. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Ա. ԱՐԵՒՇԱՅԱՆ, Վ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Մարիամ Աստվածածին. տէս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., Երեւան 2002, էջ 703–704, հմմտ <https://hycatholic.ru/հայրագիտարան/ձ–յ/>:

⁷ Ս. ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻ, Գիրք պահոց, աշխտ.՝ Կիմ Մուրադյանի, Երեւան, 2008, էջ 275–276:

Ինչպես արդեն նշվեց՝ թե՛ համաքրիստոնեական եւ թե՛ հայ մարեմաբանության մեջ Սուրբ Կույս Մարիամի հավիտենական կուսության հիմնադրույթը խարսխվում է սուրբգրային հենքին: Ահա թե ինչու է՛ համաքրիստոնեական, է՛ Հայոց սուրբ հայրերը, խոսելով Աստվածամոր հավիտենական կուսության մասին, վկայակոչում են՝ Եզեկիելի մարգարեության հինկտակարանյան հետեւյալ հատվածը. «Այդ դուռն փակեալ կացցէ՝ եւ մի՛ բացցի՝ եւ մի՛ ոք անցցէ ընդ դա, զի Տէր Աստուած Իսրայէլի մտցէ ընդ դա. եւ եղիցի փակեալ: Քանզի առաջնորդ իշխանն նա՛ նստցի ի դմա ուտել հաց առաջի Տեառն» (Եզեկ. ԽԴ. 2–3):

Իսկ ահա Աստվածամոր կուսության վերաբերյալ հրեշտակի Ավետահունչ խոսքերը դարձյալ հինկտակարանյան-մարգարեական հետեւյալ կանխասացության արծարծումն էին. «Ահա կույսն յղասցի՝ եւ ծնցի որդի, եւ կոչեսցեն զանունն նորա Եմմանուէլ» (Ես. է. 14) ... «զի մանուկ ծնաւ մեր, որդի տուաւ մեզ, որոյ իշխանութիւն իւր եղեւ ի վերայ ուսոց իւրոց. եւ անուն կոչեցաւ նմա հրեշտակ մեծի խորհրդոյ. սքանչելի խորհրդակից. Աստուած. հզաւոր. իշխան. հայր հանդերձելոյ աշխարհին: Եւ ես ածից զխաղաղութիւն ի վերայ իշխանաց նորա, եւ առողջութիւն նմա. մեծ է իշխանութիւնն նորա, եւ խաղաղութեանն նորա չիք սահման: Յաթոռն Դաւթի նստցի, եւ զարքայութիւնն նորա յաջողեսցէ. եւ զաւրացուցէ զնա իրաւամբք եւ արդարութեամբ, յայսմ հետէ եւ յաւիտեանս ժամանակաց» (Ես. Թ. 6–7): Հավանաբար հրեշտակն այս մարգարեության վերջին տողերն է մեջբերել՝ ս. Կույսին Տիրոջ ծննդյան ավետիսը տալիս:

Այստեղ հարկ ենք համարում անդրադարձ կատարել Աստվածածնին բնորոշող վերոնշյալ «Կույս» եզրույթի նախապատմությանը, քանի որ այս եզրույթը բազմակի կիրառություն ունի նաեւ Հայ մատենագրական երկերում ու ժողովածուներում:

Այսպիսով՝ Դ. դարի աստվածաբանական մտքի նվաճումների շարքում մեծագույնը, թերեւս, Նիկիական հավատքի հաղթանակն էր արիոսականության նկատմամբ⁸: Դեռեւս Դ. դարի երկրորդ կեսին այս խնդրի ակունքներում կանգնեց Ապողինար Լավողիկեցին՝ ժխտելով մարդկային մարմնացած Բանի մեջ մարդկային գոյի լիարժեքությունը եւ եռամասնյա՝ մարմին, հոգի, միտք լինելը: Ապողինարի կարծիքով՝ Քրիստոսի մեջ

⁸ ՏՆՆ ԻՈՂԱՆ ԱՎԱԳԵՐԵՑ ՄԵՅՆԵԳՈՐՔ, Ներածություն հայրախոսական աստվածաբանության, Ս. էջմիածին, 2013, էջ 387:

մարդկային մտքի տեղն զբաղեցրել է Բանը՝ միավորվելով ոգեղինացած մարմնին: Այստեղ նա տարբերակում է «մարմնավորում» եւ «մարդացում» հասկացությունները՝ պնդելով, որ Քրիստոս մարմնացել է, եւ ոչ թե՝ մարդացել⁹ մեր փրկության համար: Այդ դեպքում, սակայն, հարցականի տակ էր դրվում ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս՝ մարդկության փրկությունը:

Այստեղ արդեն, երբ հարցն առնչվում է «պատմական Հիսուսի» անձին, աստվածաբանական մտքի երկնականամարում շողշողում են Գրիգոր Նյուսացին եւ Գրիգոր Աստվածաբանը՝ սահմանելով Քրիստոսին որպէս «մի յերկուց»: Սակայն ինչպէս էին Քրիստոսի մեջ միավորվում այդ «երկուս»-ը, ինչպէս էր հնարավոր, որ հրեա Կուչսից ծնված մի մարդ, որը քաղցում էր, ծարավում, որ եւ անարգ մահով խաչվեց Խաչափայտի վրա, միաժամանակ նաեւ Աստված եւ Աստվածորդի լիներ:

Քրիստոսի մեջ Աստծու եւ մարդու միավորման այս թնշուկը, ապողինարիզմի հետեւորդներից սկսյալ, անհանգստացնում էր ամենքին՝ փոթորկելով ժամանակի աստվածաբանական միտքը: Ահա այդժամ է, որ սկսում են ի հայտ գալ ապողինարիզմին հակառակ ծայրահեղությունները¹⁰ եւ ահա այդժամ է, որ աստվածաբանների հայացքը կանգ է առնում Քրիստոսին լույս աշխարհ բերած Սրբուհի Կուչսի՝ Մարիամ Աստվածածնի խորհրդի վրա:

Ե. դարի հայ մատենագրության մեջ բազմիցս հիշատակված «Կուչս» եզրույթը, որի թարգմանությունն ինքնին խնդրահարույց էր՝ եզրույթի հրեական ընկալման համապատկերում¹¹, ժամանակային այս միջանկյալ հանգրվանում (երբ համընդհանուր խառնաշփոթի պայմաններում դեռեւս դավանաբանական միանշանակ որոշում չկար, ասել է թե՝ մինչեփեսոսյան թոհուբոհն էր տիրում) լիովին պարփակում էր Աստվածածնի վերաբերյալ հայ աստվածաբանական մտքի որդեգրած հստակ դիրքորո-

⁹ Տէս Հ. ՔՅՍԵՅԱՆ, Եկեղեցու հայրեր, վարդապետներ (IV–VIII դդ.), Բ. լրամշակված հրատ., Երեւան, 2020, էջ 13–14:

¹⁰ Խոսքն Անտիոքյան դպրոցի ներկայացուցիչներ Դիոդորոս Տարսոնացու եւ Թեոդորոս Մոփսուեստացու ուսմունքի մասին է, որն էլ հետագայում դարձավ նեստորականության գաղափարական ակունքը:

¹¹ Եբրայեցերեն «աղաղամա» բառը Յոթանասնից թարգմանիչները փոխադրեցին «կուչս» – «պարթենոս» բառով, մինչդեռ Ակյուղասն ու Սիմաքոսը թարգմանեցին «օրիորդ» կամ «մանկամարդ», ինչպէս ասվում է Ստեփանոս Այունեցու մեկնության համապատասխան հատվածում. տէս ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՅՈՒՆԵՅԻ, Չորս Ավետարանների համառոտ մեկնությունը, աշխհ. թրգմ. Վ. դպիր Դազարյանը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1997, էջ 24:

շումը՝ Մարիամը կույս էր, ումից ծնվեց եւ լույս աշխարհ եկավ աշխարհի Փրկիչը: Կույսից ծնված Փրկչի մասին զուգահեռներն ու շեշտադրումները, նախքան Եփեսոսի տիեզերաժողովն ընկած ժամանակամիջոցում, լավագույնս արտահայտված են նիկիա-կոստանդնուպոլսյան հանգանակում, ուր եւս, ի թիվս այլոց, ընդգծվում է Աստվածորդու՝ Սուրբ Հոգուց եւ Կույս Մարիամից ծնված լինելու հանգամանքը:

Սուրբ Աստվածածնին տրված այս «Կույս» պատվանունի վերաբերյալ դիտարկելի են մի շարք աստվածաբանական հնչերանգներ, որոնք ներկայացնում ենք ստորեւ: Տիրամոր կուսույթյան վերաբերյալ առաջին անդրադարձին մեզ մղում է հենց սուրբգրային շարադրանքը: Մատթեոսի Ավետարանի սկզբում կարդում ենք. «Եւ մինչ դեռ նա զայս ածէր զմտաւ, ահա հրեշտակ Տեառն ի տեսեան՝ երեւեցաւ նմա՝ եւ ասէ. «Յովսէփ որդի Դավթի, մի՛ երկնչիր առնուլ առ քեզ զՄարիամ կին քո, քանզի որ ի նմայն ծնեալ է՝ ի Հոգւոյն սրբոյ է» (Մատթ. Ա. 20): Սուրբ Կույսի մասին Հովսէփին ասված «կին քո» արտահայտությունը կամ առհասարակ Տիրամոր վերաբերությունը «կին» բառի գործածությունը միանգամայն հասկանալիորեն առաջացնում է հարցեր, որոնք կարոտ են պատասխանի:

Հարկ է գիտենալ, որ աստվածաշնչյան ընկալումներում «կին» բառով կոչում էին ցանկացած նշանված կնոջ՝ անմիջապես նշանադրությունից հետո: Հովսէփին ուղղված հրեշտակի խոսքը մեկնելով՝ սուրբ Հովհան Ոսկեբերանն ասում է. «Այստեղ հրեշտակը նշանվածին կոչում է «կին», ինչպես Սուրբ Գիրքը նշանված զույգին նախքան ամուսնությունը կոչում էր «այր եւ կին»: Սուրբ Հովհան Ոսկեբերանը նաեւ հավելում է. «Ինչ է նշանակում «վերցրու նրան քեզ մոտ» արտահայտությունը: Նշանակում է՝ պահիր նրան քո տանը.... Իբրեւ Աստծուց եւ ոչ թե նրա ծնողներից քեզ հանձնված մեկի: Նա քեզ է հանձնվել ոչ թե նրա հետ ամուսնության համար, այլ հնարավորություն տալու համար, որ նա ապրի քեզ հետ, ինչպես Տեր Քրիստոս Ինքը հետագայում հանձնեց նրան Իր աշակերտ Հովհաննեսին»¹²:

Սբ. Կույսի անսերմ, անարատ հղություն եւ հավիտենական կուսություն մասին խոսում է նաեւ Եփրեմ Ասորին. «Սպասաւորեաց Կոյսն ի ձեռն անապականութեան Քրիստոսի. պահեաց միշտ զկուսութիւն. վասն

¹² Տե՛ս <https://bible.optina.ru/new:mf:01:20> հմմտ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՍԿԵՐԵԱՆ, Յաւետարանագիրն Մատթէոս, Վենետիկ, 1826, էջ 52–54:

զի միշտ անապականութեան փափագեցաւ. եղեւ մայր անապականութեան. եւ ո՛չ կարաց լինել աղախին ապականութեան»¹³:

Հերոնիմոսը եւս հավաստում է, որ նշանված օրիորդները նույնպէս «կին» էին կոչվում, ինչը պարզորոշ երեւում է սուրբգրային հետեւյալ խոսքերից. «Եւ էթէ լիցի աղջիկ կոյս խաւսեալ առն. եւ գտանիցէ զնա այր ոք ի քաղաքի եւ ննջիցէ ընդ նմա. հանջիք զերկոսին ի դուռն քաղաքին իւրեանց, եւ քարկոծեսցեն քարամբք եւ մեռցին. զաղջիկն՝ զի ոչ բողոքեաց ի քաղաքին, եւ զայրն՝ որ լլկեաց զկինն ընկերի իւրոյ» (Բ. Օր. ԻԲ. 23–24): Նաեւ՝ «Եւ այր ոք՝ որոյ խաւսեալ իցէ կին, եւ չիցէ առեալ զնա, զնացէ ի տուն իւր. գուցէ մեռանիցի ի պատերազմի, եւ այլ այր առնուցու զնա» (Բ. Օր. Ի. 7): Այսպիսով, տեսանելի է, որ Սուրբ Գիրքը նշանված աղջկան «կին» է կոչում որպէս կին արարածի, այլ ոչ թե՛ որպէս ամուսնացած տիկնոջ: Առաջինը «կին» կոչմանն արժանացավ մարդկության նախամայր Եւան, քանի որ նա ստեղծվել էր Ադամից (Ծննդ. Բ. 23): Իսկ այնուհետեւ կոչվեց «Եւա», որովհետեւ բոլոր ողջերի մայրն է (Ծննդ. Գ. 20): Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ «կին» բառը ցույց է տալիս կնոջ (Եւայի) ստեղծումն ու իգականությունը, եւ արդեն «Եւա» անունը խորհրդանշում է նրա մայրությունը¹⁴:

Եւա—Մարիամ Աստվածածին զուգահեռն առկա է Հուստինոս Վկայի «Երկխոսություն Տրիփոն հրեայի հետ» գրության մեջ. ինչպէս որ նախամոր՝ Եւայի պատվիրանազանցության (անհնազանդության) պատճառով մարդկությունը ընկավ մահվան անեծքի տակ, այնպէս էլ Մարիամ Աստվածածնի սուրբ հնազանդությամբ՝ գտավ կյանք՝ հանձին Հիսուս Քրիստոսի: Հուստինոս Վկան մասնավորապէս ասում է. «Նա մարդ դարձավ Կույսի միջոցով, որպէսզի օձից եկած անհնազանդությունը հնարավոր լինի ոչնչացնել նույն ձեւով, ինչպէս այն ծագեց: Քանի որ Եւան, որ կույս էր ու անարատ, անսալով օձի խոսքին, աշխարհ բերեց անհնազանդությունն ու մահը: Իսկ Կույս Մարիամը ցույց տվեց իր հավատքը եւ երանության արժանացավ, երբ Գաբրիել հրեշտակն ավետեց նրան բարի լուրը, թե Աստծու Հոգին կգա նրա վրա եւ Բարձրյալի զորությունը հովանի կլինի նրան: Ուստի եւ Սուրբը, որ ծնվելու էր նրանից, Աստծու Որդին է, եւ Մարիամը

¹³ «Գիրք Պարապմանց Սրբոյն Կիրողի Եպիսկոպոսի, Աղեքսանդրու Հայրապետի», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 458–459:

¹⁴ Մբ. ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ ՍՏԻԳՈՆԱՅԻ, Սաղմոսաց Գրքի մեկնություն, 96, 1, <https://mashtoz.org/hայրագիտարան/Ն/Նոր-Եվա>

պատասխանեց. «...եղիցի՜ ինձ ըստ բանի քում» (Ղուկ. Ա. 38): Մարիամի միջոցով ծնվեց Նա, ում մասին, ինչպես ցույց տվեցինք, բազում անգամներ խոսում են Սուրբ Գրքերը, եւ ում միջոցով Աստված ոչնչացնում է եւ օծին, եւ այն մարդկանց ու հրեշտակներին, որոնք նման են օծին, եւ մահվանից ազատագրում է նրանց, ովքեր զղջում են իրենց չարության համար եւ հավատում են Նրան»¹⁵:

Առաքելական հայրերից ս. Իրենիոս Լուզդոնացին (+202), որը կոչվել է «Աստվածամոր առաջին աստվածաբան», իր «Ընդդեմ հերետիկոսությունների» գրվածքում հաստատագրել է, որ Մարիամ Աստվածածինը, ծնելով Հիսուսին, մարդկությանը վերադարձրել է աստվածային շնորհին՝ հավիտենական կյանքին. «Համաձայն այս ծրագրի, Կույս Մարիամը հնազանդ է եւ ասում է. «Ահա՛նախկին՝ կամ աղախին Տեառն, եղիցի՜ ինձ ըստ բանի քում: Եւ գնա՛ց ի նման է հրեշտակն» (Ղուկ. Ա. 38): Իսկ Եւան անհնազանդ էր, որովհետեւ նա չանսաց, երբ դեռ կույս էր, անհնազանդ դառնալով՝ դարձավ մահվան պատճառ եւ իր, եւ ողջ մարդկային ցեղի համար: Իսկ Մարիամը, նշանված լինելով տղամարդու հետ եւ, այդուամենայնիվ, լինելով կույս, հնազանդվելով՝ դարձավ փրկության պատճառ եւ իր, եւ ողջ մարդկային ցեղի համար: Եւ այս առումով է, որ Օրենքը խոսում է կին արմատի՝ տղամարդու հետ նշանված լինելու մասին, որպես նշանադրողի կնոջ մասին, թեեւ նա մնում էր կույս՝ այդպիսով հետադարձ հղում կատարելով Մարիամից դեպի Եւան, որովհետեւ Տերը, ծնված լինելով, «անդրանիկը՝ մեռելների միջից» (Հայտն. Ա. 5), եւ իր գիրկն ընդունելով հին հայրերին, վերածնել է նրանց Աստծու կյանքի մեջ՝ Ինքն Իրեն դարձնելով սկիզբը նրանց, ովքեր ապրում են, ինչպես Ադամը եղավ սկիզբը նրանց, ովքեր մեռնում են: Հետեւաբար, Ա. Կորնթ. ԺԵ. 20–22-րդ համարներում առաքյալը, ինչպես նաեւ Ղուկասը՝ իր Ավետարանում, սկսելով Տիրոջ սերնդաբանությունը, այն հետ տարան մինչեւ Ադամը՝ ականարկելով, թե Նա էր, որ վերածնեց նրանց կյանքի Ավետարանի մեջ, եւ ո՛չ թե նրանք՝ Տիրոջը: Եւ այնպես եղավ, որ Եւայի անհնազանդության հանգույցը քանդվեց Մարիամի հնազանդությամբ: Որովհետեւ այն, ինչ որ կույս Եւան ամուր կապեց անհավատությանմբ, Կույս Մարիամն ազատ արձակեց հավատքով»¹⁶:

¹⁵ ՀՈՒՍՏԻՆՈՍ ՎԿԱ, Երկխոսություն Տրիփոն հրեայի հետ, 3, <https://mashtoz.org/hանրագիտարան/Հ/Հուստինոս-Սուրբ-Եկեղեցու-Հայր:>

¹⁶ ՏԷՍ ԻՐԵՆԵՈՒՍ ԼՈՒԳՊՈՆԱՅԻ, «Ընդդեմ հերետիկոսությունների», 5, 21, 1, <https://mashtoz.org/Գրադարան/մարեմական-նյութեր/ՀԱՅՐԱԽՈՒՍԱԿԱՆ-ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ-ՍՐ-ԿՈՒՅՍ->

Եպիփան Կիպրացին, խոսելով Մարիամ-Եւա միեւնուն զուգահեռի մասին, ասում է, որ Մարիամն իր շնորհական ազդեցությամբ վերացնում է նախամայր Եւայի վրա ծանրացած անեծքը՝ դառնալով բոլոր «ողջերի» ճշմարիտ մայրը¹⁷։ Մարիամ Աստվածածնին վերապահված այս կարեւորագույն առաքելությունը եւ բացառիկ շնորհը նրան գերադաս են դարձնում նույնիսկ հրեշտակների եւ քերովբեների նկատմամբ, որոնք անկարող են անգամ ըստ պատշաճի գովերգել Մարիամի մայրությունը։ Իսկապես, Սուրբ Կույսն աշխարհը վերափոխող, տիեզերքը փրկագործող մայրության կրողն ու աշխարհի Փրկչին մարդկության պարգեւող Մայր է։

Իսկ Դ. դարի մեկ այլ հեղինակ՝ Ամփիլոքիոս Իկոնիացին (340–403 թթ.), Սուրբ Ծննդյան մասին իր ճառում առավել խորացնելով Եվա-Մարիամ զուգահեռները, Աստվածածնին գովերգում է հետեւյալ խոսքերով. «Ո՛վ Մարիամ, ո՛վ Մարիամ, ամեն ինչի Ստեղծողը քո Անդրանիկ Որդին էր։ Ո՛վ մարդկություն, որ դարձար Խոսքի մարմնական էությունը եւ դրա շնորհիվ ավելի հարգված դարձար, քան Երկնքի հոգեւոր գորությունները։ Որովհետեւ Քրիստոսը շուտեց զգեստավորվել հրեշտակապետների կերպարանքով կամ իշխանությունների, գորությունների ու պետությունների աննյութական կերպարանքների ձեւով, այլ ավելի շուտ՝ քեզնով Նա զգեստավորվեց քո կերպարանքով, որն անկում էր ապրել եւ դարձել էր բիրտ կենդանիների նման։ Բայց ո՛ր է հիմա այդ Թշնամի ու շփոթահար վիշապը։ Ո՛ր է այդ անիծյալ ու զզվելի վիշապը, որ երեւակայում էր, թե իր գահը հասնելու էր մինչեւ Երկնքի բարձունքները»¹⁸։

Հստակ է, որ Աստվածածնի վերաբերյալ «կին» եզրույթի կիրառությունը նրա նշանված եւ ոչ թե՛ ամուսնացած լինելն է ցույց տալիս։ Դա է վկայում Ղուկաս ավետարանչի հետեւյալ խոսքը. «Եւ եւ Յովսէփ ի Դաւիթէ ի քաղաքէ Նազարեթէ ի Հրէաստան, ի քաղաք Դաւթի, որ կոչի Բեթղահէմ. վասն լինելոյ նորա ի տանէ եւ յազգէ Դաւթի, մտանել յաշխարհագիր Մարեմալ հանդերձ զոր խաւսեալն էր նմա, եւ էր յղի» (Ղուկ. Բ. 4–5)։ Ուրեմն՝ «մի՛ երկնչիր առնուլ առ քեզ զՄարիամ կին քո» խոսքում «կին քո» արտա-

ՄԱՐԻԱՄ-ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ-ՄԱՍԻՆ/ՄԵՆՔ-ՆՐԱ-ԵՂԲԱՅՐՆԵՐՆ-ԵՆՔ-ՈՐՈՎՀԵՏԵՎ-ՆՐԱ-ՄԱՅՐԸ-ԼՍԵՑ-ԱՍՏԾՈՒԽՈՍՔԸ

¹⁷ Հ. Քոստեսան, Ա. Ղազարյան, Ա. Արեւիշտեսան, Վ. Ղազարյան, նշ. աշխ. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 704։

¹⁸ Տե՛ս The christian faith in the doctrinal documents of the Catholic Church, Neuner T. and Dupuis J. (eds): London, 1983, էջ 211։

հայտնությունն ունի «քո նշանածին» նշանակությունը: Հետեւաբար, Սուրբ Մարիամ Աստվածածինը «կին» է կոչվում, քանի որ դա հրեաների մեջ տարածված սովորական որակում էր, որը կիրառվում էր նշանված կույսի վերաբերությամբ: Նույն տրամաբանությամբ նաեւ Եւան (այդ թվում եւ՝ իգական սեռի ցանկացած ներկայացուցիչ) է կոչվում «կին»՝ անմիջապես իր ստեղծումից հետո, այսինքն՝ նախքան դրախտից վտարումն ու զավակներ ծնելը, ինչից էլ հետեւում է, որ այդ որակումը պայմանավորված չէր ամուսնանալու կամ երեխաներ ունենալու իրողությամբ:

Սուրբգրային ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս նաեւ, որ հրեշտակը հիշյալ «քո կինը» արտահայտությունը Մարիամի վերաբերությամբ չի գործածում Հիսուս Քրիստոսի ծնունդից հետո, այլ այդուհետ Հովսեփին դիմելիս ասում է. «Արի՛ առ զմանուկդ՝ եւ զմայր իւր՝ եւ փախիր յԵգիպտոս» (Մատթ. Բ. 13): Եւ Եգիպտոսից նրանց վերադարձի համար հրեշտակը Հովսեփին ասում է. «Արի՛ առ զմանուկդ եւ զմայր իւր, եւ գնա՛ յերկիրն Իսրայէլի» (Մատթ. Բ. 20): Համաձայն այդ պատգամի՝ թե՛ Եգիպտոս գնալիս, թե՛ այնտեղից վերադառնալիս Հովսեփը վեր կացավ, վերցրեց Մանկանն ու «Նրա Մորը» (տե՛ս Մատթ. Բ. 14, 21):

Այն, որ Աստվածաշնչում «քո կինը» արտահայտությունը գործածվում է միայն սուրբ Մարիամի հղիությունից առաջ՝ նախքան Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը, թերեւս, մեզ համար պարզ է դարձնում, որ սույն արտահայտությունը միտված էր Մարիամին հրեաների հնարավոր ու կեղծ պարսավանքներից եւ քարկոծումներից պաշտպանելու համար: Իսկ ահա Հիսուս Քրիստոսի ծնունդից հետո այս արտահայտությունը չի հնչում ո՛չ հրեշտակի շուրթերից, եւ ո՛չ իսկ ավետարանիչներն են դրոշմում՝ իմաստունների ու հովիվների մասին պատմվող դրվագներում, որոնցից առաջինում Մարիամը հիշատակվում է որպէս «Հիսուսի Մայր» (Մատթ. Բ. 11), իսկ երկրորդում՝ միայն անվանապես (Ղուկ. Բ. 16)¹⁹:

Աստվածածնի կուսությունը վերաբերյալ աստվածաբանական-սուրբգրային հաջորդ աղբյուրը, որը որպէս Տիրամոր կուսության դեմ ուղղված առարկություն բերում են Աստվածածնի մշտականությունն առարկողները, «Նրա անդրանիկ որդին» խոսքն է (Ղուկ. Բ. 7, Մատթ. Ա. 25), որի «անդրանիկ» բառը ոմանք մեկնաբանում են

¹⁹ Տե՛ս ՇԵՆՈՒԳԱ Գ. ՊԱՏՐԻԱՐԺ, Համեմատական աստվածաբանություն, Ս. էջմիածին, 2016, էջ 100–101

իրբեւ առաջին՝ ուրիշ զավակների մեջ: Այդպէրպէս նաեւ՝ սխալ են մեկնում «եւ ո՛չ գիտէր զնա, մինչեւ ծնաւ զորդին իւր զանդրանիկ» (Մատթ. Ա. 25) եւ «մինչեւ եկեալ առ միմեանս՝ գտաւ յղացեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ» (Մատթ. Ա. 18) խոսքերը: Հիշյալ տեղիները մեկնելով՝ սուրբ Բարսեղ Կեսարացին նշում է, որ թեւեւ այս խոսքի վերաբերյալ ոմանք այն կարծիքն են արտահայտում, որ Սուրբ Հոգով իրականացած Տիրոջ Ծննդյանը մաքրապէս սպասավորելուց հետո Մարիամը չհրաժարվեց իր ամուսնական, օրինավոր պարտականութիւններից, սակայն հարկ է իմանալ, որ որեւէ կերպ սուրբ Կույսի բարեպաշտութիւնը չի եղծվել՝ չնայած նրան, որ Մարիամի կուսութիւնը կարելի էր մինչեւ աստվածային տնօրինութեան իրականացումը, իսկ դրանից հետո անգամ քննարկելու հարկ չկար այս խոսքը: Աստվածածինը երբեւէ չի դադարել կույս լինելուց, իսկ ընդդիմախոսների ավետարանական այն վկայակոչմանը, թե «մինչեւ» բառը ենթադրում է, որ Հիսուսին ծնելուց հետո Մարիամը դադարել է կույս լինելուց՝ սուրբ Բարսեղը պատասխանում է, որ այդ տեղիում (Մատթ. Ա. 25) «մինչեւ»-ը երկար ժամանակ է ենթադրում, իսկ ավելի որոշակիորեն՝ անհայտ ժամանակ է մատնանշում²⁰: Իսկապէս, այդ նույն բառով նաեւ Տերն է ասում. «Եւ ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս՝ մինչեւ ի կատարած աշխարհի» (Մատթ. ԻԸ. 20): Սա բնավ չի նշանակում, թե հավիտենութիւնից հետո Տերն Իր սուրբերի հետ չի լինելու, այլ նշանակում է, որ այս՝ ներկայի համար տրված խոստումն ապագայում երբեւէ չի դադարելու գոյութիւն ունենալուց:

Հենց այս օրինակով էլ մենք պետք է ընկալենք այս «մինչեւ»-ը: Իսկ երբ ասվում է, որ «չհարաբերվեց, մինչեւ ծնեց իր անդրանիկ Որդուն», պետք չէ շփոթութեան մեջ ընկնել, քանի որ միշտ չէ, որ «անդրանիկը» իրենից հետո ծնվածների հետ համեմատութեամբ է այդպէս կոչվում, այլ «անդրանիկ» անվանվում է նա, որ արգանդ է բացում:

Զաքարիայի պատմութիւնից եւս հայտնի է դառնում, որ Մարիամը մշտապէս կույս մնաց: Մեզ մի ավանդութիւն է փոխանցվել, համաձայն որի՝ Տիրոջ ծնունդից հետո Զաքարիան Մարիամին դասեւ կույսերի համար նախատեսված շարքը, եւ այդ պատճառով հրեաներն սպանեցին նրան Տաճարի ու զոհասեղանի միջեւ՝ անսալով ժողովրդի մեղադրանքին, թե

²⁰ Տե՛ս Ս. ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻ, Գիրք պահոց, աշխրհ. թրգմ. Գեորգ սրկ. Կարապետյանը, Երեւան, 2023, էջ 229:

նա իրենից հորինում ու օրհներգում է անհնարին համարվող մի երեւոյթ՝ իբր կույսը ծնեց՝ առանց իր կուսությունն ապականելու²¹:

Սուրբ Աստվածածնի մշտակուսության՝ տրամաբանորեն անկարելի լինելու գաղափարը մինչեւ իսկ աղանդավորական մոլորություններ է առաջ բերել: Այդպիսի մոլորություններից է, օրինակ, անտիկոմարիաների ուսմունքը (Դ. դար), որի հետեւորդները մերժում էին Տիրամոր հավիտենական կուսությունը: Այս ուղղության նախորդները էթիոնիտներն ու կարապկրատականներն էին, որոնց համոզմամբ Հիսուս Քրիստոս Հովսեփի եւ Մարիամի մարմնավոր որդին է: Հետագայում երեւան եկան նաեւ Աստվածածնի մշտակուսությունը մերժող գաղափարախոսության այլ հետեւորդներ եւս, որոնք, ի տարբերություն էթիոնիտների, ընդունում էին Քրիստոսի կուսական ծնունդը եւ Մարիամի հղացումը Սբ. Հոգուց, բայց եւ միեւնույն ժամանակ ընդունում էին նաեւ Ավետարանի «Քրիստոսի եղբայրներ» խոսքը արտահայտության ամենաուղիղ ազգակցական իմաստով: Այս հերետիկոսության հետեւորդները վկայակոչում էին Տերտուղիանոսի այն միտքը, թե Հիսուսի ծնունդից հետո Հովսեփն ու Մարիամը ապրեցին ամուսնական կյանքով: Ընդդեմ Աստվածամոր մշտակուսության հրամանակարգի (դոգմայի) քարոզած Եւդոքսիա Գերմանիկեցու եւ Եւնոմիոս Կիզիկեցու՝ իրենց գրվածքներով պայքարել են Եպիփան Կիպրացին (+403), Հովհան Ոսկեբերանը (+407) եւ Հովհան Դամասկացին (+749): Իսկ արդեն Հռոմի Սիրիցիոս պապի (384–399) եւ Ամբրոսիոս Մեդիոլանացու (339–397) հրամանով Անտիկոմարիաների ուսմունքը դատապարտվեց²²:

Մեկ այլ աղանդի ներկայացուցիչներ էին Կոլլիրիդյանները, որոնց վարդապետության համաձայն Աստվածածինը համահավասար է Աստծուն: Այս ուղղության դեմ եւս պայքարել է Եպիփան Կիպրացին նշելով, որ Աստվածածինն պետք է պաշտել, սակայն ոչ աստվածացնել²³:

Իսկ ինչ վերաբերում է նորկտականյան այն տեղիներին, որոնք խոսում են «Նրա եղբայրների», այսինքն՝ Քրիստոսի եղբայրների մասին (Մատթ. ԺԲ. 46, 13, 54–56, Մարկ. 2. 1–3, Հովհ. Բ. 12, Գործք Ա. 14, Գաղ. Ա. 19), պետք է հասկանալ հետեւյալ կերպ. երբ Քրիստոս գնաց Իր հայ-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 230:

²² Տե՛ս «Православная энциклопедия», հտ. 2, Москва, 2001, էջ 487–488:

²³ Անտիկոմարիաների եւ Կոլլիրիդյանների գաղափարախոսության դեմ պայքարել է նաեւ ս. Գրիգոր Նյուսացին . տե՛ս Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ, Եկեղեցու հայրեր, վարդապետներ. IV–VIII դդ., Բ. լրամշակված հրատ. Երեւան, 2020, էջ 133:

րենի գավառ, մարդիկ ասացին. «Սա հյուսնի որդին չէ՞: Սրա մոր անունը Մարիամ չէ՞: Եւ Սրա եղբայրները Հակոբոսը, Հովսեւը, Սիմոնն ու Հուդան չեն: Եւ Սրա քույրերը՝ բոլորը մեզ մոտ չեն» (Մատթ. ԺԳ 55–56, Մարկ. 2. 1–3): Պողոս առաքյալն ասում է, որ տեսել է Տիրոջ եղբայր Հակոբոսին (Գաղ. Ա. 19): Այս Հակոբոսը, որը եղել է առաքյալներից մեկը (Գաղ. Ա. 19, 51), կոչվում է «Փոքր» (Մարկ. ԺԵ. 40) կամ «Ալփեոսի որդի» (Մատթ. Ժ. 3)²⁴ տարբերվելու համար Զեբեդեոսի որդի Հակոբոսից:

Մատթեոս ավետարանիչն ասում է, որ Տիրոջ խաչի մոտ շատ կանայք կային, որոնց թվում էին «Մարիամ Մագդաղենացին, Հակոբոսի եւ Հովսեւի մայր Մարիամը եւ Զեբեդեոսի որդիների մայրը» (Մատթ. ԻԷ. 56): Ո՞վ էր ուրեմն Հակոբոսի եւ Հովսեւի մայր Մարիամը՝ Սուրբ Կույս Մարիամը: Իհարկե ո՛չ: Այդ Մարիամը Ալփեոսի կամ Կղեովպասի կին Մարիամն էր, ում Հովհաննես առաքյալը հիշատակում է Հովհ. ԺԹ. 25-րդ համարում. «Եւ կային առ խաչին Յիսուսի մայրն նորա, եւ քույր մա՛ւր նորա Մարիամ Կղեովպայ, եւ Մարիամ Մագդաղենացի»: Հետեւաբար, պարզ է, որ «Տիրոջ եղբայրները» նրա մորաքույր Մարիամի՝ Կղեովպասի կնոջ՝ Հակոբոսի, Հովսեւի եւ նրանց եղբայրների մոր որդիներն են²⁴: Իսկ ինչ վերաբերում է Կղեովպաս եւ Ալփեոս անունների տարբերությանը, դա կարող է պայմանավորված լինել արտասանության տարբերությամբ, կամ ինչպես Հերոնիմոսն է ասում, «սովորաբար Սուրբ Գիրքը մեկից ավելի անուններ է տալիս մեկ անձի: Օրինակ՝ Մովսեւի աները՝ Հոագուեղը, կոչվում է նաեւ «Հոթոր» (Ելք Բ. 18, Դ. 18): Գեղեոնը կոչվեց «Հերոբաաղ» (Դատ. 2. 32), Պետրոսը՝ Սիմոն եւ Կեփաս (Մատթ. Ժ. 2), եւ Հուդա Նախանձահույզը՝ Թադեոս (Մատթ. Ժ. 3)»²⁵:

Սուրբ Աստվածածնի մշտնջենավոր կուսության խնդիրն իր արտահայտությունն է գտել նաեւ արվեստում: Այսպես, Տիրամոր վերնազգեստի եւ գլխանոցի համար, որպես կանոն, սրբապատկերներում սահման-

²⁴ Մինչդեռ մեկ այլ ավանդազրույցի համաձայն, Հակոբոսը, Հովսեւը եւ նրանց եղբայրները ծնվել են Հովսեփի առաջին կնոջից՝ Մարիամից: Այս մասին ս. Եպիփան Կիպրացին գրում է. «Եւ Յովսէփ ծնաւ ի Մարիամայ ուստերս չորս եւ դստերս երիս. զՍիմովն, զՅովսէ, զՅուդայ եւ զՅակովբ, զոր եւ Փոքրիկն անուանեն: Զի յորժամ Մարիամ Կոյսն ծնաւ զՔրիստոս, ընդ այն ժամանակն էր Յակովբ իբրեւ ամի միոջ եղեալ, եւ Աստուածածինն կաթամբ իւրով սնուցանէր զնա, այլ եւ մայրն Յակոբայ կաթնասուն առնէր զՓրկիչն Յիսուս, եւ վասն այնր պատճառի Փոքրիկ եւ եղբայր անուանեցաւ Տեառն...». տես Ս. ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՅԻ, Ժառք, աշխտ. Հ. Քյոսեյանի, Ս. էջմիածին, 2013, էջ 553:

²⁵ Տէս ԵՆՆՈՒԳԱ Գ. ՊԱՏՐԻԱՐԺ. Համեմատական աստվածաբանություն, էջ 104–105

ված է կամ շագանակագույնը կամ դրան մոտ մուգ մորե գույնը: Հայտնի է, որ այդ գույնը ստացվում է կապույտ եւ կարմիր ներկերից: Կապույտը խորհրդանշում է նրա կուսական մաքրությունը, իսկ կարմիրը, որպես արյան գույն՝ վկայում է այն մասին, որ Աստվածորդին նրանից է վերցրել իր երկրային ծիրանին՝ մարմինն ու արյունը: Նկատենք նաեւ, որ Տիրամոր գլխանոցի պարտադիր մաս են կազմում երեք աստղերը, որոնք, որպես կանոն, նկարվում են երկու ուսերին եւ ճակատին: Այս աստղերը խորհրդանշում են Ս. Աստվածածնի մշտնջենավոր կուսությունը: Այսինքն՝ նա կույս էր մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը (գլխանոցի աջ ուսի աստղը), կույս էր Աստվածորդու անըմբռնելի ծննդյան պահին (ճակատի աստղը) եւ կույս է մնացել ծնունդից հետո եւս (ինչի մասին վկայում է գլխանոցի ձախ ուսի աստղը)²⁶:

Ամփոփելով՝ կարող ենք արձանագրել, որ վաղ քրիստոնեական շրջանում Մարեմաբանության ընկալյալ սկզբունքները մեծավ մասամբ ընդհանուր ճանաչում ունեին ամենքի համար՝ խարսխված լինելով սուրբգրային տեղիների ու հայրաբանական վկայությունների վրա: Այնուամենայնիվ, Աստվածածնի կերպարի դժվարըմբռնելի խորհուրդը բազմաթիվ տարակարծությունների ու ընդվզումների տեղիք է տվել, որոնք, սակայն, ի գործու չեն եղել աղարտելու Տիրամոր վերաբերյալ բյուրեղացած ճշմարիտ դավանությունը, որով ի սկզբանե բարեզարդված է եղել քրիստոնեական եկեղեցին:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Սուրբ Աստվածածին, մարեմաբանություն, Սուրբ Կույս, մշտակուսություն:

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается богословское обоснование и развитие догмата о вечном девстве Пресвятой Девы Марии (Αειπαρθένος) в контексте раннехристианской и армянской патристической традиции. Автор доказывает, что это учение — о том, что Мария осталась Девой до, во время и после рождения

²⁶ Հմմտ. Джемс Холл, Словарь сюжетов и символов в искусстве, М, 1996, С. С. Аверинцев, Мариа, Мифы народов мира, 4-та, 2, М., 1992, էջ 111–116:

Христа — основывается на Священном Писании и патристических свидетельствах, таких как Игнатий Антиохийский, Ориген, Василий Кесарийский, Ефрем Сирий и Ириней Лионский. Армянская богословская мысль, сформированная как переводами с греческого и сирийского, так и оригинальными трудами, полностью отражает преданность ортодоксальному мариологическому учению.

Автор также анализирует еретические учения (например, эбиониты, карпократиане, антикокомариане), которые отвергали вечное девство Богородицы, противопоставляя их единогласному мнению отцов Церкви. В работе рассматриваются сложные экзегетические вопросы, касающиеся терминов «жена», «братья Иисуса» и «первенец», и объясняется их соответствие догмату о девстве. Особое внимание уделено также литургическим и иконографическим аспектам, подтверждающим почитание Пресвятой Девы в церковной традиции. Исследование представляет собой важный вклад в осмысление армянской мариологии в контексте Вселенской Церкви.

SUMMARY

This study explores the doctrinal foundation and theological development of the concept of the perpetual virginity of the Blessed Virgin Mary (Aeiparthenos) within early Christian and Armenian patristic literature. The article demonstrates how this Marian dogma—affirming that Mary remained a virgin before, during, and after the birth of Christ—was not only grounded in Scripture but also defended and elaborated by Church Fathers. Key references include the testimonies of Ignatius of Antioch, Origen, Basil of Caesarea, Ephrem the Syrian, and Irenaeus of Lyons. Armenian theological thought, enriched through translations from Greek and Syriac, as well as original compositions, reflects a deep commitment to the Orthodox Marian doctrine.

The text further addresses early heresies (e.g., Ebionites, Carpocratians, Antidicomarianites), which rejected Mary's perpetual virginity, and contrasts them with the orthodox patristic consensus. Particular attention is given to the exegetical treatment of scriptural passages concerning Mary's title as "woman," the "brothers of Jesus," and the phrase "firstborn son," showing how these were reconciled with the doctrine of perpetual virginity. Liturgical and iconographic evidence is also included to demonstrate the veneration of the Theotokos' virginity in church tradition. This work significantly contributes to the understanding of Marian theology in the Armenian Church and its consonance with broader Christian orthodoxy.

ԳԵՈՐԳ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

Ե. ՊԱՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԵՒ ԻՐ ՔՆՆԱՊԱՏՆԵՐԸ¹

Նին շրջանի հայ գրողների շարքում բոլորից շատ ուսումնասիրուել է Մովսէս Խորենացին²: Հայկական դասական աւանդութեամբ նա

¹ Ձնչին ընդմիջարկութիւններով թարգմանութիւն «էջմիածին» ամսագրի 2024 թ. Յաւելուածից՝ «5th-Century Author Movses Khorenatsi and his Critics», էջ 31–53: ^{1*} Ստացուել է՝ 7.7.2024, գրախօսուել է՝ 7.7.2024: էլ. հասցէ՝ ???:

² Համոզուելու համար բաւարար է անգամ թուցիկ հայեացք ձգել Պ. Յովհաննիսեանի կազմած «Մատենագիտութեանը»՝ Երեւան, 2013, 416 էջ: Մովսէս Խորենացուն երբեմն յիշում են Քերթող, երբեմն՝ որպէս Քերթողահայր. օտար հրատարակութիւններում իր անունը գրում են Moses Khorenatsi կամ Xorenaci (E. BONFIGLIO, “Movsēs Xorenac’i”, Encyclopedia of the Medieval Chronicle, R.G. Dunphy ed. (Brill, Leiden, and Boston 2010), Moses of Khoren եւ նման ձեւերով. Խորենացու պատմութիւնն անգլերէն թարգմանող Ռօբերտ Ռօմսօնը տառադարձութիւն է կիրառում եւ գրում է Moses Khorenats’i. տե՛ս MOSES KHORENATS’I, History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1978, հմմտ. Revised Edition, caravan books, Ann Arbor, Michigan, U.S.A., 2006: Ռօմսօնը տառադարձում է նաեւ յատուկ անունները, ինչպէս եւ այն բառերը, որ իր կարծիքով տարօրինակ, խորթ են: Բայց հեշտ է նկատել, որ առնուազն Խորենացու Պատմութեան ղէպքում տառադարձութիւնն աւելի շատ խոչընդոտում է, քան օգնում: Պէտք է ընդունել, որ տառադարձութեան կիրառումը միշտ չէ, որ օգուտ է: Երբեմն արտասանութեան փոխանցումն աւելի լաւ միջոց է, յատկապէս այն դէպքերում, երբ փոխանցուող լեզւում հնչիւնը կարելի է արտայայտել առանց որեւէ լրացուցիչ նշանի: Ռօմսօնի թարգմանութեան մէջ մի քանի անգամ կարելի է հանդիպել սխալ տառադարձուած բառերի: Շատ հայերէն բառեր այնքան սխալ կերպով են տառադարձուած, որ զժուարութեամբ միայն կարելի է կռահել դրանց իրական արտասանութիւնը, հայերէն ճիշտ արտասանութեանը քաջածանօթ լինելու դէպքում լոկ: Տառադարձութեան գլխաւոր թերութիւններից մէկն այն է, որ տարբեր հեղինակներ գործածում են տառադարձման տարբեր համակարգեր, եւ նոյն անունը Ռօմսօնի թարգմանութեան մէջ դառնում է Moses Khorenats’i կամ Movsēs of Xoren Դաուաէթի ուսումնասիրութեան պարագային: Մինչդեռ կարելի էր պարզապէս գրել Movses Khorenatsi՝ հասարակ եւ ճշգրիտ: Դիւրաւ տեսանելի է, որ Խորենացու անունը գրելիս ո՛չ “ē” (Movsēs)-ն է էապէս օգտակար ընթերցման համար, ո՛չ իսկ (Moses) տարբերակն է «ծանրակշիռ նպաստ» ապահովում “v”-ի կրճատմամբ: Ընդհանրապէս, տառադարձութիւնն իր այլազան նշաններով (և, Ե...) կարգալը զժուարացնում է սովորական ընթերցողի համար, նրան ստիպելով

Ե. դարի հեղինակ է, սակայն աւելի ուշ մի շարք հայ եւ որոշ օտար հետազոտողներ իրենց կարծիքով անհամապատասխանութիւններ յայտնաբերեցին Խորենացու շարադրանքի եւ ընդունուած ժամանակագրութեան միջեւ ու սկսեցին մերժել նրա՝ Ե. դարի գրող լինելու իրողութիւնը: Այդ քննադատութիւնների մեծագոյն մասը գրուել ու նաեւ հիմնովին հերքուել է ԺԹ. եւ Ի. դարերում³, բայց, յընթացս ժամանակի հերքումները մոռացութեան են մատնուել, մինչդեռ հիմնաւորապէս հերքուած քննադատութիւնները, այնուամենայնիւ, շարունակաբար կրկնուել են՝ մշտապէս փորձելով Խորենացուն ներկայացնել բացասական բնորոշումներով⁴: Եւ այսպէս Խորենացուն ուղղուած քննադատութիւնները պարբերաբար կրկնում էին տարբեր գիտնականներ, երբեմն նշելով, երբեմն չնշելով, որ «իրենց միտքը» աւելի վաղ ասողներ են եղել, եւ դրանց ասածներն էլ իրենց ժամանակին ու տեղին հերքուել են: Այդ ամենի արդիւնքում մի իրավիճակ է ստեղծուել, որ ասպարէզը լցուել է Խորենացու բազմաթիւ քննադատներով: Սակայն իրականում քննադատները շատ են, բայց քննադատութիւն չկայ: Բո-

աւելի շատ մտածել տարբեր նշանների արտասանութեան, քան պարբերութեան արտայայտած իմաստի մասին: Բայց առաւել վատն այն է, որ երբեմն տառադարձութիւնը վնասում կամ արմատապէս փոխում է բուն իմաստն ու շարակարգը: Օրինակ՝ էջ 118-ին Թօմասօնը Խորենացու հատուածն այսպէս է թարգմանում.

«But, they say, Queen Sat'inik had great desire for the vegetable artakhur and the shoot tits' (ընդգծումը մերն է.՝ Գ. Ա. Մ.) from the table of Argavan»: Եւ դժուար թէ գտնուի անգլիախօս ընթերցող, որ մտածի, թէ «tits»-ը ոչ թէ թռչուն է, ոչ թէ մարմնական բարեմասնութիւն, ոչ թէ հին անգլերէնից եկող tit-for-tat-ի չնչինը, այլ ընդամենը խոտաբոյս է, որ զրաբարից թարգմանուելիս տառադարձութեան «շնորհիւ» զտից-ից դարձել է ծիծ՝ ուղղակի իմաստով:

³ Իբրեւ նորագոյն հերքում յիշատակելի են Գաբրիէլ Սուլթանեանի (GABRIEL SOULTANIAN, The History of the Armenians and Mosēs Khorenats'i, Bennett & Bloom, 2011, 280 էջ) եւ Ա. Մուշեղեանի ուսումնասիրութիւնները. (Ա. ՄՈՒՇԵԳԻԱՆ, Մովսէս Խորենացու դարը, Երեւան, 2007, 412 էջ, հմմտ. A. MUSHEGHYAN, The Historical Arguments for the Date (5th century) of Writing "The History of Armenia" by Movses Khorenatsi, «Fundamental Armenology», № 1, 2015):

⁴ Տե՛ս օր.՝ G. TRAINA, Sasanian Iran in the Context of Late Antiquity, the Bahari Lecture Series at the University of Oxford, Ed. by T. Daryae, 2018, էջ 109. «Առաւել խնդրայարոյց է Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութիւնը, որ իբրեւ ժամանակագրական խառնակութիւններով լեցուն բնագիր բացասական համբաւ է վայելում հետազոտողների շրջանում»: Այստեղ 10-րդ ծանօթագրութեամբ հեղինակը նշում է՝ «Կարեւոր գրականութիւնից տե՛ս Gignoux 1999 and Garsoian 2003–2004)», հմմտ. Նոյնի Ancient Armenia: Evidence and Models, ELECTRUM * Vol. 28 (2021, էջ 17. «Փաստագրական առկայ խառնաշփոթը խիստ քննադատութիւն առաջացրեց, յարգինս որի յատկապէս Արեւմտուքում բազմաթիւ գիտնականներ մերժեցին [Մովսէս Խորենացու երկասիրութեան] պատմական արժէքը: Այնպիսի հեղինակաւոր կարծիքով որպէս Թօմասօնին է, սահմանուում է, որ Խորենացու Պատմութիւնը ոչ միայն հակասական է, այլ նաեւ հիմնովին անվստահելի»:

լորի ասածը նույնն է, մէջը չհերքուած միտք, նորոյթ չկայ: Հին, մերժուած եւ հերքուած բաներն են կրկնում: Քերթողահօրը քննադատելու կապակցութեամբ կարճ բնորոշում է Ա. Մուշեղեանի ասածը. «Խորենացու դէմ բացասական քննադատութեան գազաթնակէտ պէտք է համարուի Պատմութեան Ռօբէրտ Թօմսօնի՝ 1978 թ. հրատարակուած Թօմսօնեան անգլերէն թարգմանութեան ներածութիւնը»⁵: Սակայն, այսուհանդերձ կարելի է ասել, որ Թօմսօնը քննական-հետազօտական-վերլուծական որեւէ էական ներդրում չի ունեցել Խորենացու դարը պարզելու կամ հերքելու գործում: Ասուածի օգտին են, թերեւս, հէնց իր հետեւեալ խօսքերը. «Մովսէս Խորենացուն հայերէնով ծանօթ շատ բնագրեր թարգմանուել կամ գրուել են այն ժամանակից յետոյ, երբ իր պնդմամբ գրել է Մովսէսը: Նրա Պատմութեան էջերում սպրդել են պատմական տարբեր յուշումներ, որոնք մեզ թոյլ են տալիս մերժել Ե. դարի թուագրումը: Յիշեալ հանգամանքները նշել են տարբեր գիտնականներ, որ պարզապէս կրկնել է Թումանովը, ուստի այստեղ հարկաւոր է լոկ հակիրճ երկրորդել (ընդգծումները մերն են.— Գ.Ա.Մ.)»⁶: Այսինքն Թօմսօնը խոստովանում է Թումանովի՝ պարզապէս կրկնելու եւ իր երկրորդելու հանգամանքը: Սրանից յետոյ Թօմսօնն ուղղակի մէջ է բերում Թումանովին: Բայց մինչ վերջինիս անդրադառնալը՝ յիշենք, որ Թումանովը եւս ոչ թէ խորասուզուել է Խորենացու ստեղծագործութեան մէջ, ո՛չ թէ յաղթահարել է գրաբարի դժուարութիւնները եւ պարզել, որ Խորենացու գրքում իրարից տարբերում են 5, 6, 7, 8-րդ դարերի լեզուաոճական առանձնատկութիւնները, այլ ընդամենը վերցրել ու «պարզապէս կրկնել է» այն ամենը, ինչը «նշել են տարբեր գիտնականներ», որոնց ասածները, ինչպէս շեշտել ենք, իրենց տեղում եւ իրենց ժամանակին ի սպառ հերքուել են:

⁵ Մ Ո Ւ Շ Ե Ղ Ե Ա Ն, The Historical Arguments. Տպագրական խնդիրները բացասաբար են ազդում այս աշխատանքի վերաբերեալ կարծիքի ձեւաւորմանը (հրատարակութեան էջերը համարակալուած չեն, 15-րդ ծանօթագրութիւնը յայտնուել է 16-ից յետոյ եւ այլն: Սակայն այս եւ նման թերութիւնների համար չի կարելի որեւէ կերպ հեղինակին մեղադրել, որովհետեւ նա զուրկ է տեսողութիւնից եւ չէր կարող վերահսկել անբարեխիղճ տպագրիչների աշխատանքը:

⁶ See MOSES KHORENATS' I, History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1978, cf. Revised Edition, Caravan Books, Ann Arbor, Michigan, U.S.A., 2006, p. 57, բառացի նույնն է նաեւ 1978-ի հրատարակութիւնը, էջ 58: Հետագայ բոլոր յղումները Թօմսօնից կանենք ըստ 2006-ի հրատարակութեան:

Եւ այսպէս, տեսնենք՝ ի՞նչ է Թումանովի «կրկնութիւնը»-ը, որ հասկանանք, թէ ինչ է Թումանովի «երկրորդած»-ը⁷, եւ այդ երկուսի հիման վրայ որոշենք խորենացու բազմաթիւ քննադատութիւնների արժէքը:

Թումանովը գրում է. «Կեղծ-Մովսէսի աւանդական թուագրութեան դէմ ուղղուած փաստարկներից, ըստ իս, լաւագոյնները հետեւեալներն են.

(1) Ա. գրքի ժդ. գլխում Կեղծ-Մովսէսը հեռաւոր անցեալ է հասցնում Արեւմտեան Հայաստանի եւ հարեւան հողերի բաժանումը՝ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Հայքերի, մինչդեռ այս բաժանումն իրականացրել է Յուստինիանոս Ա. կայսրը 536 թուին»: Այս միտքը հիմնաւորելու համար Թումանովը ցոյց է տալիս հետեւեալ աշխատութիւնը՝ Ադոնց, Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում⁸, աւելի ճշգրիտ՝ այդ գրքի 203-րդ էջի ներկայ հատուածը. «Խորենացու էջերում պահպանած աւանդութիւնները, թէ՛ հայկական տիրոջիւնները նուաճումների ճանապարհով տարածուել են մինչեւ Պոնտական հողեր եւ Մաժակ-Կեսարիա, եւ որ այդ ամբողջ տարածքում հայերէն են խօսել, ըստ էութեան, Յուստինիանոսի դարաշրջանի իրադրութեան արձագանքն են (ընդգծումը մերն է. — Գ. Ա. Մ.), այլ ոչ թէ Արամի հեռաւոր ժամանակների, ինչպէս դա ներկայացնում է պատմիչը: Սա պարզ է դառնում նրանից, որ վերոյիշեալ հողերի գրաման հետ կապուած խորենացին յիշատակում է հայկական հողերի բաժանումը I, II, III եւ IV Հայքերի, բայց յամառօրէն դա վերագրում է Արամի առասպելական ժամանակներին՝ չվստահելով նշեալ բաժանման փաստացի իրականացման վերաբերեալ Հայաստանի կայսերական մասում շրջանառուող շուկներին»:

Եւ եթէ իրապէս Թումանովի պատկերացրած ու Ադոնցի «յայտնագործած» «Աւանդական թուագրման դէմ եղած լաւագոյն փաստարկներից» թէկուզ այս մէկը ճիշտ է, եւ «Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք» «բաժանումն իրականացրել է Յուստինիանոս կայսրը 536-ին», ուրեմն իսկապէս Մովսէս խորենացին պէտք է ապրած եւ ստեղծագործած լինի 536-ից յետոյ: Բայց շտապենք հանգստացնել ընթերցողին. Թումանովի իմացած այս «լաւագոյն փաստարկը» հեշտութեամբ հերքում է, երբ

⁷ Չլոգնեցնելու համար յղումներով աւելորդ չենք ծանրաբեռնում տողատակը, որովհետեւ երկու վերոնշեալ հեղինակները բարեխղճօրէն թուարկել են բոլոր բացասական կարծիքները, մինչդեռ խորենացու օգտին խօսողները ըստ հարկադրանքի:

⁸ Պետերբուրգ, 1908, բնագրով՝ «Армения въ эпоху Юстиниана»: Ադոնցի եւ Թումանովի կապակցութեամբ տե՛ս նաեւ «Մի գրքոյկի առիթով», 2024, Զ., 125–143:

նայում ենք, օրինակ, Իօնուտ Հօլուբեանուի եզրակացությունների 2-րդ կէտին. «Դ. դարի վերջից մինչև 591 թուականը Սեբաստիա եւ Մելիտենէ եկեղեցական գաւառները յայտնի էին համապատասխանաբար «Առաջին Հայք» եւ «Երկրորդ Հայք» անուններով» (ընդգծումը մերն է. – Գ.Ա.Մ.)⁹: Այսինքն, ըստ այս գրառման, Հայաստանի համարաւոր-համարակալ բաժանում եղել է նաեւ Յուստինիանոս Ա. – ից առաջ, այնքան առաջ, որ Ե. դարի ցանկացած հեղինակ, ի թիւս այլոց նաեւ Խորենացին, կարող էր իմանալ եւ խօսել այդ մասին: Բայց սա դեռ ամենը չէ. Հօլուբեանուի եզրակացությունը ոչ թէ յայտնագործութիւն է, այլ ընդամենը փաստի արձանագրում, որ յայտնի է եղել անհամեմատ աւելի վաղուց, ինչպէս կարող ենք տեսնել, օրինակ, Փիթըր Էդմունդ Լօրանթի (1796–1837) տողերից. «Դիոկղետիանոսի եւ Կոստանդիանոսի ժամանակներում (ընդգծումը մերն է. – Գ.Ա.Մ.), գաւառները փոքր մասերի բաժանելիս, Փոքր Հայք ասածը դարձաւ Առաջին Հայք Գահերէցի իշխանութեամբ, իսկ Երկրորդ Հայքն իր կազմում ընդգրկեց բոլոր հարաւային տարածքները, որոնք կցուել էին Փոքր Հայքին, բացառութեամբ հարաւային Կապադովկիայի, որն ընդգրկուել էր Երկրորդ Կապադովկիայի կազմում»¹⁰: Այսինքն՝ տարածքների համարակալ բաժանումը եղել է առնուազն Դիօկղէտիանոսի եւ Կոստանդիանոսի ժամանակներից, հետեւաբար, Ե. դարում ապրած ցանկացած գրող (ուստի եւ Մովսէս Խորենացին) կարող էր կիրառել «Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ, Չորրորդ Հայք» կապակցությունները: Հետեւաբար, կարող ենք լիակատար վստահութեամբ ասել, որ Թումանովի պատկերացրած այս «լաւագոյն» փաստարկը, ինչպէս եւ Ադոնցի յայտնագործած 536 թուականը, վերանում են ոչ միայն իբրեւ «լաւագոյն», այլ ընդհանրապէս իբրեւ փաստարկ, որովհետեւ «յայտնագործուելու» պահին իսկ կանխաբար հերքուած են եղել Լօրանթի տողերով:

Այս հարցի վերաբերեալ խօսքն աւարտելով՝ ասենք, որ Խորենացուն Ե. դարում անշարժ պահելու համար լիովին բաւական է, որ համարակալ բաժանումը Դիօկղէտիանոսի եւ Կոստանդիանոսի օրօք կատարուած լինի, բայց եւ խորապէս համոզուած ենք, որ իրականում բաժանումը տե-

⁹ SŃ IONUT HOLUBEANU, Armenia Prima and Armenia Secunda in the Original Epiphanius' Notitia Episcopatum, «5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts», SGEM, 2018, Conference Proceedings հտ. 5, էջ 228:

¹⁰ PETER EDMUND LAURENT, An Introduction to the Study of Ancient Geography, London, 1830, p. 234.

ղի է ունեցել հէնց Խորենացու պատմածի պէս՝ հէնց իր նշած դարաշրջանում: Ոչ թէ Յուստինիանոսը նոր բաժանումներ յայտնագործելու կարիք է ունեցել, այլ ընդամենը նոր հրամանով վերահաստատել կամ ընդունել է իրենից առաջ եղած բաժանումները:

Անցնենք առաջ:

Իբրեւ 2-րդ կէտ Թումանովը գրում է. «(2) Գ. գրքի ժը.— ում նա [Խորենացին] խօսում է իրանացւոց մասին, որ կայսրութեան դէմ մղուած պատերազմի ընթացքին հասել են Բիւթանիա: Պատմութեան մէջ այսպիսի բան առաջին անգամ տեղի է ունեցել 604–629 թուականների պատերազմի ժամանակ»¹¹:

Իբրեւ յոյժ ծանրակշիռ փաստարկ նույնը կրկնում է նաեւ Թօմասոնը՝ նախ Ներածականում (էջ 58), իսկ յետոյ «Հայոց պատմութեան» Գ. գրքի ժը. գլխի համապատասխան հատուածը թարգմանելիս: Այստեղ նա դարձեալ յիշում է Բիւթանիայի հետ կապուած պատմական խնդիրը. «Խալաթեանցը նշում է, որ Մովսէսի Բիւթանիա գրութեան եղանակը նոյնական է Աշխարհացոյցի հետ: Բայց, քանի որ սա Աստուածաշնչից եկող գրութեան

¹¹ Իբրեւ յղում Թումանովը ցոյց է տալիս Կոնիբերի յօդուածը՝ «Բրիտանիկա» հանրագիտարանում. «F. C. Conybeare signed also by A. v. Gutschmid [+ 1887], Encyclopædia Britannica, 11th ed. (1911): Վերջում Թումանովը Կոնիբերի հանրագիտարանային յօդուածի համար գրում է. «Սա, թերեւ, հեղինակի [Կոնիբերի] վերջնական կարծիքն է» (էջ 468): Այս «վերջնական կարծիք» արտայայտութեամբ Թումանովն ուզում է ասել, որ Օքսֆորդի համալսարանի պրօֆէսոր, անգլ. արեւելագէտ Կոնիբերի բոլոր միւս գրածները Խորենացու մասին այս հանրագիտարանային յօդուածից յետոյ այլեւ ոչինչ են՝ ի թիւս այլոց նաեւ այս տողերը. «Բայց որքան էլ նրանք նպատակ են հետապնդում, որ ցոյց տան, թէ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը գրուել է լոկ 750-ին կամ աւելի ուշ, այնուամենայնիւ, նրանց փորձերն ինձ ներկայանում են իբրեւ ձախող: Նրանց [պնդումների] մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնն իմ մտքում բոլորովին այլ համոզմունք է գրողմում. այն է՝ Մովսէս [Խորենացին] գրել է 460 թուականին՝ [ժամանակաշրջան], որ աւանդաբար վերագրուել է իրեն: [Եւ այդպէս է], քանզի Մ. Խալաթեանցը Մովսէսի Պատմութեան մէջ որեւէ հատուած չի նշում, որը վստահաբար պատճէնուած կամ ընդօրինակուած լինի 450 թուականից աւելի նոր որեւէ հայերէն բնագրից: Հնարաւոր է, որ Մովսէսը յօրինել է այն պատմութիւնը, որը վերագրում է Մար Աբաս Կատինային, ինչպէս պնդում էր պրոֆ. Կարիբերը իր ամենավաղ գրքոյկում: Ես իր հետ համաձայն չեմ այս հարցում, բայց այն, որ նմանատիպ մի պատմութիւն, որ դարձեալ վերագրում է Մար Աբասին եւ մոծուած է Սեբէոսի պատմութեան ձեռագրի սկզբում, վստահաբար չի ապացուցում, թէ Մովսէսը պատճէնել է Սեբէոսին: Այն աւելի շուտ հաստատում է Մովսէսի հաւաստիւթիւնը» (ընդգծումը մերն է.— Գ.Ա.Մ.): Տէս «The Date of Moses of Khoren» «Byzantinische Zeitschrift»-ում, 10, 1901, էջ 875: Այստեղ պէտք է միայն նկատենք, որ Թումանովի ասած «վերջնական կարծիք»-ն իրականում հանրագիտարանային յօդուած է, ուր Կոնիբերը կամ այլ ցանկացած մէկը, որ հանրագիտարանի համար նիւթ է գրում, ընդհանրապէս իրաւունք չունէր որեւէ անհատական կարծիք յայտնելու, այլ պէտք է ներկայացնէր բոլոր հնարաւոր տեսակէտները. ինչը եւ արել է Կոնիբերը:

ձեռն է, ոչինչ չի ապացուցում: Պարսկական արշաւանքը դէպի Բիւթանիա Մովսէսի թուագրման պարագային ցուցանշական է, քանի որ Հռոմէական տարածք նման խոր ներթափանցում տեղի է ունեցել լոկ եօթներորդ դարասկզբի պատերազմի ժամանակ: Տէն Սերէոս, գլ. ԼԸ., եւ Toumanoff, Studies, էջ 331. Մուշեղեանը, («Որտեղ է գտնուել...») պարսկական արշաւանքը դէպի Բիւթանիա աղերսակցում է Ամմիանոս Մարկէլինոսի XXV 4.24 հատուածի հետ եւ Բիւթանիան նոյնացնում Ասորիքում, Անտիոք քաղաքից ոչ հեռու գտնուած Բիթիլիա կամ Բիթիլիայի հետ»: Ինչպէս տեսնում ենք, Թոմսօնը զուտ միայն յիշատակում է Մուշեղեանի յօդուածը եւ, առանց որեւէ դրական կամ բացասական կարծիք յայտնելու դրա կապակցութեամբ, կարճառօտ տալիս է բուն գաղափարը: Բայց ո՛չ հերքում է, ո՛չ հաստատում: Հետեւաբար, Մուշեղեանի յօդուածը փաստացի պէտք է ընդունուի իբրեւ Բիւթանիայի հետ կապուած «պատմական կնճիռ» ասածի հերքում, քանի որ դրա դէմ որեւէ բան չեն գրել Խորենացու քննադատները: Ուշագրաւ է, որ Մուշեղեանի յօդուածը Թոմսօնը յիշատակում է տողատակում, մանր տառերով, սրան հակառակ՝ խոշոր տառերով ներածականում սիրով կրկնում է Թումանովին եւ նրա նախորդներին. «Մովսէսը տեղեակ է իրանցիների՝ դէպի Բիւթանիա արշաւանքին: Միայն 604—629 թթ. պատերազմի ընթացքում են իրանցիները այսքան հեռու առաջացել դէպի արեւմուտք» (էջ 58):

Ասուեց, որ Ա. Մուշեղեանը պատասխանել է «Բիւթանիայի հարցին»՝ մանրամասն եւ համակողմանի քննել է հարցը (19 էջ) եւ հերքել մեղադրանքը: Իսկ Թոմսօնն ընդամենը յիշատակում է Մուշեղեանի յօդուածը: Ի՞նչ է նշանակում այն փաստը, որ Թոմսօնը չի հերքում, չի մերժում, չի քննադատում Մուշեղեանի ուսումնասիրութիւնը: Օրինակ՝ Խալաթեանցի դէպքում՝ Մուշեղեանի յօդուածը յիշելուց 2 տող առաջ, Թոմսօնը գրում է. «Խալաթեանցը նշում է, որ Մովսէսի գրքում «Բիւթանիա» գրութիւնը նոյնական է Աշխարհացոյցի գրութեան հետ: Բայց քանի որ սա Աստուածաշնչից եկող գրութեան ձեռն է, ոչինչ չի ապացուցում (ընդգծումը մերն է. — Գ. Ա. Մ.)»: Այսինքն, ինչպէս տեսնում ենք, եթէ ասելիք լինում է, Թոմսօնը պարտադիր արտայայտւում է: Ուստի, Մուշեղեանի գրածի կապակցութեամբ լուռ մնալու հանգամանքը հաշուի առնելով՝ պէտք է մտածենք, որ վերջինիս յօդուածի կապակցութեամբ Թոմսօնը կամ հակափաստարկ չունի, կամ համամիտ է Մուշեղեանի հետ: Երկու դէպքում էլ պարզ է, որ պարսիկների Բիւթանիա հասնելու վերաբերեալ Խորենացուն ուղղուած

մեղադրանքն առ ոչինչ է, քանի դեռ Մուշեղեանի հիմնաւորումները չեն հերքուել:

Իսկ եթէ հետազայում կրկին ցանկացողներ լինեն՝ «Բիւթանիայի խնդիրը» շահարկելու, Մուշեղեանի յօդուածից բացի կառաջարկենք նկատի ունենալ նաեւ հետեւեալը. մի՞թէ համաշխարհային պատմութեան մէջ միայն 604–629 թթ. պատերազմի ժամանակ պարսիկները կարող էին հասնել Բիւթանիա: Մի՞թէ հնարաւոր չէ, որ անյիշելի քանակութեան պատերազմների ընթացքում աւելի վաղ որեւէ նմանատիպ ռազմական յաջողութիւն գրանցուած լինէր: 604–629-ից բացի ուրիշ պատերազմ չի՞ եղել, թէ՛ Խորենացու «հմուտ» քննադատները ողջ պատմութիւնն անգիր գիտեն եւ վստահ են, որ իրենց մատնանշածը միակ ու անկրկնելի դէպքն է:

Յիշենք մի կարեւոր հանգամանք. Խորենացին ոչ թէ ինքն իրենից էր գրում պատմութիւնը, ոչ թէ ուսման տարիներին իր սովորածն էր յիշողութեամբ-մօտաւոր, կիսատ-պռատ շարադրում, այլ այդ գործը նա անում էր տարբեր աղբիւրներ համագրելով: Եւ մշտապէս փորձում էր այդ աղբիւրների մէջ գտնել առաւել ստոյգը, ոչ թէ կուրօրէն կրկնել պատահածը: Եթէ վերցնենք Բիւթանիային վերաբերող գլուխն իր յարակից հատուածներով, կտեսնենք, որ Խորենացին ոչ միայն ճշգրիտ, յականէ-յանուանէ գիտէ ժամանակի իշխանաւորներին, ոչ միայն գիտէ պատահած դէպքերը, այլ նոյնիսկ գիտէ մանրամասներ, որ սակաւ են հանդիպում (օրինակ՝ Բերգիտիոն ամրոցի յիշատակութիւնը): Խնդրոյ առարկայ՝ բիւզանդական-պարսկական պատերազմին վերաբերող որոշ հատուածներում, Խորենացին ոչ միայն գիտէ, ասենք, ամրոցների պաշարման մասին, այլեւ գործողութիւնների մանրամասները: Գիտէ, որ բանակցութիւններ եղան յարձակուողների եւ պաշտպանուողների միջեւ, եւ այդ բանակցութիւնները Խորենացին ուղղակի խօսքով մէջ է բերում¹²: Կարճ ասած՝ դիտարկուող ժամանակաշրջանը նկարագրելիս Խորենացին վստահաբար աղբիւր (աղբիւրներ) ունի եւ դրան(ց) հետեւելով է կազմում իր խօսքը: Հէնց դրա շնորհիւ է, որ Խորենացին հետաքրքիր մանրամասներ գիտի ժամանակաշրջանի մասին: Եւ այդ մանրամասնութիւնների շարքը պէտք է դասել նաեւ դիտարկուող խնդիրը՝ Բիւթանիա հասնելուն վերաբերող հետեւեալ հատուածը. «...հասեալ ի Բիւթանիա, եւ նստէր ամիսս յոլովս: Եւ ոչ ինչ կարացեալ առնել՝ սին

¹² ԹՕԱ., 279–280, ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Գ. Խը.:

առ ծովուն կանգնէ, եւ առիւծ ի վերայ դնէ, մատեան ընդ ոտիւքն ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. քանզի առիւծ հզօր է ի գազանս, նոյնպէս եւ պարսկականն ի թագաւորս. եւ մատեան ժողովիչ է իմաստութեան, որպէս Հռոմայեցւոց տէրութիւնն» (Ժը.): Այստեղ պէտք է յիշենք, որ հնէրը ոչ մի բան անտեղի եւ անիմաստ չէին անում եւ ասում: Եթէ արքան իրեն խորհրդանշում էր իբրեւ առիւծ՝ իր արեւմտեան թափ տակ առած, ապա որեւէ խոշոր յաղթանակ պէտք է արձանագրած լինէր, այլապէս իր հռչակածը կդիտարկուէր իբրեւ սին եւ դատարկաբանութիւն. մի բան, որ անվայել է Արեւելքի բնակչին, առաւել եւս արքային: Մեր խորին համոզմամբ՝ տեսարանը, որ նկարագրում է Խորենացին, աւելի շատ յիշեցնում է Շապուհ Ա.՝ ի դարաշրջանը, քան 602–628 բիւզանդաստանեան պատերազմը: Ի մասնաւորի Պատմահօր նկարագրութիւնը խիստ նման է Ե. դարի լատին պատմական մի երկի վկայութեանը. «Յիրաւի, երբ Վալերիանոսը պատերազմ էր մղում Միջագետքում, պարտուեց պարսից Շապուհ արքային, անմիջապէս գերեվարուեց եւ մինչ ծերութիւն անպատիւ ծառայութեան մէջ ապրեց պարսիկների մօտ: 6. Նա [Վալերիանոսը] երկար ապրեց, եւ յիշեալ տէրութեան արքան [Շապուհը] սովորութիւն ունէր, նրան [կայսերը] խոնարհուած վիճակում կանգնեցնում էր, որ ոտքը վրան դնի եւ այդպէս ձի բարձրանայ»¹³: Եւ չնայած այս աղբիւրն Արեւմտեան է, կասկածից վեր է, որ այդ տեսարանը կարելի էր տեսնել միայն Արեւելքում, ասենք՝ պարսից արքունիքում, կամ այնպիսի վայրում, ուր հնարաւոր էր հանդիպել պարսիկների արքային՝ այդ գործողութիւնը կատարելիս: Հետեւաբար այս տեսարանի ծագումը պէտք է կապել պարսկական միջավայրի եւ աղբիւրների հետ: Եւ ահա Մ. Սպրենգլինգի աշխատութեան մէջ կարդում ենք. «Այժմ լուսանկար ունենք, որը լաւն է, թէեւ դժուար թէ հասնի կատարելութեան, եւ որը զուգակցում է Սըր Աուրէլ Ստայնի շատ բծախնդիր ու մանրամասն նկարագրութեամբ («Iraq», հտ. III, 1936, վահանակ XVII., էջ 191-ի դիմաց, եւ էջ 194–196): Դրա հիմնական ներդրումը մեր նպատակների համար այն է, որ նոյնականացնում է ետնախորքի այն անձին, որի գլխին հանգչում է Շապուհի ձախ ձեռքը: Սա Ֆլանդէնի եւ Կոստի ենթադրած՝

¹³ Ancient History Sourcebook: A Booklet About the Style of Life and The Manners of the Imperatores (Sometimes Attributed to Sextus Aurelius Victor), Translated by Thomas M. Banchich, Canisius College Translated Texts, Number 1 (Canisius College, Buffalo, New York, 2018) -3rd edition.

վանական կեցուածքով հեզահամբոյր երիտասարդը չէ, որ հնարաւոր է Մարիագէսը լինի: Դա, պարզ ասած, ինչպէս սըր Աուրէլը հարուստ բառապաշարով նկատում է, հէնց ինքը՝ Վալերիանոսն է, որ մերկ ձեռքերն է պարզել, գուցէ նոյնիսկ կռացել-խոնարհուել է. թէեւ իր գլխից եւ իրանից բացի մնացեալ մասերը ծածկուած են Շապուհի ձիու եւ առաջնամասում կանգնածների պատկերներով»¹⁴: Դժուար չէ նկատել, որ «ետնախորքի անձը, որ «հէնց ինքը՝ Վալերիանոսն է», եւ «որի գլխին հանգչում է Շապուհի ձախ ձեռքը», պատկերը շատ նման է «ախոյեանին թաթի տակ առած առիւծի» պատկերին. Շապուհն այդպէս է պատկերացրել եւ նկարագրել իր եւ Վալերիանոս կայսեր յարաբերութիւնները: Ուղղակի մի տեսարանում Շապուհն ու Վալերիանոսը մարդկային կերպարներով են, իսկ Խորենացու տողերում խորհրդանշական՝ գրքի եւ առիւծի: Մեր կարծիքով՝ Խորենացու խօսքը ոչ թէ 602–628 թթ. պատերազմի մասին է, որի դէպքում «կեղծողը» պէտք է շփոթէր գրեթէ բոլոր տիրակալների անունները. (այսինքն՝ պարսկական կողմի դէպքում Խոսրովը պիտի դառնար Շապուհ, իսկ Վաղենտինիանոս ու Վաղէսը՝ Փոկաս եւ Հերակլ), այլ 253–260 թթ. դէպքերի, որոնց պարագային Պարսից թագաւորի անունն անփոփոխ է՝ Շապուհ: Ամփոփելով ասուածը՝ կարող ենք ասել, որ ըստ Մուշեղեանի՝ «Բիւթանիայի խնդիրը» ոչ թէ ժամանակագրական, այլ աշխարհագրական-տեղանունական վրիպում է, ուստի որեւէ կերպ չի կարող ազդել Խորենացու դարաշրջանը որոշելու ընթացքին: Վատթարագոյն դէպքում կարող է մեղադրանք լինել անբարեխիղճ-անուշադիր գրիչների դէմ, բայց ոչ երբեք Պատմիչի: Իսկ մեր տեսակէտով՝ ամենեւին պարտադիր չէ, որ Բիւթանիայի յիշատակութիւնը կապուած լինի բացառապէս 602–628 թթ. պատերազմի հետ: Առաւել մեծ հաւանականութեամբ այն կարող է 253–260 դէպքերի արձագանք լինել: Յամենայն դէպս, դրա օգտին է Խորենացու նկարագրած ռազմական մեծ յաջողութիւնը եւ դա խորհրդանշող՝ «առիւծ՝ մատեան ընդ ոտիւքն ունելով», որ իր զուգահեռը չունի 602–628 թուականների ճակատամարտերում, ի տարբերութիւն 253–260 թուականների, որ կարող է լիովին արդարացնել Խորենացուն:

Իբրեւ 3-րդ կէտ Թումանովն ասում է. «(3) Գ. իւզ. գլխում ակնարկ կայ Արշակ Գ. մահից յետոյ (մօտ 390 թ.) իշխանների առաջնորդի, իսկ կայ-

¹⁴ M. SPRENGLLNG, Third Century Iran: Sapor and Kartir, Prepared and Distributed at the Oriental institute University of Chicago, Chicago, 1955, p. 92.

սերական վերահսկողութեան տակ ընկած հայկական գաւառներում իշխանների «կոմէս»-ի պաշտօն հիմնելու մասին: Սա կարող էր լինել միայն 629 թուականին՝ Իրանի դէմ Հերակլ Ա. – ի յաղթանակով ստեղծուած իրավիճակի արձագանք»:

Թումանովի այս պնդմանը հակառակ հետաքրքիր վկայութիւն կայ Սուրբ Կիպրիանոս Անտիոքացու վարքում. «Հեղինակի նշած Տերէնտիոսը լինելու ամենահաւանական պատմական թեկնածուն Հայքի համանուն իշխան կոմէսն է (ընդգծումը մերն է. – Գ. Ա. Մ.), որ պաշտօնավարել է մօտաւորապէս 369–374 թուականներին¹⁵: Քանի որ եւ իշխան, եւ կոմէս կոչումները կրող Տերէնտիոսը ղեկավարել է ողջ Հայաստանը (Հայքի կոմէսը՝ Մեծ Հայքը, իշխան Հայոցը՝ Փոքր Հայքը), հետեւաբար, էվտօլմիոսը եւ Տերէնտիոսը միաժամանակ են պաշտօնավարել (էվտօլմիոսը՝ 370–374 թթ., Տերէնտիոսը՝ 369–374 թթ.), սակայն, պարզ է, որ նման հարցերի շուրջ նրանց համագործակցութիւնը քիչ հաւանական կլինէր»¹⁶: Նոյն կերպ նաեւ «Ամմիանոս Մարկելինոսի երկի պատմաբանասիրական մեկնաբանութեան» 1-ին գլխի ներածականում կարդում ենք՝ «Հայքի իշխան եւ կոմէս Տերէնտիոսը»¹⁷: Եւ վերջապէս՝ «Ուշ շրջանի Հռոմէական կայսրութեան կենսագրական ժողովածու» գրքում կարդում ենք. «Տերէնտիոս 2, Հայքի իշխան եւ կոմէս մօտ 369–374, ապա Վալերիայի իշխան (376)»¹⁸: Ինչպէս տեսնում ենք, Խորենացուն ուղղուած մեղադրանքը բացարձակ անհիմն է, եւ Հայքի կոմէս եւ առաջնորդող իշխան եզրերը յիշատակում են դեռեւս Դ. դարից՝ լիովին բաւարարելով Խորենացու՝ Ե. դարում ապրած լինելու համար «ներկայացուող պահանջները»:

Իբրեւ 4-րդ կէտ Թումանովը գրում է. «(4) Գ. կե. գլխում որպէս առասպելական Վաղարշակ արքայի ժամանակ գոյութիւն ունեցած [Խորենացին] յիշատակում է խազարներին, որ ոչ մի հայկական աղբիւր չի անում մինչ եօթներորդ դարավերջ՝ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհագրութիւնը», որ ժամանակին վերագրուել է նոյն Կեղծ-Մովսէսին: Նոյն դարի սկզբին Սեբէոսն անուանապէս չի յիշում խազարներին»:

¹⁵ Տե՛ս PLRE 1:881–82, 2-րդ Terentius-ը:

¹⁶ R. BAILEY, The Acts of Saint Cyprian of Antioch: Critical Editions, Translations, and Commentary, School of Religious Studies, McGill University, Montreal, January 2017, A thesis submitted to McGill University, in partial fulfillment of the requirements of the degree of Ph.D., 2017.

¹⁷ J. DEN BOEFT J.W. DRIJVERS D. DEN HENGST H.C. TEITLER, Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXX, LEIDEN • BOSTON, 2015

¹⁸ A. H. M. JONES, Prosopography of the Later Roman Empire, vol. I (A.D. 260–395), Cambridge, 1971, p. 881.

Այս մեղադրանքը պարզաբանելուց առաջ հարկ է ի մտի առնել մի քանի հանգամանք:

Ա) Պէտք է ընդունենք, որ վրանաբնակ քոչվորները, որ խազար են կոչում, հիմնականում խորհրդաւոր եւ անյայտ են, եւ դրանց վերաբերեալ կարծիքները հակասական են: Օրինակ՝ մի դէպքում կարդում ենք, թէ՛ «Բագում ուշագրաւ քննարկումներ են եղել խազարների ազգակցութեան վերաբերեալ [դրանց առնչակցելով]՝ մերթ հոների, մերթ արեւմտեան թիւրքերի հետ»¹⁹: Մի այլ տեղից իմանում ենք, թէ՛ «Գրաւոր աղբիւրներում պահպանուած տեղեկութիւնների եւ հնագիտական տուեալների հիման վրայ հեղինակը վերականգնում է Կասպից ծովի հիւսիսարեւմտեան տարածքի ուշ սարմատական ժամանակաշրջանի ցեղա-ազգային քարտէզը եւ եզրակացնում, որ խազիրներ ու Բասիլներ ասելիս պէտք է հասկանալ տարածաշրջանի՝ միջին սարմատական եւ վաղ ադուանական մշակութային աւանդոյթների կրող իրանախօս քոչվորներին»²⁰: Այսինքն՝ անգամ այսօր «խազար» անուանումը եւ դրա հետ կապուած հանգամանքները դժուարընկալելի են, առաւել եւս բարդ՝ բացատրելու համար: Հետեւաբար, խորենացուն ուղղուած մեղադրանքը պէտք է փորձենք ընկալել տարբեր շերտերով:

Բ) Պէտք է դիտարկենք, թէ ինչն է կասկածելին «խազարական հանգոյցը» («յայտնագործողների» համար՝ խազարների գոյութիւնն ընդհանրապէս, թէ պարզապէս նրանց գոյութիւնը խորենացու նկարագրած ժամանակաշրջանում: Այս հանգամանքներին նայելով՝ կարող ենք տեսնել, որ տուեալ մեղադրանքի կապակցութեամբ խորենացուն արդարացնելու գործում հայագիտութիւնը խնդիր չունի, որովհետեւ խազարների անունը ժառանգել ցանկացողներից շատերը արդեն իսկ նրանց հասցրել են վաղնջական ժամանակներ եւ աւելի հեռաւոր տարածքներ: Ինչպէս նկատում է հետազօտողներից մէկը՝ «Ադրբեջանցի պատմաբանը ժամանակագրօրէն աւելի հին է դարձրել հոների, բարսիլների եւ խազարների յայտնուելը Եւրոպայում»²¹: Թերեւս մեկնաբանութիւններն աւելորդ են:

Յաջորդ հարցը.

¹⁹ D. M. DUNLOP, the History of the Jewish Khazars, New York, Princeton University Press, 1967, p. 4.

²⁰ Տէս Մ. Гаджиев, Сообщение Хоренаци о Походе Хазир и Басил в 216 г. И Этнокарта Северо-Западного Прикаспия в Позднесарматский Период (in Russian), «Caucaso-Caspica-I», էջ 7.

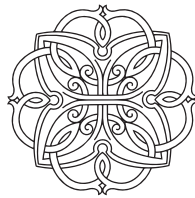
²¹ Տէս Յ. Пилипчук, Миграции Огурских Племен, «Тюркологические исследования», 2019, том 2, № 4, էջ 64.

Գ) Արդեօք կարո՞ղ էին քոչուոր վրանաբնակները մի օր յանկարծակի-անսպասելի յայտնուել Կովկասում՝ նոր արօտավայրերի եւ կողոպուտի-թալանի նոր ասպարէզների որոնումների ժամանակ: Պարզ է, որ ոչ միայն կարող էին, այլեւ հէնց դա էր նրանց կեցութեան ձեւը: Եւ վերջին հարցը. Դ) Հնարաւոր է, որ այդ ամենն արտացոլուէր միայն մէկ հեղինակի գործում: Այստեղ պէտք է նկատենք, որ Խորենացու քննադատների կարծիքով՝ սրա պատասխանը պարտադիր պէտք է լինի բացասական:

Բերեալ հարցադրումներն ուշադրութեան առնելուց յետոյ գանք բուն մեղադրանքին. «Եօթներորդ դարի սկզբին Սեբէոսն անուանապէս չի յիշում խազարներին»: Եւ այստեղ դարձեալ հարց է առաջանում՝ մի՞թէ սա մեղք է: Եւ եթէ անգամ մեղք է, ապա դա Խորենացու մեղքն է, թէ՛ Սեբէոսի: Ինչն է խնդիրը. Սեբէոսը պարտաւոր էր իրենից առաջ յիշատակուած բոլոր ազգերն ու ցեղերը թուել «անուանապէս»: Եթէ այդպէս է, ուրեմն Սեբէոսի մեղքն աւելի է խորանում, երբ հաշուի ենք առնում, որ ոչ միայն Խորենացու ասած խազարներին չէ, որ չի յիշել «անուանապէս», այլ նաեւ Եղիշէի ասած՝ «խալնդուրք»-ին. բառ, որ ըստ ամենայնի, Եղիշէն նոյն կամ նոյնատիպ անհայրենիք-քոչուոր-վրանաբնակների համար է կիրառել: «Զարմանալի» զուգադիպութեամբ «խալնդուրք»-ը չկայ նաեւ «Աշխարհացոյցում»: Եւ ի՞նչ, ուրեմն Եղիշէն եւս Ե. դարից չէ՞: Սա է տրամաբանութիւնը, կամ ընդհանրապէս սա տրամաբանութիւն է, որ բառը կիրառելու կամ չկիրառելու համար հեղինակին դարից դար տանեն: Ո՞րն է այստեղ յանցանքը: Խորենացու գրքում կայ եւս չորս բառ (արտախուր, խաւարտ, տից, խաւարծի), որ ոչ միայն Սեբէոսի է. դարում, այլ եւ մինչ օրս՝ մինչեւ ԻԱ. հարիւրամեակ որեւէ հայ հեղինակ չի կիրառել: Ուրեմն ի՞նչ... դրա հիման վրայ կարելի է ապացուցել, որ Խորենացին ԻԲ. դարից է: Որեւէ բառ կիրառելը կամ չկիրառելը ի՞նչ է ապացուցում կամ բացայայտում: Գրիգոր Նարեկացին ունի բառեր, որոնք ո՛չ իրենից առաջ, ո՛չ իրենից յետոյ չեն կիրառուել. կարո՞ղ է սա ապացուցում է, որ այդպիսի գրող ընդհանրապէս չի եղել, թէ ուղղակի ցոյց է տալիս, որ Խորենացուն ուղղուած մեղադրանքն անհիմն է: Վերոբերեալ քննարկումից եւ հարցադրումներից ելնելով՝ կարող ենք միանշանակ եզրակացնել, որ «խազար» բառի կիրառութիւնը ոչ թէ յանցագործութիւն է, այլ պարզապէս կիրառութեան առաջին դէպքն է, որ պէտք է աւելի խորը կերպով ուսումնասիրել եւ ոչ թէ քարկոծել:

Իբրեւ 5-րդ կէտ Թումանովը գրում է. «(5) Նա [Խորենացին] Բ. կբ. — ում Վանայ լճից արեւելք ընկած տարածքի առընչութեամբ կիրառում է «Վասպուրական» անուանումը: Սակայն այս տարածքն այդպէս սկսել են կոչել միայն Հայաստանի 591 թ. բաժանումից յետոյ: Է. դարի սկզբին Սեբէոսը տակաւին տեղեակ չէ այս եզրին որպէս տեղանուն, այլ «Վասպուրական»-ը կիրառում է ածականաբար՝ «պարսկական»-ի «պատուոյ» համարժէք, ինչպէս եւ այդ կերպ նշելու համար տուեալ տարածքը, որը 591 թուականին յայտնուեց պարսկական ազդեցութեան տիրոյթում: Լոկ մօտաւորապէս 700 թուականին կազմուած «Պատմութիւն անցիցն Հայաստանի» (Narratio de rebus Armeniae) յունարէն թարգմանութեամբ մեզ հասած գործում է, որ Վասպուրականն առաջին անգամ ի յայտ է գալիս որպէս տեղանուն՝ այն ձեւով, ինչպէս դա գործածում է Կեղծ-Մովսէսը»:

Շարունակութիւնը՝ յաջորդիւ

ԱՆՈՒՇ ԱՊՐԵՍԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՄՄ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. ՏԵՍԱԿԱՆ-ՍՏԵՂՍԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝

Միջնադարեան հայ գրչաշխարհում Գրիգոր Նարեկացուց յետոյ Ներսէս Շնորհալու երկերն են մեծապէս ընդօրինակուել ու տարածուել: Այդ ընդօրինակութիւնից շատերը մեզ են հասել արժէքաւոր յիշատակարանների միջոցով: Ընդօրինակող գրիչների արձակ ու չափածոյ տողերը, պատմիչների ճոխ ու պերճախօս բնորոշումները՝ «սուրբ եւ երանելի վարդապետ», «տիեզերական վարդապետ», «վարդապետ Հայոց», «իմաստուն», «Երկրորդ Լուսաւորիչ», «տիեզերալոյս», վկայութիւնն են այդ հեղինակների ժողովրդականութեան ու նրանց երկերի նկատմամբ հետաքրքրութեան²: Իսկ հեղինակների կեանքի ու գործունէութեան ամենաբարձր գնահատականի արտայայտութիւնը նրանց ժամանակակիցների ստեղծած վարքերն են ու այն բազմաթիւ, բազմասեռ գրուածքները, որոնք լուսաւորում են Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու բազմանշանակ կեանքի գրեթէ բոլոր կողմերը:

¹* Ստացուել է՝ 3.05.2024, գրախօսուել է՝ 3.06.2024: Էլ. հասցէ՝ apresiananush@gmail.com:

² Գրիգոր Նարեկացուն Վասիլ Ուռհայեցի գրիչը բնորոշել է. «Շնորհիւ ամենախնամ ողորմութեանն Աստուծոյ յանկ ելեալ աւարտեցաւ Մատեանն աստուածային սուրբ եւ երանեալ վարդապետին Գրիգորի Նարեկացու», տէս ՄՄ ձեռ. Հմբ 4965, թ. 380ա–բ, Սամուէլ Անեցիին՝ «փայլէր իբրեւ զարեգակն սուրբն Գրիգոր Նարեկացին», տէս Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 103, Արիստակէս Լաստիվերցին՝ «...եւ Գրիգոր յոյժ իմաստունն բանիւք», տէս Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերտցույ, աշխատասիրութեամբ Կ. ԵՈՒԶԲԱՇԵԱՆԻ, Երեւան, 1963, էջ 26, 154: Այս մասին մանրամասն տէս նաեւ Ա. ՂԱԶԻՆԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացի, Բանաստեղծական արուեստը, Անթիլիաս–Լիբանան, 1995, էջ 29–39: Կիրակոս Գանձակեցին Ներսէս Շնորհալուն բնորոշում է. «Այս Ներսէս առաւելեալ էր իմաստութեամբ քան զյոյովս ի ժամանակի անդ ոչ միայն քան զվարդապետս Հայոց, այլեւ քան զյունաց եւ յասորոց, այնքան՝ մինչ զի համբաւ իմաստութեան նորա տարածեցաւ ընդ ամենայն ազգս...», տէս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕԶԱՆՋԱՆԵԱՆԻ, Երեւան, 1961, էջ 118: Այս մասին մանրամասն տէս նաեւ Շ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ, «Ներսէս Շնորհալու կերպարը միջնադարեան գեղարուեստական գրականութեան մէջ», «Ներսէս Շնորհալի» (յօդուածների ժողովածու), Երեւան, 1977, էջ 67–87:

Թէ՛ Գրիգոր Նարեկացու, թէ՛ Ներսէս Շնորհալու գրական ժառանգութիւնը առանձին—առանձին հիմնաւոր քննութեան է արժանացել, այդուհանդերձ նրանց ստեղծագործական առնչութիւնների ուսումնասիրութեանը քիչ ուշադրութիւն է սեւեռուել: Արժանայիշատակ են Ղեւոնդ Արիշանի «Շնորհալի եւ Պարագայ իւր»³, Նիկողոս Թահմիզեանի «Ներսէս Շնորհալին երգահան եւ երաժիշտ»⁴, Արշակ Մադոյեանի «Միջնադարեան հայկական պոէմը (ԺԱ.—ԺԶ. դարեր)»⁵, Հրաչեայ Թամրազեանի «Գրիգոր Նարեկացին եւ Կիլիկիայի բանաստեղծական արուեստի դպրոցը»⁶ ուսումնասիրութիւնները եւ այլ հեղինակների մի քանի յօդուածները⁷:

Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործական նմանութիւնները բացայայտելու համար կարելոր է նրանց ներկայացնել Նարեկեան եւ Կիլիկեան դպրոցների առնչութեան համապատկերում: Նախկեան դպրոցի (Ժ.—ԺԱ. դարեր) նշանաւոր ներկայացուցիչներն են խոսրով Անձեւացին, Անանիա Նարեկացին եւ Գրիգոր Նարեկացին: Նարեկեան դպրոցի շարունակութիւնը գրական նոր միջավայրում Կիլիկիայի դպրոցն է (ԺԲ.—ԺԳ. դարեր)⁸ իր նշանաւոր մատենագիրներով՝ Ներսէս Շնորհալի, Գրիգոր Տղայ, Ներսէս Լամբրոնացի:

Նարեկեան դպրոցի ներկայացուցիչների երկերի առաջին համախմբողը Կիլիկեան դպրոցի հիմնադիրներից Գրիգոր Փոքր Վկայասէր կաթողիկոսն է: Նա ստեղծել է ժամանակի լաւագոյն մատենադարաններից մէկը՝ մէկտեղելով ցրուած ձեռագրերն ու մատենագրական ժառանգութիւնը: Նշանակում է, որ ԺԲ. դարում Նարեկեան դպրոցի մատենագիրների երկերը Կիլիկիայի մատենադարաններում էին եւ կարելորութիւն ունէին դպրոցի հոգեւոր, գիտական ոլորտում: Դրա վկայութիւնն է Անանիա Նարեկացու հեղինակութիւնը Կիլիկիայի դպրոցում, որի մասին բազմաթիւ անդրադարձներ կան Ներսէս Շնորհալու թղթերում. «Զգիրս երանույն Անանիա Նարեկացույ վարդապետի, որ ընդդէմ անիծելոյն Սմբատայ, անթերի ունի զայսոսիկ պատասխանի»⁸, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Նարեկացուն վերաբերող առաջին յիշատակումը Վարդան Հայկազնի «Տաղ Գե-

³ Վենետիկ, 1873:

⁴ Երեւան, 1973:

⁵ Երեւան, 1985:

⁶ Երեւան, 2007:

⁷ Տե՛ս «Ներսէս Շնորհալի» (յօդուածների ժողովածու):

⁸ «Հնդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյն», Երուսաղէմ, 1871, էջ 269:

րեզմանական վասն փոխման երանեալ եւ սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի Վկայասիրի» երկում՝ պահպանուած Մաշտոցեան Մատենադարանի Հ^մ 2496 ձեռագրում. «...Կամ հոմանունն իւր սփանչելի / Փիլիսոփայն Նարեկացի / Զայն հանճարեղսն ես ուզէի / Եւ ինձ ի յաւգն կոչէի»⁹։ Ակնյայտ է, որ Նարեկեան դպրոցի մատենագիրների ու յատկապէս Գրիգոր Նարեկացու անունը յայտնի է դարձել նախ եւ առաջ Կիլիկեան Հայաստանում (ԺԲ. դար), որտեղ նա արդէն սփանչելի, հանճարեղ, փիլիսոփայ բանաստեղծ էր։

Նարեկեան եւ Կիլիկեան դպրոցները մեզ են ներկայանում ինչպէս գրական երկու ընտանիքների ստեղծագործական ժառանգութեան սերտ կապերի¹⁰, այնպէս եւ նրանց երկերի տեսական ու ստեղծագործական ընդհանրութիւնների տեսանկիւնից։ Կիլիկեան դպրոցի երեք նշանաւոր ներկայացուցիչները խոր առնչութիւններ ունեն Գրիգոր Նարեկացու հետ։ Գրիգոր Նարեկացի եւ Ներսէս Լամբրոնացի առնչութեան առհաւատչեան Ներսէս Լամբրոնացու հեղինակած Նարեկացու վարքն է՝ հնագոյնը պահպանուածներից (1173), որը տեղ է գտել «Մատեան ողբերգութեան» երկի՝ Լամբրոնացու պատուիրած օրինակում¹¹։ Իսկ 1177 թուականին գրուած իր առաջին ծաւալուն մեկնութեան մէջ՝ «Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին», Լամբրոնացին մեկնել է «Մատեան»-ի ԼԳ. աղօթքը¹², որը նրա օրօք արդէն ներմուծուել է պատարագի արարողակարգի մէջ։ Այս կերպ Գրիգոր Նարեկացու վարքն ու Սուրբ Հոգուն նուիրուած աղօթքի մեկնութիւնը դարձել են կարեւոր սկզբնաղբիւր՝ Նարեկացու սրբացման եւ Հայ Եկեղեցու սրբերի շարքը մուտք գործելու համար՝ նախանշելով «Մատեան»-ի հետագայ ընդօրինակումն ու տարածումը։ Գրիգոր Նարեկացի եւ Գրիգոր Տղայ առնչութիւնն ի յայտ է գալիս «Մատեան ողբերգութեան» եւ «Վասն մեղացն չարշարանաց» երկերի՝ յատկապէս նորպատոնական բարոյագիտութեան հետ ունեցած ընդհան-

⁹ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2496, թ. 326ա։

¹⁰ Նարեկեան դպրոցի մատենագիր Խոսրով Անձեւացին Գրիգոր Նարեկացու հայրն էր, Անանիա Նարեկացին՝ Նարեկավանքի վանահայրն ու վարդապետը՝ Նարեկացու մօրեղբայրը։ Կիլիկիայի դպրոցի հետեւորդ Ներսէս Շնորհալին Գրիգոր Տղայի հօրեղբայրն էր, Ներսէս Շնորհալին՝ Ներսէս Լամբրոնացու զարմիրը։ Այս մասին մանրամասն տես Հ. ԹԱՄՐԱՋԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացին եւ Կիլիկիայի բանաստեղծական արուեստի դպրոցը, էջ 8։

¹¹ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1568, թ. 119ա-բ։

¹² ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին, Վենետիկ, Ս. Դազար, 1847, էջ 195–197, 250–260։

րութիւններում¹³. «Պարտիս յողորմութենէ, եւ ոչ պարսաւիս, / Բռնադատիս ի մարդասիրութենէ, եւ ոչ անգոսնիս, / Հարկիս ի բարութենէ, եւ ոչ հայհոյիս, / Ստիպիս ի սիրոյ, եւ ոչ բամբասիս, / Պաղատիս դարձին իմ առ քեզ, եւ ոչ ձանձրանաս, / Արագես զկնի ապերասանիս, եւ ոչ լքանիս, / Զայնես շտողիս, եւ ոչ սրտմտիս, / Փութաս մեղկելոյս, եւ ոչ խափանիս» («Մատեան», Բան ԾԼ., էջ 474) // «Ոչ արգելուս զողորմութիւնս քո՝ / Զի խնայես յիս իրաւացի / Ոչ դատես իբրեւ զգող՝ / Զի յանդգնեցոյց զիս ցաւս / Ոչ ամաչեցուցանես իբրեւ զլիրբ՝ / Զի բժիշկ ես ճշմարիտ / Վայ ինձ, եղկելոյս, զի մեղկացայ մեղօք / Վայ ինձ, տարամերժելոյս...»¹⁴: Այս զուգահեռ օրինակներում Աստծուն տրուած էական յատկանիշների միջոցով հեղինակները շեշտել են Սուրբ Հոգու մասնակցութիւնն իրենց երկերի ստեղծմանը, իսկ հակադրութիւնների միջոցով ցոյց տուել Բարձրեալի հետ անմիջնորդ կապի ու միաւորուելու կարեւորութիւնը¹⁵:

Նարեկեան եւ Կիլիկեան դպրոցների համապատկերում առուել ակնառու են Գրիգոր Նարեկացի եւ Ներսէս Շնորհալի ընդհանրութիւնները՝ արեւելաքրիստոնէական գաղտնուսում (μυστικός, μυστικισμός) գաղափարների, բովանդակային ու խորագրային նմանութիւնների, բանաստեղծական արուեստի էական յատկանիշների տեսանկիւնից:

Ա. ԱՐԵԻԵԼԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆՈՒՍՄԱՆ

ԱՌԱՆՅՔԱՅԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու երկերում կարեւորում է մարդու հոգեւոր կատարելագործման ընթացքը (նեւբիմ եւ աւտաբիմ մարդ, հոգեւոր կենցաղավարութիւն, աղօթք, զղջման ու աւտասուելու շնորհ, աստուածամանութիւն), որն արդէն արտայայտուած էր նախորդների գործերում¹⁶:

¹³ Գրիգոր Նարեկացի–Գրիգոր Տղայ առնչութիւնների մասին տես Ա. ՄԱԳՈՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 43–49, Հ. ԹԱՄՐԱԶԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացին եւ Կիլիկիայի բանաստեղծական արուեստի դպրոցը, էջ 123–158, Հ. ԲԱՐՍԵՅԵԱՆ, Նարեկացիական հետազոտութիւններ, Երեւան, 2010, էջ 96–114:

¹⁴ Տես Հատընտիր հայ հին բանաստեղծութեան, աշխատասիրութեամբ՝ Զ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆՆԻ, հտ. Ա., Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1998, էջ 534:

¹⁵ Այս մասին մանրամասն տես Հ. ԹԱՄՐԱԶԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացին եւ նորալատոնականութիւնը, Երեւան, 2004, էջ 189–207:

¹⁶ Այս մասին մանրամասն տես Հ. ԹԱՄՐԱԶԵԱՆ, Նարեկեան դպրոցը, Երեւան, 1999, էջ 113–180, Հ. ԹԱՄՐԱԶԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացին եւ նորալատոնականութիւնը, Երեւան,

խորհրդոյն սպասաւորեսցէ...»¹⁹ // «Աղաղակեմ ըստ ախտակրին՝ / դիր դեղ խոցոյս հոգոյս ներքին / Յաշաց զախտից փոշին / մաքրեա՛ գներքինն եւ զարտաքինն»²⁰:

Արտաքին եւ ներքին մարդուն զուգահեռ նարեկացու եւ Շնորհալու երկերում հիմ եւ նոր մարդու գաղափարն է: Հին մարդը խորհրդանշում է մեղքերը, վատ սովորոյթները՝ գոռոզամտութիւնը, նախանձը, չարութիւնը, հպարտութիւնը եւ զուգահեռ նախանշում է նոր մարդը՝ ազատուած մեղքերից. «Ընդ հին չարութեանցն նորոգ ինքնաստեղծութիւնս գտի» («Մատեան», Բան Ի., էջ 322) // «Արդարեւ, մեղք եւ անաւրէնութիւնք իմ յիս, / Եւ ես մաշիմ ի նոսին, ըստ մարգարէին, / Որ ի դիմաց պարտաւորացն բանի, / Եւ տէրունական առակին հիմ տկոցն եւ նոր գինւոյն»²¹ («Մատեան», Բան ԿԲ., էջ 493) // «...նախ մաքրեսցի իւրաքանչիւր ոք խոստովանութեամբ յանմաքուր խորհրդոց եւ գործոց եւ պատարագ կենդանի զինքն մատուցէ կենդանւոյն Աստուծոյ՝ առաքինութեամբ եւ ապա ի մաքուրն մերձեսցի եւ սրբութեան սրբոցն սպասաւորեսցէ, զի մի՛ ըստ նմանութեան նոցա, տանջողական հրովն այրեսցի ներքին մարդն, աստ խղճիւ մտաց եւ անդ բոցովն անշիջանելեալ...» («Թուղթ ընդհանրական», էջ 75):

բ. «Զղջման եւ արտասուաց շնորհ»-ը²². Հստ Գրիգոր Նարեկացու՝ աղօթքի ժամանակ կարեւորում է ներքին եւ արտաքին մարդու ներդաշնակութիւնը: «Մատեան»-ում աղօթքի արտաքին՝ նկարագրութիւնը ներհիւսուած է ներքին՝ հոգեկան ապրումներին. «Ձեռն համբառնամ տարածմամբ բազկացս, երկամանցս, լեզուիս եւ շրթանցս ձայնարկութեամբ...» («Մատեան», Բան ԴԳ., էջ 625): Աղօթարարը ձուլւում է աղօթքի խօսքերին, նոյնանում հեղինակի հետ, եւ անկեղծութեամբ հաղորդակցումն Աստուծոյ հետ նրան դարձնում է «անընդմիջելի մեծաւոր» («Մատեան», Բան ԻԳ., էջ 331)՝ հասցնելով նրան արտասուելու շնորհին:

¹⁹ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ ընդհանրական, աշխատասիրութեամբ՝ է. ԲԱՂԳԱՍԱՐԵԱՆՆԻ, Երեւան, 1995, էջ 123 (այսուհետեւ՝ «Թուղթ ընդհանրական»):

²⁰ Տէն ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Յիսուս Որդի, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԻԱ., ԺԲ. դար, Ներսէս Շնորհալի, Գիրք Ա., Երեւան, 2018, էջ 353–354 (այսուհետեւ՝ «Յիսուս Որդի» եւ էջը):

²¹ Եւ ոչ արկանեն գինի նոր ի տիկս հինս, ապա թէ ոչ՝ տիկքն պատառին եւ գինին հեղու, եւ տիկքն կորնչին, այլ արկանեն զգինի նոր ի տիկս նորս, եւ երկոքին պահին (տէն Մատթ. Թ. 17):

²² «Զղջման ու արտասուաց շնորհ»-ը Անանիա Նարեկացու ձեւակերպումն է, որը նրա բարոյագիտութեան ու գեղագիտութեան հիմքում է, տէն ՄՄ ձեռ. Հ⁹⁹ 6953, Թ. 266ա, Հ.Բ. ԹԱՄՐԱՋԵԱՆ, Անանիա Նարեկացի, Երեւան, 1986, էջ 296–298:

Նարեկեան դպրոցի ներկայացուցիչները նշում են, որ բանաստեղծությունը այդպիսի յուզական ու զղջական պատկերներով պիտի լինի, որպէսզի կարողանայ ազդել մարդու սրտի վրայ եւ արտասուք քամել՝ «...զղջման բանս եւ աւրինակ ած զմտաւ, զի սիրտդ ի զղջումն գայ եւ արտասուս բղխէ»²³։ Արտասուելու շնորհը աղօթողին զգացմունքայնութեան է հասցնում, ապա՝ ներքին պայծառութեան, լուսազեղութեան։ Այս ճանապարհով մարդը մօտենում է Աստծոյ պատկերին. «Դարձեալ՝ յորժամ պատահին միմեանց տեարք այգեաց, կրօնաւորք յայլ եւ յայլ տեղեաց, յետ ողջունին զողջութենէ հոգւոց հարցանեն եւ զհիւանդութեանց ախտից, եւ ոչ զպատերազմաց դիւաց եւ զխաղաղութեանց, եւ ոչ թէ՛ զիւրդ ստասցուք շնորհս արտասուաց՝ ի ժամ աղօթելոյն...» («Թուղթ ընդհանրական», էջ 81)։

գ. Աստուածամանուկին. Աստուածամանութեան դրոյթներով Նարեկացին եւ Շնորհալին դարձեալ մօտենում են իրար։ Աստուածամանութեան գաղափարը նոյնպէս ծագել է Պլատոնի փիլիսոփայական սահմանումներէ, փոխանցուել Դաւիթ Անյաղթին եւ Դիոնիսիոս Արէոպագացու անունով յայտնի երկերի հեղինակին, այնուհետեւ՝ Նարեկեան ու Կիլիկեան դպրոցին։ Նարեկացու եւ Շնորհալու երկերում արտայայտուած է նորպլատոնական եւ քրիստոնէական բարոյագիտութեան հիմնադրոյթներէ մէկը, համաձայն որի՝ մարդու հոգեւոր կատարելագործման հիմնական նպատակը աստուածամանութեան ձգտելն է՝ ըստ մարդկային կարողութեան. «Որքան մարդ է զմարդն Աստուծոյ՝ Աստուծոյ նմանեցուցանել» («Մատեան», Բան ՀԱ., էջ 527) // «Յորում հեծեալ դարձայց զգերեալ ազգըս մարդկան, / Զորեքդիմի կառացըն տիպ է եւ նման // Զի ճշմարիտ տըլող կենաց Աստուածն Բան, / Աստ հանգուցեալ յեղաշրջեաց գոլ իւր նըման» («Յիսուս Որդի», էջ 541, 543)։

Գրիգոր Նարեկացուց է սերել նաեւ Ներսէս Շնորհալու լուսերգութիւնը։ Նրանց երկերի բազմաթիւ յիշատակումներում լոյսը գոյաբանական նշանակութիւն ունի, այն աստուածային սիրոյ մարմնաւորումն է. «Հայեաց ի բարձանց անմատոյց լուսովդ պարածածկեալ» («Մատեան», Բան ԺԸ., էջ 311) // «Քանզի ոչ երբէք ստուերացուցանէ / Զլոյս ողորմութեան Քոյ խաւար սրտմտութեան» («Մատեան», Բան ԺԶ., էջ 303) // «Վասն որոյ՝ աղաչեմ զամենեւեան մի նուագութեամբ իւղոյ ողորմութեան եւ սրբու-

²³ Տէս ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 2680, Թ. 309բ։

թեան աղօտացուցանէք զլոյս հաւատոյ լապտերաց ձերոց, այլ անշիջանելի՛ պահեցէք զճառագայթս աստուածութեան մըշտավառ առաքինութեամբ յանձինս ձեր» («Թուղթ ընդհանրական», էջ 75), «Լոյս ի լուսոյ Հաւր միածին, / լուսով լցեր զազգ երկրածին, / Եւ զաշակերտս լուսոյ Բանին / լոյս ասացեր անուամբ Քոյին» («Յիսուս Որդի», էջ 351–352):

Բ. ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ, ԽՈՐԱԳՐԱՅԻՆ ՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ա. Գրիգոր Նարեկացին եւ Ներսէս Շնորհալին իրենց երկերի սկզբում եւ վերջում անդրադարձել են դրանց ստեղծման նպատակին, նշանակութեանն ու պատճառներին:

Ամենաակնառուն այդ երկերի ստեղծման յարակալութեան նպատակն է: «Մատեան»-ն աստուածային ներշնչանքով գրուած երկ է, աստուածաշունչ մատեան, որ ստեղծուել է հեղինակի ու ընթերցողների խորհրդաւոր կապի, մարդկանց ու Աստծոյ միջեւ յաւիտեանական միջնորդի գաղափարով²⁴. «Եւ քանզի անդառնալի ուղւոյն յիշատակ / Աստեացս պարտեաց զայս կտակ թողի՝ որոց ընթեռնուն, / Իմովս բանիւ առ Աստուած կարդալ հանապազորդութեամբ...» («Մատեան», Բան ԾԴ., էջ 461): Նոյնն է Շնորհալու «Յիսուս Որդի» երկի մտայղացման՝ գրքի՝ իբրեւ Աստծոյ եւ մարդկանց միջեւ միջնորդի գաղափարը, որը յիշատակում է երկի վերջում, յիշատակարանում եւ խորագրերում («Տեառն Ներսէսի Շնորհալոյ ողբերգութիւն վիպասանական ի տառից սրբոց» // «Տեառն Ներսէսի նուէր մաղթանաց ներշնչական տաղիւ տուողին բանից ըղձումն աղաւթից ներանձնական հոգւոց զարթուցելոց մտաւք ի թմբրութենէ կրից յիշատակաւ անցելումն իրի ներկայի եւ ապագայի ողբումն հեծութեան սրտի խաւսք ընդ Աստուծոյ» («Յիսուս Որդի», էջ 291):

Նարեկացու եւ Շնորհալու երկերը համընկնում են նաեւ իրենց նշանակութեամբ՝ դրանցով աղօթողները բժշկուելու են մեղքերից, աղերսողներն ու մաղթողներն արժանանալու են փրկութեան. «Եւ արասցէս լինել դեղ կենաց / Առ հնարս ցաւոց հոգւոց եւ մարմնոց Քոց ստեղծուածոց / Զայս կարգեալ սահման ողբոց մատենի» («Մատեան», Բան Գ., էջ 258) // «Եւ մանաւանդ զիս յիշողին / եւ թողութիւն ինձ խնդրողին, / Բարբաբարոյ ընթերցողին / զմիտս բանիցն քննողին, / Ողորմութեանց պարգեւք տացին...»

²⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. ԹԱՄՐԱԶԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացին եւ Կիրիկիայի բանաստեղծական արուեստի դպրոցը, էջ 102–111:

(«Յիսուս Որդի», էջ 448): «Մատեան»-ի վերջում երկի յղացման գաղափարն է: Նարեկացու մեկնիչի բնորոշմամբ՝ գանձարանն Աստծոյ անմոռաց յիշողութիւնն է, որտեղ հեղինակը պահում է իր սրտի խորքերից պեղուած գանձերը, որպէսզի ուրիշների աղօթելուց, որոնք «Մատեան»-ով պիտի աղօթեն, աղօթած ու փրկուած համարուի նաեւ ինքը²⁵. «Եւ գրեալ դրոշմեացէս յարձան յաւիտեան / Ընդ հաճոյականացն սպասաւորութիւնս // Կացցէ առաջի Քո մշտնջենաւոր» («Մատեան», Բան 2Ը., էջ 598): Վերջինս նոյնանում է Շնորհալու տողերի հետ. «Ի յընթեռնուլն աշխատեսցին / Եւ յաղաւթելն տաժանին, / Շնորհեա՛նոցա զաղաւթելին...» // «Եւ հաւասար, զամէնէսին, Տէր իմ, յիշեա՛յ յարըն վերջին...» («Յիսուս Որդի», էջ 447, 448):

բ. Ակնյայտ նմանութիւններ են ի յայտ գալիս «Մատեան»-ի նախաբան «Դրութիւնք»-ի եւ «Յիսուս Որդի» երկի պահպանուած խորագրերում՝ «Դրութիւնք յոգնաթախանձ բանից աւգտակարաց... / Առիթք արտասուաց, պատճառ աղաւթից՝ / Ի խնդրոյ հայցման / Հարց միանձանց եւ բազմաց անապատականաց / Ասացեալ Մատեան ողբերգութեան / Գրիգորի Նարեկայ Վանից Վանականի» («Մատեան», էջ 245) // «Տեառն Ներսէսի Շնորհալոյ ողբերգութիւն վիպասանական ի տառից սրբոց» («Յիսուս Որդի», էջ 291) // «Տեառն Ներսէսի նուէր մաղթանաց ներշափական տաղիւ տուողին բանից ըղձումն աղաւթից ներանձնական հոգւոց զարթուցելոց մտաւք ի թմբրութենէ կրից յիշատակաւ անցելումն իրի ներկայի եւ ապագայի ողբումն հեծութեան սրտի խաւաք ընդ Աստուծոյ» («Յիսուս Որդի», էջ 291): «Յիսուս Որդի» երկում եւս կրկնում է աղօթքի՝ սրտի խորքերից դուրս գալու պատկերը. «Եւ ես գոչեմ ձայնիւ նորին, / Անշարժ շրթամբք խորոց սրտին, / Աղաղակեմ անլուելի, / Հեծեմ հոգւովս վշտագին» («Յիսուս Որդի», էջ 322), որով սկսում են Նարեկացու «Մատեան»-ի Բաները. «Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտի խաւաք ընդ Աստուծոյ»²⁶:

²⁵ ՅԱԿՈԲ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՆԱԼԵԱՆ, Գիրք մեկնութեան աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հրեշտակական վարդապետին, Կոստանդնուպօլիս, 1745, էջ ՈԾԱ.:

²⁶ Այլ վերնագրեր ունեն «Մատեան»-ի ՀԵ., ՂԲ., ՂԳ. գլուխները: ՀԵ. գլուխը վերնագրուած է՝ «Դարձեալ առ նմին կրկնապատիկ Երրորդութիւն աստուածային Հոգւովն ազդեցեալ, որ ինչ յառաքելոցն սահմանեցաւ աւանդութիւն՝ առ ամենայն լուսաւորութիւն Եկեղեցւոյ դաւանութեան՝ մեկնապէս եղեալ աստանաւր: Եւ որ առ անշնչականս նիւթեղէն՝ ցուցանէ երանաւոր կերպաղբութիւն անճառելի», ՂԲ. գլուխը՝ «Ի փայտն երջանիկ բարբառստութեան ժամահարին խորհրդածութեան, աղաչանս եղեալ ընդ կերպարանս թարգմանութեանն», իսկ ՂԳ. գլուխը՝ «Աղաւթք թարգմանաւրէն վասն սրբալոյս իւղոյն միւռոնի»:

գ. Բովանդակութեան, պատկերի, ձեւի, տաղաչափութեան, յարակրկնութեան նմանութիւններն ու ազդեցութիւնները ակնառու են Նարեկացու եւ Շնորհալու տաղերում ու փոխերում²⁷: Շնորհալու «Առաւաւտին շաւելին...» տաղը գրուած է Նարեկացու «Տաղ յարութեան»-ի նմանողութեամբ՝ յօրինուած «Սէր յառաւօտէն ճեմեալ...» սկզբնատողով. «Սէր յառաւաւտէն ճեմեալ / Իւր անձուկ ծագմամբ / Ծագմանն արեւելք, / Ծագմանն արեւելք անուն... // Կամ սիրոյ շրջան առեալ, / Աստեղբբ բոլորեալ // Ի զարդ շաւիղից փայլեալ / Ոսկէթել շողից // Շող երփին առ երփին փողով / Հովիտ շուշանի...»²⁸ // «Առաւաւտին շաւիղին / Շող ծագեալ, արեւ տարածեալ, / Արեւ, ը՛, բարձրը իջեալ / Արփենւոյն արփւոյն տարփումամբ, / Արփենւոյն, ը՛, տարփումամբ անդ, / Ը՛, քաղցրիկ ցաւղիկ արկանէր, / Յաւդ ի Հերմոնէ իջեալ / Ի վերայ լեռին սիրայնոյ, / Լերին. ը՛, սիրայնոյ սէր / Ի սրնունդ հովիտ շուշանի»²⁹:

Ներսէս Շնորհալու «Այսաւր ցընծան դասք հոգեղինացն...» սկզբնատողով տաղը գրուած է Գրիգոր Նարեկացու «Աւետիս մեծ խորհրդոյ» տաղի նմանողութեամբ: Տաղերն ունեն տողերի նախադաս յարակրկնութեան նոյն ձեւը. Նարեկացու «աւետիս»-ը Շնորհալին փոխարինել է «այսաւր»-ով, իսկ բովանդակութեամբ գրեթէ չեն տարբերում: Այդ է պատճառը, որ որոշ ձեռագրերում Նարեկացու «Աւետիս մեծ խորհրդոյ» տաղը հանդիպում է Շնորհալու անունով. «Աւետի՛ս, երկրպագէր մեծ Կարապետն Յովհաննէս... / Աւետի՛ս քեզ, Կարապետ, ձայն բարբառոյ յանապատէ... / Աւետի՛ս Յորդանանու»³⁰, «Այսաւր խայտայ ձայն բարբառոյն՝ / Որպէս երբեմն յորովայնին, / Այսաւր ցընծայ մեծ Կարապետն՝ / ԶԱստուած եկեալ տեսանելով / Այսաւր գոչէ յանապատէ. / – Ձեզ աւետիք, որք յԱդամայ...»³¹:

դ. Ասագ Ուրբաթին նուիրուած՝ Գրիգոր Նարեկացու աղօթքները եւ Ներսէս Շնորհալու տաղը. Աստուածաշնչեան իրողութիւններն անմիջականօրէն

²⁷ Այս մասին մանրամասն տես Ա. ՔԵՐԵԿԵՐԵԱՆ, «Ներսէս Շնորհալու նորայայտ տաղերի եւ հատուած–տաղերի մասին», «Ներսէս Շնորհալի» (Յօդուածների ժողովածու), էջ 139–167:

²⁸ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Գանձտետր, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԺԲ., Ժ. դար, Գրիգոր Նարեկացի, Անթիլիաս–Լիբանան, 2008, էջ 651–652:

²⁹ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Տաղեր եւ գանձեր, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԻԱ., ԺԲ. դար, Ներսէս Շնորհալի, Գիրք Ա., էջ 738:

³⁰ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Տաղեր, տեքստի թարգմանութիւնը, ներածականն ու ծանոթագրութիւնները՝ Ա. ՄԵԹԱՐԵԱՆԻ, Երեւան, 1957, էջ 74–76:

³¹ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Տաղեր եւ գանձեր, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԻԱ., ԺԲ. դար, Ներսէս Շնորհալի, Գիրք Ա., էջ 703:

մասնակցում են Նարեկացու եւ Շնորհալու երկերի ստեղծմանը՝ հաստատելով հեղինակների մտքերը³²։ «Մատեան»-ի Լէ., Հէ. Բաները նուիրուած են Մեծ կամ Աւագ ուրբաթին՝ Յիսուսի խաչելութեան օրուայ խորհրդին։ Աւագ ուրբաթ օրուան նուիրուած աղօթքներում Գրիգոր Նարեկացին նիւթ է դարձնում մատնութեան գիշերուայ եւ խաչելութեան օրուայ առանձին դրուագներ։ Խաչելութեան տեսարանի դրուագները նա տալիս է ըստ աւետարանիչների՝ անուղղակի յարասութեամբ³³. «Ոչ յարժաթոյն կրկնակապէն կաշառած գութին, / Որ ի գանձարանէ Հաւր Քում նուիրաց / Քեզ գրաւ մատնութեան եւ անարգութեան մասնաւորեցին, / Զուրացողացն մոլեգնելոց, / Ըստ հին հարուածոց հանոյն Մովաբու» («Մատեան», Բան ԼԶ., էջ 397)։ Նոյն բովանդակութեամբ են յօրինուած Շնորհալու մի քանի տաղեր, որոնցից «Ողբ Մեծի ուրբաթին ի Ներսիսէ կաթողիկոսէ Հայոց» տաղը զրոյց է Աստուածամօր ու նրա Որդու միջեւ. «Մեղս ոչ արարեր մարմնով / Ըստ նախաձայն Բանին, / Եւ ոչ նենգութիւն գլտաւ / Ի բերան քո բարի»³⁴։

Ե. Գրիգոր Նարեկացու անդրադարձը Սողոմոնի գործերին եւ Ներսէս Շնորհալու՝ Սողոմոնի առակներին նուիրուած խրատատիպ գործերում Ներսէս Շնորհալին դարձեալ նախօրինակ ունի Գրիգոր Նարեկացուն, որ «Մատեան»-ի Կ., ԽԸ. Բաներում ընդարձակ յարասութիւն-մեկնութիւններով, խորհրդածութիւններով անդրադառնում է Սողոմոն թագաւորին վերագրուող աստուածաշնչեան գործերին։ Դրանք, յենուելով Սողոմոնի կերպարի եւ Սաղմոսների ու Յոբի գրքի մեկնութիւնների վրայ, մեծացնում են այդ երկերի յուզական տարերքը՝ բացայայտելով մարդու հոգեկան աշխարհը։

Գ. ԲԱՌԱՍՏԵՂԾՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԷԱԿԱՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ

ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ա. Նորաբանութիւններ. Շուրջ երեքուկէս հարիւրամեակ գրեթէ բոլոր յայտնի ու անյայտ հայ մատենագիրները (Գրիգոր Մագիստրոս, Արիստակէս Լաստիվերցի, Յովհաննէս Իմաստասէր, Սամուէլ Անեցի,

³² Ա. ՄԱՌՈՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 163–184, ժ. ՔԱՆԱԹԱՐԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» պոէմի եւ սաղմոսների առնչութիւնները, Ս. էջմիածին, 1997։

³³ Այս մասին մանրամասն տես «Մատեան», էջ 1045, ծնթ. 1, էջ 1095, ծնթ. 1։

³⁴ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Տաղեր եւ գանձեր, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԻԱ., ԺԲ. գար, Ներսէս Շնորհալի, Գիրք Ա., էջ 730։

Մխիթար Գօշ, Ներսէս Լամբրոնացի, Ներսէս Շնորհալի եւ այլն) կրել են Գրիգոր Նարեկացու լեզուական ազդեցութիւնը՝ օգտուելով ոչ միայն նրա ստեղծած բառերից, այլեւ բառաստեղծման արուեստից³⁵։ Նարեկացին չի գոհացել նոյն բառի գործածութեամբ եւ ստեղծել է դրա նոր հոմանիշն ու իմաստային նոր կիրառութիւնը (անխորտակելի, անմութելի, անպտական, անստելի, անջնջելի, աշխատակիր, անօրինակ, շնորհրնկալ, բարեկօն, երկնընթաց, քախծական, լուսատիպ, հրաբերան, մշտանուէր, յերկարաձգութիւն, յուսակտուր, յօղատրական, յոգնանկար, ունկնախից, փայլակնամամ, փաղցրունակ)։ Նարեկացիական այս սկզբունքով յօրինուած բազմաթիւ բառեր ու արտայայտութիւններ են հանդիպում Շնորհալու երկերում. «Քոյիմաստեղծ պատկերիս փշումն կրկին / Ի շունչ նորոգման լուսաւորութեան մաքրական շնորհի՜ / Զամենամեղս ոգի պաշտպանեալ» («Մատեան», Բան ԶԲ., էջ 580) // «Քոյիմաստեղծ պատկերին ի խնդիր նորոգման, / Գտեալ ի բնակ մաքուր կուսութեան հոգւոյդ տաճարի»³⁶։ «Մատեան»-ի ՂԳ. Բանն ունի՝ «Աղաւթք թարգմանաւրէն վասն սրբալոյս իւղոյն միտոնի» վերնագիրը («Մատեան», էջ 619), Շնորհալին «Քարոզ ձայնիւ Յաւետարանին, Տեառն Ներսէսի» ստեղծագործութեան մէջ կիրառել է Նարեկացու եւ բառը, եւ արտայայտութիւնը. «Սրբալոյս այս իւղոյ մեռոնիւ աւծելոց»³⁷։

բ. Տաղաչափական ձևեր ու միջոցներ. Ներսէս Շնորհալու գանձերի քննութիւնը բացայայտում է, որ հեղինակն այդ բանաստեղծութիւններն ստեղծել է Գրիգոր Նարեկացու համանուն ստեղծագործութիւնների նմանութեամբ՝ ազատ չափով եւ անյանգ։ Շնորհալին, շարունակելով Նարեկացուց եւ Մագիստրոսից սկզբնաւորուած որոշ աւանդներ, կանոնաւորել է հայերէնի տաղաչափութիւնը եւ ստեղծել որոշակի ոտանաւորով յօրինուած ամբողջական գործեր՝ այդ կերպ բարձրացնելով հայ բանաստեղծութեան երաժշտականութիւնը³⁸։ Նարեկացուց են սկզբնաւորուել եւ Շնորհալու երկերում զարգանալով տարածուել աղօթքի ու բանաս-

³⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. ՄԻՐՋՈՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 272։ Գրիգոր Նարեկացու նորաբանութիւնների մասին մանրամասն տե՛ս նաեւ Վ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացու լեզուն եւ ոճը, Երեւան, 1975, էջ 40–77, Հ. ՄԻՐՋՈՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 163–211։

³⁶ Տե՛ս ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Տաղեր եւ գանձեր, էջ 290։

³⁷ Անդ, էջ 329։

³⁸ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Վ. ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ, «Ներսէս Շնորհալու պոէտիկայի մի քանի հարցեր», «Ներսէս Շնորհալի» (յօդուածների ժողովածու), էջ 157–167։

տեղծութեան համակցման՝ համադրական աղօթքի ժանրային առանձնայատկութիւնը³⁹, բանաստեղծութեան էական յատկանիշներին՝ հանգիստութեան, նոյնայանգութեան, անուանակապի գործածութեան եւ այլ դրսեւորումները:

Նարեկացին հանգիստութեան մեծագոյն եւ անգերազանցելի վարպետ է: Նա առաջին անգամ եւ աննախընթաց կերպով հասկացաւ դրա նշանակութիւնն ու լայնօրէն օգտագործեց այն՝ բանաստեղծական խօսքը դարձնելով յոյժ երաժշտական ու ներգործուն⁴⁰: Հանգիստութեան տեսակներին՝ բաղաձայնոյթի եւ առձայնոյթի կիրառութեամբ են առանձնանում «Մատեան ողբերգութեան» եւ «Ողբ Եղեսիոյ» երկերը. «...այլ ընդ ծագս տիեզերաց եւ ընդ ծիրս եզերաց, ի ծոցս ջուրց բազմութեան ծովուց» («Մատեան», Բան ԴԲ., էջ 616) // «Ծովն ի միջի իմ ծածանէր, քաղցրիկ աւդովն ծիծաղէր»⁴¹:

Նոյնայանգութեան ամենաուշագրաւ հատուածը «Մատեան»-ի ԻԶ. Բանն է, որի 21–84-րդ տողերը հեղինակն աւարտել է նոյն ի յանգով՝ «...որովք առաւել սաստիկ մորմոքեալ ճմլեցուցանեն» («Մատեան», Բան ԻԶ., էջ 344). «Պարտուցն ժխտեալ տաղանդացն՝ ճեպով մեծաւ ի տուփի, / Ես ապիկարս՝ մատնեալ անարժան գործովքս յիրաւի, / Վատնիշ արքունի գանձուց՝ կրկնադատ եւ անթափելի / Պատասխանատու մեծին՝ ըմբռնեալ անհրաժարելի, / Բիւր քանքարոյ խնդիր՝ ես չունիմ կշիռ մի ունկի» («Մատեան», Բան ԻԶ., էջ 345): Շնորհալին «Յիսուս Որդի» երկի բոլոր տողերն աւարտում է իմ յանգով. «Բարձ ի յուսոյդ բարձաւդ խաչին, / Հանցես ի վեր գանկեալ հոգին / Ուրախացո՛ղ զաւրսն վերին՝ / Վասն միոյ մեղաւորին» («Յիսուս Որդի», էջ 296):

Նարեկացին գործածել է նաեւ դերբայական եալ յանգը. «Զանգուածն հանդերձանաց՝ մահացու կրիւք շաղախեալ, / Զգայութիւն սրտին իմաստից՝ խեթիւ խոցոտեալ, / Ակնկալութիւն բարեացն՝ բնաւին բարձեալ» («Մատեան», Բան ԻԳ., էջ 332): Շնորհալու «Վիպասանութիւն նախնի՝ ըստ Հոմերի սկսեալ ի վերուստ» երկի բոլոր տողերը վերջանում են եալ յան-

³⁹ «Մատեան»-ի ժանրային առանձնայատկութեան մասին մանրամասն տես Ն. Թ. Ա. Մ. ԲԱԶԵԱՆ, Նարեկեան դպրոցը, էջ 124:

⁴⁰ Տես ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Մատեան ողբերգութեան, գրաբարից թարգմանեց Մ. ԽԵՐԱՆԵԱՆ, Երեւան, 1960, էջ XXXIII:

⁴¹ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ողբ Եղեսիոյ, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԻԱ., ԺԲ. դար, Ներսէս Շնորհալի, Գիրք Ա., էջ 168:

գող. «Աստանա՛ւր սկզբնաւորեալ, / Բանիս զԲանն սկիզբն եղեալ, / Այն, որ ընդ Հաւրն է էացեալ, / Անեղապէս գողով ծնեալ»⁴²:

Անձինքի եւ դրա տարատեսակի, յատկապէս՝ անուանակապի առաջին կիրառողը դարձեալ Նարեկացին է: Այդ ձեւով գրուած տաղերում ու գանձերում նա ունի «Գրիգորի երգ», «Գրիգորի է երգս այս» ծայրանունը: Շնորհալու բազմաթիւ բանակապեր էլ յօդում են «Ներսէսի է երգ», «Ներսէս Հայոց կաթողիկոս», «Ներսէսի է բանս այս» բառերը: Այս եւ նմանատիպ օրինակներում Շնորհալին ոչ միայն զարգացրել է Նարեկացու տեսական ըմբռնումներն ու բանաստեղծական արուեստի առանձնաշատկութիւնները, այլեւ յաճախ հիմնել է դրանց նոր տեսակներ ու կիրառութիւններ:

Այսպիսով՝ ազդեցութիւնների ու զարգացումների այս վերընթաց ուղին շարունակելի է եւ կարիք ունի հանգամանալից ուսումնասիրութեան: Նշուած փաստերը, բնագրային համեմատութիւններն ու վերլուծութիւնները ցոյց են տալիս արեւելաքրիստոնէական ու նորալատոնական փիլիսոփայութեան էական նշանակութիւնը, ճիւղաւորումներն ու զարգացումները Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործութեան մէջ, որոնք կարեւոր սկզբնաղբիւր էին նաեւ Նարեկեան դպրոցի համար: Նարեկեան դպրոցում Ժ.—ԺԱ. դարերում ձեւաւորուած տեսական ու ստեղծագործական մեծ ժառանգութիւնը, սակայն, շուրջ մէկ դար անյայտ էր մնացել: Եւ միայն Կիլիկիայում ԺԲ. դարում Նարեկեան դպրոցի աւանդոյթի շարունակութիւնն է դարձել Կիլիկեան դպրոցը, իսկ դպրոցի նշանաւոր մատենագիրները՝ Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործութեան վերհանդէսներն ու վերայայտնաբերողները: Այդ դպրոցի մատենագիրներից Ներսէս Շնորհալին Գրիգոր Նարեկացու գրական ժառանգութեան ամենաակնառու շարունակողն է: Նա ոչ միայն կրկնում է Նարեկացուն կամ կրում նրա ազդեցութիւնը, այլեւ պահպանում եւ տարածում է նրանից սկիզբ առած բանաստեղծական արուեստի էական յատկանիշներն ու Նարեկեան դպրոցի տեսական հայեացքները՝ զուգահեռ սեփական ստեղծաբանութեանը:

* * *

Եթէ չլինէր Գրիգոր Նարեկացին եւ նրա «Մատեան ողբերգութեան» երկը, չէր լինի Ներսէս Շնորհալին եւ նրա ստեղծագործական ժառան-

⁴² ՆԵՐՍԷՍ ՀՆՈՐՀԱԼԻ, Վիպասանութիւն, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԻԱ., ԺԲ. դար, Ներսէս Շնորհալի, Գիրք Ա., էջ 73:

գուծիւնը: Եթէ չլինէր Ներսէս Շնորհալին, այնքան հասկանալի չէր լինի Գրիգոր Նարեկացին: Այլ ժամանակաշրջանում, այլ միջավայրում Ներսէս Շնորհալին իր երկերի միջոցով ցոյց է տալիս Գրիգոր Նարեկացու մտածողութեան բարդ, դժուարընկալելի աշխարհի պարզ կողմը, ընթերցողի եւ ուսումնասիրողի համար մեկնում է աղօթքի նարեկացիական հայեցակարգը:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի, Նարեկեան դպրոց, Կիլիկեան դպրոց, աղօթամատեան, ներքին եւ արտաքին մարդ, մեկնություն, ընդօրինակություն, արեւելաքրիստոնէական գաղտնուսում, աստուածանմանություն:

РЕЗЮМЕ

Представление обзора средневековой армянской литературы требует глубокого исследования теоретических и художественных связей между выдающимися представителями Нарекской и Киликийской школ. Киликийская школа выступает как преемница традиции Нарека, для которой характерны религиозно-философская система мышления, развитая теология, этика и эстетическое учение. Наиболее яркие представители Киликийской школы – Нерсес Шнорали (XII в.), Григор Тга (XII–XIII вв.) и Нерсес Ламбронати (XIII в.) – были не только продолжателями, но и активными распространителями духовно-поэтического наследия Григора Нарекаци (X–XI вв.).

Особое внимание заслуживают параллели между творчеством Нарекаци и Шнорали, которых уже в Средние века нередко ставили в один ряд. В произведениях обоих мыслителей ключевую роль играет идея духовного совершенствования личности, основанная на представлениях о божественной природе человека (обожении) и на онтологическом осмыслении света. Эти мотивы отражают влияние как неоплатонизма, так и христианской антропологии. С эстетической точки зрения, Нерсес Шнорали во многом опирается на Нарекаци, заимствуя его новаторские метрические формы, поэтические средства и неологизмы.

Краткий анализ данного вопроса показывает, что Нерсес Шнорали не был простым подражателем Нарекаци: он одновременно сохранял и развивал теоре-

тические принципы Нарекской школы, вплетая их в собственное оригинальное творчество.

SUMMARY

A comprehensive overview of medieval Armenian literature requires a detailed investigation into the theoretical and creative connections between the foremost figures of the School of Narek and the School of Cilicia. The Cilician School represents a direct continuation of the tradition established by the Narek School, which is distinguished by its religious-philosophical system of thought, theology, ethics, and aesthetic doctrine. The most prominent chroniclers of the Cilician School—Nersēs Shnorhali (12th c.), Grigor Tgha (12th–13th cc.), and Nersēs of Lambron (13th c.)—were not only key representatives but also active disseminators of the spiritual and poetic legacy of Gregory of Narek (10th–11th cc.).

Remarkably close points of intersection can be found in the exceptional literary achievements of Gregory of Narek and Nersēs Shnorhali—two figures who were already regarded as spiritual and poetic counterparts during the Middle Ages. In the works of both authors, considerable attention is devoted to the theme of spiritual perfection, drawing upon concepts advanced by earlier Church thinkers. Their writings frequently reference the deification of man, his divine nature, and an ontological perception of light, all of which reflect the influence of both Neoplatonic and Christian worldviews.

From the standpoint of poetic form and the art of verbal expression, Nersēs Shnorhali drew substantial inspiration from Gregory of Narek. This is evidenced by his adoption of Narekatsi's innovative metrical systems, stylistic devices, and neologisms. A concise analysis of the subject reveals that Nersēs Shnorhali was not a mere imitator of Gregory of Narek, but rather preserved and transmitted the theoretical principles of the Narek School and the poetics of Gregory's work alongside the development of his own original literary voice.

ՎԱԶԱԳԱՆ ԱԻԱԳԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ

ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ԵՒ ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ՝

Ի՞նչ է մահը արդարին, կա՛րն գիշեր մ՞ ուր
Կը լուծուի խոր երկունք մը նոր արեւուն:
Եղիշէ Դուրեան

Արշակ Զօպանեանը (1872–1954) Եղիշէ Դուրեան Սրբազանի (1860–1930) նկատմամբ ունեցել է մեծագույն յարգանք, խորին ակնածանք ու սէր, Գերապայծառը շատ յաճախ նրա կողմից գնահատուել է իբրեւ լայն ու բազմակողմանի հմտութիւններով օժտուած ազգային գործչի համեմատելի բարձրագույն կերպար, որի անձն ու ապրած կեանքը ներկայացնում են մի իսկական բարոյական գեղեցկութիւն, արտացոլում հոգու ու մտքի այն վեհ յատկանիշները, որ երբեւէ ունեցել է հայ ժողովուրդը: Զօպանեանի համոզմամբ՝ Եղիշէ Սրբազանը այն բացառիկ դէմքերից է եղել մեզանում, որին՝ «իբրեւ մեր պատմութեան ամենէն սիրելի ու յարգելի հայ մարդոցմէ մին», բովանդակ հայ ժողովուրդը ընկալել եւ գնահատել է դեռ ողջութեան օրոք²:

Երբ են նրանք ուղղակիօրէն ծանօթացել՝ յստակ դժուար է ասել: Սակայն յայտնի է, որ 1891 թ. ձեռնարկելով Պետրոս Դուրեանի կեանքին ու գործին նուիրուած ուսումնասիրութիւնը, Զօպանեանը վաղամեռիկ բանաստեղծի կենսագրութեան վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելու եւ տեղեկութիւններ քաղելու համար նամակով հարցումների մի ամբողջ ցուցակ է ուղարկել Եղիշէ Դուրեանին³, որն այդ ժամանակ որպէս վարդապետ

¹* Ստացուել է՝ 6.06.2024, գրախօսուել է՝ 7.07.2024: Էլ. հասցէ՝ avagyan.vachik@yandex.com:

² Տէս Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1929, թիւ 1, էջ 100:

³ Տէս Ա. Զօպանեան, Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը: Տեքստը պատրաստեց Գ. Ազնաւուրեանը: Խմբագրեց, վերջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Ա. Շարուրեանը, Երեւան, 1967, էջ 218: Նաեւ՝ Ա. Շարուրեան, Նիւթեր Պետրոս Դուրեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան վերաբերեալ, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», Երեւան, 1967, № 1, էջ 164, Պ. Գոնիսեան, Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հտ. 1: Տեքստը պատրաստեց եւ ծանօթագրեց Ա. Շարուրեանը: Խմբագրութեամբ՝ Պ. Սեւակի, Երեւան, 1971, էջ 217, Պետրոս Դուրեանը վաւերագրերում եւ ժամանակակիցների յիշողութիւններում (ժողովածու):

ծառայում էր Արմաշի դպրեվանքում իբրեւ փոխտեսուչ⁴։ Ե. Դուրեանը Ա. Զօպանեանի հարցումներին հանգամանալի պատասխաններ է տուել 1891 թ. օգոստոսի 30-ին գրած նամակով⁵, որից, ինչպէս եւ հետագայ նամակներից ստացած նիւթը Զօպանեանը օգտագործել է իր ուսումնասիրութեան մէջ⁶։ Զօպանեանի խնդրանքով Ե. Դուրեանը նրան է ուղարկել նաեւ եղբար տաղերի հեղինակային սրբագրումները, որոնք, սակայն, չեն գոհացրել գրականագէտին, եւ նա իր դասընկեր, Արմաշի դպրեվանքի մաթեմատիկայի եւ գծագրութեան ուսուցիչ Մաքսուդ Միհրդատեանցից խնդրել է նշել ինչպէս բանաստեղծ Սիմոն Ֆելեկեանի աղաւաղումները⁷, այնպէս էլ Պետրոս Դուրեանի կատարած փոփոխութիւնները⁸։

Հետագայում յայտնի է, որ Զօպանեանը իր ձեռնարկած ուսումնասիրութեան առաջին գլուխը՝ վերնագրուած «Կենսագրութիւն», ձեռագիր վիճակով 1892 թ. ուղարկել է Ե. Դուրեանին, որն էլ նոյն տարուայ դեկտեմբերի 25-ի նամակում⁹՝ հասցէագրուած Զօպանեանին, արել է մի շարք դիտողութիւններ, ինչպէս ծանօթագրում է գրականագէտ Ալբերտ Շարուրեանը¹⁰։

1893 թ. աշնան վերջերին Զօպանեանը, Փարիզից վերադառնալով Պոլիս, Դուրեանին նուիրուած աշխատութեան ձեռագիրը տանում է իր հետ, շարադրանքին տալիս վերջնական տեսք եւ ուղարկում Թիֆլիս՝ Հրատարակչական ընկերութեան վարչութիւն՝ խնդրելով այն հրատարակել¹¹։ Ուսումնասիրութեան սկզբում դրուած էր հետեւեալ ընծայական ձօնը.

Կազմեց, բնագրերը պատրաստեց եւ ծանօթագրեց Ալբերտ Շարուրեանը, Երեւան, 2021, էջ 115։

⁴ Տէս Ա. Զօպանեան, Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը, էջ 3։

⁵ Այդ նամակի ինքնագիրը տես ԳԱԹ, Ա. Զօպանեանի ֆօնդ, թիւ 1736։ Տէս նաեւ՝ Ա. ՇԱՐՈՒՐԵԱՆ, Նիւթեր Պետրոս Դուրեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան վերաբերեալ, էջ 164–170, Պետրոս Դուրեանը վաւերագրերում եւ ժամանակակիցների յիշողութիւններում, էջ 46–54։

⁶ Տէս Ա. Զօպանեան, Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը, էջ 3–4։

⁷ Ս. Ֆելեկեանի աղաւաղումների մասին տես Ա. Զօպանեան, Արփիարեան էսթետիկոս, «Անահիտ», Փարիզ, 1907, մարտ–ապրիլ–մայիս, թիւ 3–4–5, էջ 67, Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1947, յուլիս–դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 59, Ա. Զօպանեան, Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը, էջ 4, 223, Ա. ՇԱՐՈՒՐԵԱՆ, Պետրոս Դուրեան. Կեանքը եւ գործը, Երեւան, 1972, էջ 234։

⁸ Տէս Պետրոս Դուրեանը վաւերագրերում եւ ժամանակակիցների յիշողութիւններում, էջ 120։

⁹ Անդ, էջ 74–76։

¹⁰ Տէս Ա. Զօպանեան, Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը, էջ 218։

¹¹ Անդ, էջ 5–6։

«Առ արժանապատիւ
Եղիշէ Վարդապետ Դուրեան

Ձեր անունին, զոր կրկնապէս սիրելի դարձուցիք Ձեր հմտալից ու գեղեցիկ աշխատութիւններով, կ'ծօնեմ այս գիրքը, որ խանդավառ պաշտումի երգ մըն է մեր անմահ բանաստեղծի յիշատակին ուղղուած:

Փարիզ, փետր. 1894»¹²:

Մինչեւ գրքի լոյսընծայումը Չօպանեանից ստացած նամակից իմանալով գրքի հրատարակման մասին՝ Ե. Դուրեանը պատասխան նամակով՝ գրուած Արմաշից 1894 թ. մարտի վերջերին, իր յարգանքի եւ երախտագիտութեան բոլորանուէր խոր զգացումներն է փոխանցում գրականագէտին՝ «պատուական» այդ ձեռնարկութեան համար:

Նամակում ակնյայտ է զգացական տարրը, եւ յաճախ Ե. Դուրեանի խօսքը Չօպանեանի նկատմամբ ստանում է քնարական երանգներ, որտեղ երեւում են նաեւ մտերիմին իր ապրումները, մտորումները փոխանցելու անմիջականութիւնը. «Քու գրչիդ եւ հանճարիդ իրաւունքն էր ուսումնասիրել պատանի բանաստեղծի կեանքն ու տաղանդը. գերազանցապէս կարող ես դու իմանալ զինքն եւ որչափ հնար էր օգտուիլ՝ կենսագրականի մասին՝ քերթողին անշուք եւ վաղանցուկ կեանքին կցկտուր պատահարներէն եւ փախստեայ նշմարներէն. դու անոնցմով յաջողած ես կենդանի եւ սրտայոյզ նկար մը յօրինել պարզ եւ անբռնազբօս. իսկ ինչ որ ամէնէն աւելի պիտի խօսեր քեզ հետ, այն հոգին էր բանաստեղծին, տենչանքին մէջ միամիտ, պատրանքին մէջ յուսահատ, գեղեցկին առջեւ քնար, ճակատագրին դէմ ամպրոպ: Քաղցր է ինձ հաւատալ, թէ Դուրեան արտասուախառն ժպտով մը պիտի ողջունէ զքեզ՝ արբեցած այն անմահութեամբ, ում կցանկար յաւէտ եւ իւր վրայ ծանրացող պաղ քարի յիշատակարանէն՝ որ յաւիտենական տխուր հակասութիւնն է իւր կրակոտ կուրծքին՝ հեռանալով յաճախ՝ պիտի գայ թրթռացնել քու թերթերուդ մէջ իւր հոգին «որ թիթեռնի մ' ունէր թեւեր»¹³:

Նամակն աւարտում է այն անմնացորդ հաւատով, որ նրանք, ովքեր

¹² Անդ, էջ 218–219: Նաեւ՝ Պետրոս Դուրեանը վաւերագրերում եւ ժամանակակիցների յիշողութիւններում, էջ 121:

¹³ Ա. Չօպանեան, Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը, էջ 219: Նաեւ՝ Պետրոս Դուրեանը վաւերագրերում եւ ժամանակակիցների յիշողութիւններում, էջ 77–78:

Պետրոս Դուրեան բանաստեղծին չեն ճանաչել, կարդալով Զօպանեանի գիրքը՝ նրան այնտեղ կգտնեն¹⁴:

Այստեղ հարեւանցիօրէն նկատենք, որ եթէ Ե. Դուրեանը Զօպանեանին ուղղուած առաջին նամակներում իր ողջոյնի խօսքը սկսում է «Մեծարգոյ պ. Արշակ Զօպանեան», «Մեծապատիւ սիրելի» դիմելաձեւերով, ապա վերջին նամակը սկսում է «Սիրելիդ իմ պ. Արշակ Զօպանեան» յղումով եւ աւարտում «Ընդունեցէք սիրոյս մեծարանքները» վերջընթեր արտայայտութեամբ¹⁵, որ անկասկած ասուած է սրտանց՝ առանց որեւէ ձեւականութեան:

Առաջին նամակների փոխանակումից յետոյ Ա. Զօպանեանի եւ Ե. Դուրեանի առնչութիւնների վերաբերեալ ժամանակագրական հաջորդ փաստը այն է, որ Զօպանեանը Կ. Պոլսի «Ծաղիկ» կիսամեայ ազգային, գրական եւ քաղաքական հանդէսը խմբագրելիս (1895 թուականի մարտից մինչեւ նոյեմբեր.— Վ. Ա.), երբ խնդրել է իր գաւառացի ընթերցողներին Հմայեակ Նարեանի պատմած եւ պարբերականում տպագրուած հինաւուրց «Յարալէզ» աւանդութեան կապակցութեամբ՝ թէ մարդագոհ գոյութիւն ունեցել է մեր նախկին կրօնի մէջ գիտական վիճաբանութեան վերաբերեալ հաղորդել ծանօթութիւններ եւ տալ իրենց կարծիքը այդ կարեւոր խնդրի մասին¹⁶, հակիրճ գրութեամբ պատասխանել է նաեւ Եղիշէ Դուրեանը՝ փոխանցելով իր դատողութիւնները¹⁷, որտեղ նա մերժում է արալէզներին վերագրուած յատկութիւնները, տալիս այդ բառի ստուգաբանութիւնը եւ ջանում արալէզների զուգակշիռները գտնել օտար դիցաբանութիւնների մէջ¹⁸:

Իսկ մարդագոհի կապակցութեամբ Եղիշէ վարդապետ Դուրեանի կարծիքը, ուշագրաւ է, Զօպանեանը տպագրել է բաւականին ուշ՝ միայն 1947 թ., վերահրատարակուած «Անահիտում»: Յօդուածին կցուած ծա-

¹⁴ Տէս Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը, էջ 220: Նաեւ՝ Պետրոս Դուրեանը վաւերագրերում եւ ժամանակակիցների յիշողութիւններում, էջ 78:

¹⁵ Տէս Պետրոս Դուրեանը վաւերագրերում եւ ժամանակակիցների յիշողութիւններում, էջ 46, 71, 77, 78:

¹⁶ Տէս Հ. ՆԱՐԵԱՆ, Յարալէզ. Աւանդութիւն Հայոց հեթանոսական շրջանէն, «Ծաղիկ», Կ. Պոլիս, 1895, թիւ 15, էջ 553–556:

¹⁷ Տէս Ե. ԴՈՒՐԵԱՆ, Յարալէզ եւ Մարդագոհ, «Ծաղիկ», Կ. Պոլիս, 1895, թիւ 17, էջ 601–603:

¹⁸ Այդ մասին տէս Հ. ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ, Երկրորդական կարգի աստուածներ եւ ոգիներ Եզնիկի քով (շարունակելի), «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1932, յուլիս–սեպտեմբեր, թիւ 7–9, էջ 491:

նօթագրութիւնից պարզուում է, որ Դուրեանը 1895 թ. հոկտեմբերի 27-ով թուագրուած նամակով իր «մեծանուն բարեկամին» Արմաշից ուղարկել է հարցի կապակցութեամբ խոստացած կարծիքը՝ յուսալով, որ այն կհիւրընկալուի «Ծաղիկում»։ Սակայն, ինչպէս պարզուում է, Զօպանեանի՝ ազգային դատի քարոզին նուիրուելու նպատակով Պոլիսից Փարիզ հեռանալը (1895)¹⁹ անհնար է դարձրել ինչպէս այս, այնպէս էլ վարդապետի մի շարք ուրիշ գրուածքներ «Ծաղիկում» հրատարակելը²⁰։

Իսկ ինչ վերաբերում է Դուրեան վարդապետի յօդուածին, ապա նա նախ վկայաբերում է տարբեր ժողովուրդների՝ մարդագոհի կամ մարդակերութեան՝ իբրեւ կրօնական ծէսի մասին տեղեկութիւններ, ապա օտար եւ տեղական աղբիւրներից մեր անցեալ պատմական կեանքից նոյն երեւոյթի վերաբերեալ քաղած յիշողութիւնների շնորհիւ կարծում, որ մեզանում էլ հնում գոյութիւն ունեցել է այդ սոսկալի արարողութիւնը²¹։

1895 թ. յետոյ Ե. Դուրեանի կապակցութեամբ Զօպանեանի յաջորդ անդրադարձը վերաբերում է արդէն «Անահիտ» առաջին շրջանին (1898–1911 թթ.), երբ տեղեկացնելով մեծանուն եկեղեցականի «Հովուական սրինգ» տիտղոսով քերթուածների հատորի լոյսընծայման մասին, խոստանում է այդ «այդ սքանչելի գրքին վրայ» խօսել առանձին յօդուածով, իսկ այժմ բաւարարում է սոսկ հատորի՝ իր որակմամբ հայ բանաստեղծութեան ամէնից հոյակապ էջերից մէկի՝ «Եմմաւուսի ճամբորդները» բանաստեղծութեան արտատպմամբ՝ վկայելով, որ գրքի վաճառման հասոյթը պէտք է յատկացուի հայ սովեալներին²²։

Թէ հետագայում ինչու Զօպանեանը չի անդրադարձել «Եմմաւուսի ճամբորդները» ժողովածուին, դժուար է ասել։ Սակայն յայտնի է, որ 1908 թ. սեպտեմբերին՝ համիդեան վարչակարգի եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ, երբ, ինչպէս Բաբկէն Ա. (Բաբկէն Կիւլեսէրեան) կիւլիկեան աթոռակից կաթողիկոսի մահուան կապակ-

¹⁹ Տէս Ա. Զօպանեան, Դէմքեր. Արփիար Արփիարեան, Փարիզ, 1901, փետրուար, թիւ 2, էջ 40։

²⁰ Տէս Ե. ԴՈՒՐԵԱՆ, Մարդագոհ, «Անահիտ», Փարիզ, 1947, յուլիս–դեկտեմբեր, թիւ 2, 1947, էջ 16։

²¹ Տէս անդ, յուլիս–դեկտեմբեր, թիւ 2, 1947, էջ 15–16։

²² Տէս Ե. ԴՈՒՐԵԱՆ, Եմմաւուսի ճամբորդները, «Անահիտ», Փարիզ, 1909, ապրիլ–մայիս, թիւ 1–2, էջ 39–40։

ցութեամբ յիշում է Զօպանեանը, ինքը մեկնում է Պոլիս եւ ծննդավայրում մնում 5–6 շաբաթ, Բաբկէն Ա-ի հետ (այն ժամանակ վարդապետ.— Վ. Ա.) հիւրընկալում է Դուրեան Սրբազանին, երբ վերջինս դեռ վարդապետ էր եւ ապրում էր Կ. Պոլսի Գատըգեւղ (Գատըքէօ.— Վ. Ա.) թաղամասում: Բաբկէն վարդապետը, կարեւորելով Զօպանեանի արժանիքները, բարեկամաբար յորդորում է նրան որպէս պատգամաւոր իր թեկնածութիւնը առաջադրել առաջիկայ կաթողիկոսական ընտրութեանը: «Փափաքը չէ որ կը պակսի ինծի, պատասխանեցի Բաբկէն վարդապետին,— յիշում է Զօպանեանը.— բայց ինծի չ'իյնար զիս առաջ քշել. եթէ այլք զիս յարմար դատեն այսպիսի կարեւոր գործի մը, ես չեմ որ պիտի խուսափիմ այդպիսի պարտականութեան մը կատարումէն»²³: Այդ ժամանակ Ե. Դուրեանը, որ, ինչպէս Զօպանեանն է գրում, «ինծի համար եղբայրական բարեկամութիւն մը ունէր վաղուց», եւս առաջարկում է նոյնը՝ զարմանալով, թէ ինքը ինչու նախապէս չի մտածել այդ մասին: Յաջորդ օրը Ե. Դուրեանի առաջարկութեամբ Զօպանեանը այցելում է Պոլսի Պատրիարքարան, որտեղ պարզւում է, որ նա Դուրեանի նախաձեռնութեամբ արդեն առաջարկուել է Շապին Քարահիսարի թեմի պատգամաւոր: «Քանի մը օր յետոյ երբ նորէն գացի Պատրիարքարան, պատասխանը եկած էր արդէն. Անդրանիկի ծննդավայրին քաջարի Հայութիւնը ինծի մեծ պատին ըրած էր ամենաջերմ ընդունելութիւն մ'ընելու Դուրեան սրբազանին առաջարկին»²⁴,— գրում է Զօպանեանը²⁵:

Աւելի ուշ, ինչպէս դարձեալ Բաբկէն կաթողիկոսի մահուան կապակցութեամբ յիշում է Զօպանեանը, արդեն 1919 թ.՝ Առաջին աշխարհամարտից յետոյ (28. յուլիս. 1914 թ. — 11. նոյեմբեր. 1918 թ. — Վ. Ա.), ինքն ու Սրբազանը հանդիպել են 1919 թ. փետրուարին Փարիզում՝ Նուբար Փաշայի նախաձեռնութեամբ հրաւիրուած ազգային համագումարում՝ «համազգային կարեւորութեան խնդիրներ քննարկելու» եւ «մշակելու համար հայ

²³ Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1937, ապրիլ–յունիս, թիւ 3–4, էջ 100:

²⁴ Անդ:

²⁵ Ա. Զօպանեանի՝ առաջին անգամ Արեւելեան Հայաստան կատարած ուղեւորութեան եւ կաթողիկոսական ընտրութիւններին մասնակցելու մասին (կաթողիկոս ընտրուեց Մատթէոս Իզմիրեանը.— Վ. Ա.) մանրամասնւրէն տես Վ. Ա. Զօպանեան, Արշակ Զօպանեանի կովկասեան կենսապատումը եւ մասնակցութիւնը կաթողիկոսական ընտրութիւններին, «Էջմիածին», Ս. էջմիածին, 2022, № 7, էջ 68–73:

ազգի պահանջներուն ծրագիրը»²⁶։ Համագումարի աւարտից յետո պատուիրակները դիմում եմ Սրբազանին՝ հայկական եկեղեցում հոգեհանգստեան պատարագ մատուցելու հայազգի եւ յոյն զոհերի յիշատակին։ Եւ քանի որ պատուիրակութիւնը մտադիր էր պատարագին հրաւիրելու յոյն պետական եւ քաղաքական գործիչ է. Վենիզելոսին, Փարիզում գտնուող բոլոր յոյն նախարարներին, Յունաստանի դեսպանին եւ այլ յոյն պաշտօնական անձանց ու մամուլի ներկայացուցիչներին, Չօպանեանը Սրբազանին խնդրում է ասելիք քարոզի շարադրանքը տալ իրեն՝ Ֆրանսերէն թարգմանելու, եւ այդ օրը քարոզ մատուցել Ֆրանսերէնով, քանի որ հայերէնով անհասկանալի կմնար հիւրերի համար եւ կարող էր ձանձրացնել։ Դուրեան Սրբազանը չի համաձայնում՝ հաւատարիմ մնալով աւանդասէր հայ կրօնաւորի ըմբռնումներին. «Հայ եկեղեցիի բեմէն տրուած քարոզը գրաւոր չի կրնար ըլլալ, ըսաւ. իսկ Ֆրանսերէն գրուած քարոզ մը կարգալ, բոլորովին անյարմար է. քարոզը եւ պատարագը իրենց վեհութիւնը կը կորսնցնեն։ Ես հայերէն կ'արտասանեմ քարոզս եւ երբեմն յունարէն բառեր կը խառնեմ հայերէնին...»²⁷։

Չօպանեանի վկայութեամբ գրեթէ մեկ ժամ տեւած քարոզը՝ չնայած իր մէջ առած 8–10 յունարէն բառերի, շուրջ երեսուն յոյն հիւրերի համար լինում է ձանձրալի։ Հաշուի առնելով այս հանգամանքը՝ Չօպանեանը կարծում է, որ Ե. Դուրեան Սրբազանը թեեւ մեծ մտաւորական էր, հոյակապ ուսուցիչ, հմուտ բանասէր, վեհաշունչ բանաստեղծ ու խորամիտ քարոզիչ, սակայն նրա մէջ բացակայում էր գործնական ոգին, տրամաբանական ճկունութիւնը²⁸։

Դուրեան Ե. Դուրեանի մէջ, իհարկէ, ըստ Չօպանեանի, այս յատկութիւնների պակասն է եղել նաեւ պատճառը, որ 1911 թ.՝ Մատթէոս Իգմիրլեան հայրապետի վախճանից յետոյ, երբ կաթողիկոսական ընտրութիւններին առաջադրուած թեկնածուների շարքում ներկայացուած էր նաեւ Եղիշէ Դուրեանը²⁹, Չօպանեանը իր քուէն որոշել է տալ ոչ թէ նրան,

²⁶ Տէս Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Ազգային մեծ գործիչը եւ բարերարը. Պօղոս Նուբար փաշա, «Պատմաբանասիրական հանդէս», 2022, № 1, էջ 18–19։

²⁷ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1937, ապրիլ–յունիս, թիւ 3–4, էջ 102։

²⁸ Անդ։

²⁹ Միւս թեկնածուներն էին Մաղաքիա Օրմանեան, Սուքիաս, Գեւորգ Սուրէնեան եպիսկոպոսները. տես Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1911, մայիս–յունիս, թիւ 5–6, էջ 136, նաեւ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1939, յունուար–փետրուար–մարտ, թիւ 1–2, էջ 58։

այլ Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեանին՝ պատճառաբանելով. «Դուրեան արքեպիսկոպոսը հայ եկեղեցականութեան ամենէն նուրբ, ամենէն արուեստագէտ եւ իմաստասէր ուղեղն է, բայց իր պատրիարքութեան վերջին փուլին մէջ ցոյց տուաւ որ չունի այն կորովը, վճռականութիւնը եւ ճշդատեսութիւնը որ անհրաժեշտ են պատրիարքի մը կամ հայրապետի մը մօտ. լաւագոյն է՝ իրեն ինչպէս եւ ազգին համար՝ որ «Հովուական Սրինգ»ին հոյակապ բանաստեղծը շարունակէ ըլլալ թրքահայ արդի գրական մտաւորականութեան պատրիարք»³⁰:

Վշտացրել է արդեօք Զօպանեանի անձնական անկաշկանդ գնահատականը Եղիշէ Դուրեանին, մանաւանդ եթէ հաշուի առնենք այն հանգամանքը, որ ընտրութիւնից յետոյ միայն մէկ-երկու քուէի առաւելութեամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոս է ընտրուում Գեւորգ Սուրէնեանը (1911–1930 թթ.), կարելի է միայն գուշակութիւններ անել: Սակայն Զօպանեանի՝ Ե. Դուրեանին տուած գնահատականի մէջ երեւում է ազնիւ եւ ազգանուէր մտաւորականը, որը, մտահոգ հայ եկեղեցու բարեկարգութեամբ եւ հոգսերով, չի վարանել արտայայտել իր անաշու կարծիքը:

Եթէ մի պահ խիստ պայմանականօրէն ենթադրենք, թէ Ա. Զօպանեանի վերաբերմունքը խռովել է Ե. Դուրեանին, ապա 1912 թ. Կ. Պոլսի «Շանթ» կիսամեայ գրական-գեղարուեստական հանդէսում նրա տպագրած ակնարկը Ա. Զօպանեանի 40-ամեայ տարեդարձի կապակցութեամբ ցոյց է տալիս ազնիւ եւ վեհանձն կրօնաւորի լայնահոգութիւնը, հարազատի նկատմամբ անյիշաչարութիւնը:

«Շանթի» այդ թիւը ամբողջութեամբ նուիրուած է Զօպանեանին³¹, եւ մեկնարկում է հենց Ե. Դուրեանի խօսքով, որում նկատելի է ջերմ ու գորովալից վերաբերմունքը, որը, պէտք է ասել, երբեմն դառնում է շռայլ ու յախուռն:

³⁰ Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1911, մայիս–յունիս, թիւ 5–6, էջ 136:

³¹ Համարում արտատպուած են Ա. Զօպանեանի բազմաթիւ եւ հետաքրքիր լուսանկարներ՝ սկսած մանկութիւնից մինչեւ 1912 թ.: Արտատպուած են նաեւ Զօպանեանի՝ Յակոբ Գիրջեանի հեղինակած կիսանդրին (1911. մայիս), ինչպէս նաեւ յոբելեարի ստուերանկարը: Բացի Ե. Դուրեանից՝ Ա. Զօպանեանին եւ նրա բազմաբեղուն վաստակը հանդէսի խմբագրապետի՝ Մերուժան Պարսասեանի խնդրանք-կոչով գնահատել են Ս. Երեմեանը, Գ. Լեւոնեանը, Յ. Քիւֆէճեանը, Վրթ. Փափազեանը, Օ. Զիֆթէ-Սարաֆը, Ֆրանսիացի բանաստեղծ Պրեռ Քիլառը (թարգմանիչ՝ Աստղիկ) եւ այլք: Իսկ Թէոդիկը հակիրճ շարադրել է Ա. Զօպանեանի կենսագրութիւնը. տես «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1912, յուլիս, թիւ 25:

Ե. Դուրեանը բարձր է գնահատում Չօպանեանի՝ արդեն շուրջ քառորդ դար ընթացող հրապարակագրական, գրական բեղուն գործունեությունը՝ առանձնացնելով մասնաւորապէս ֆրանսերէնով ուսումնասիրութիւններն ու գեղարուեստական թարգմանութիւնները, որոնցով նրան յաջողուել է օտար, բայց «զգայուն» հոգիներին ծանօթացնել «իր ցեղին յուսահատ ցաւերն իրենց խռովիչ մարմրութներովը, եւ սրտահառաչ երգերն՝ իրենց ընդոստուցիչ եւ յուզիչ շեշտումներովը...»³²:

Ե. Դուրեանը բացարձակ կարեւորութիւն է տալիս Չօպանեանի՝ հեռաւոր ու մօտիկ անցեալի խորքից (ԺԴ.–ԺԸ.) միջնադարեան մեր տաղերգուներից շատերի յայտնաբերմանը, որի շնորհիւ նրանք «իրենց սիրովն ու սագովը» վերապրում առանձնապէս ժողովրդին փոխանցելով սեփական ցեղի գիտակցութեան ձայնը: Գերազանցապէս զարգացնելով Գ. Ախվերդեանի կէս դար առաջ սկսած գործը՝ Չօպանեանը, ինչպէս գրում է Սրբազանը, մեզ ծանօթացրեց ու սիրել տուեց Նահապետ Քուչակին, Նաղաշ Յովնաթանին եւ էլի ուրիշների: Դուրեանը սքանչացած է նաեւ Չօպանեանի ստեղծագործական ոճով, որ միայն իրենն է. «...իր աշխարհաբարը կուռ՝ յստակ ու պատկերաւոր լեզուի մը նկարչութեամբ կը հրապուրէ զմեզ, ու ո՛չ միայն իր արձակին՝ այլ եւ իր քերթուածներուն մէջ կը տեսնենք միեւնոյն կորովն ու բնականութիւնը, ուր իմաստի ամեն խորութիւն կը պայծառանայ՝ առանց խրթնութեան: Ու օր մը՝ երբ վարպետն իր Մայրենի լեզուին հրաշալի ներբողականն հիւսելու ներշնչումն ունեցաւ, բոլոր ուժովը փառաբանելու համար անոր վաղնջական բղխումն ու ծաւալումը գետի մը մեծվայելութեամբն ու հայելիի մը հանդարտութեամբը, չէ՞ք կարծեր որ՝ անխուսափելի ենթակայացումով մը՝ իր իսկ աշխարհաբարը պանծածուցած ըլլայ՝ իր նորագոյն ձեւին տակ: Զարմանալի չէ անշուշտ որ հանճարի մարդն իր պաշտածը սրբագործէ իր իսկ հալոցէն դուրս բերելով զայն, շողարձակ ու մաքուր»³³:

³² Ե. ԴԻՐԵԱՆ. Ա. ԵՊՍ. ԴՈՒՐԵԱՆ, Արշակ Չօպանեան, «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1912, յուլիս, թիւ 25, էջ 2:

³³ Անդ: Գրեթէ նոյն միտքը տես նաեւ Գ. ՖԵՏԻՍԵԱՆ, Երեք բանաստեղծ, «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1892, թիւ 3965, էջ 163, Կ. ԴԱԼԼԱՔԵԱՆ, Արշակ Չօպանեան, Երեւան, 1987, էջ 51, ՅՈՒ. ԱՎԵՏԻՍԵԱՆ, Արշակ Չօպանեանի բանաստեղծութեան լեզուն, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», Երեւան, 1991, № 3, էջ 73–75:

Ի դէպ՝ այս քաղուածքը գրեթէ նոյնութեամբ մէջ է բերել Բէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթը Ա. Չօպանեանի մահուան քառասունքի առիթով. տես Կարծիքներ Չօպանեանի գրականութեան մասին, «Զարթօնք» 1954, 25 յուլիս, էջ 4:

Այստեղ անցողակի նկատենք, որ տարիներ անց կարեւորելով Կ. Պոլսի «Հայրենիք» օրաթերթի, նրա գրական խմբի (Արփիարեան Ա., Բաշալեան Լ., Շահնազար Հ., Կամսարական Տ., Զոհրապ Գ., Զօպանեան Ա. եւ ուրիշներ- Վ. Ա.) դերը արեւմտահայ աշխարհաբարի վերջնական յաղթանակի մէջ՝ Զօպանեանը փաստում է, որ «գրաբարեան» Եղիշէ Դուրեան Սրբազանն էլ «իր արձակ ու տաղաչափեալ գրութիւնները անստգիւտ աշխարհաբարով մը շարագրեց այլ եւս»³⁴։

Իր յօդուածի շարունակութեան մէջ Ե. Դուրեանը չի շրջանցում Զօպանեանի նաեւ գրական-քննադատական գեղեցիկ փորձերը, որոնք, Սրբազանի իրաւացի համոզմամբ, «պիտի կազմեն միշտ գոհար զարդը մեր նոր գրականութեան»³⁵։

Ե. Դուրեանը գնահատում է նաեւ Զօպանեանից օրինակ ստացած նորատիպ «Հայ էջեր» (1912) ուսումնասիրութիւնը³⁶։ «Անցողակի», ինչպէս ինքն է գրում, ներկայացնելով գրքի բովանդակութիւնն ու կառուցուածքը, քաղուածքներ մէջբերելով հեղինակի ներածութիւնից՝ Սրբազանը ամփոփ՝ միայն գրական տեսակէտից, անում է մի շարք դիտարկումներ, հակիրճ վերլուծում է հայ միջնադարեան քնարերգութեան կրօնական եւ աշխարհիկ մի շարք տարրեր, արժեւորում հատորում տեղ գտած մի քանի տաղեր՝ չխաքցնելով իր զմայլանքն ու հաճելի ապշեցումը դրանցով։ Մեզ համար, սակայն, այստեղ առաւել կարեւորը դարձեալ այն է, որ Ե. Դուրեանը անմնացորդ բարձր է գնահատում Զօպանեանի՝ հայ արուեստի եւ բանաստեղծութեան անձանթ մնացած էջերը երեւան հանելու բանասիրական որոնումները եւ դրանք հանրութեանը ներկայացնելու անխոնջ ջանքերը, որ որքան գիտական-բանասիրական էին, նոյնքան էլ հետապնդում էին քաղաքական նպատակներ՝ նպաստելով ազգային ինքնաճանաչմանը³⁷։

Մինչեւ «Անահիտ» հանդէսի վերահրատարակումը՝ 1829 թ. մայիս, Ե. Դուրեանի եւ Ա. Զօպանեանի յարաբերութիւնների վերաբերեալ հիմնականում տեղեկութիւններ ենք առնում Դուրեանի՝ Զօպանեանին ուղղուած

³⁴ Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1934, յունուար-յունիս, թիւ 5-6, էջ 100։

³⁵ Եղիշէ Ա. Եղս. ԴՈՒՐԵԱՆ, Արշակ Զօպանեան, «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1912, յուլիս, թիւ 25, էջ 2։

³⁶ Այդ աշխատութեան մասին տե՛ս Կ. ԴԱՆԼԱՔԵԱՆ, Արշակ Զօպանեան, Երեւան, 1987, էջ 338-340։

³⁷ Տե՛ս անդ, էջ 339։

նամակներից: Դուրեզ ազգային-քաղաքական-հասարակական յայտնի ծանր հանգամանքներն (Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Եղեռն, գաղթ եւ այլն) են պատճառ դարձել նրանց միջեւ կապի առժամանակ թուլացման, յամենայնդէպս յաջորդ յայտնի նամակը՝ գրուած Ե. Դուրեանի կողմից Երուսաղէմից, թուագրուած է 1923 թ. մայիսի 9-ով: Նամակում Եղիշէ Պատրիարքը հաճոյքով տեղեկացնում է, որ ստացել են Ա. Զօպանեանի հեղինակած «La Roseraie d'Armenie» («Վարդենիք Հայաստանեաց».— Վ. Ա.) գիրքը³⁸: Բարձր գնահատելով «ազգօգուտ այդ երկասիրութիւնը», որ կոչուած էր հայ գրականութիւնը ծանօթացնել Եւրոպային, Սրբազանը գնահատում է իբրեւ «Հայ Ազգի Գրական ու Արուեստագիտական հոգւոյն փառաբանումը»: Նաեւ ֆրանսիական մամուլում ջերմ ընդունելութեան արժանացած այդ հատորը «որչափ մեր Գրականութեան, նոյնչափ ալ Ձեր հանճարին մատուցուած գեղեցկագոյն հարկը կը համարինք, եւ մեզ ու մեր տառապած Յեղը միսիթարուած կը գտնենք այդ մեծարանքով»³⁹,— նամակում գրում է Ե. Դուրեանը՝ իր հայրական օրհնութիւնը բերելով Զօպանեանին:

Յաջորդ նամակներում (13. յուլիս. 1923, Յ. օգոստոս. 1923) Պատրիարքը, համոզուած, որ Զօպանեանը հետաքրքրուած է Երուսաղէմի Ս. Աթոռի համար կենսական կարեւորութիւն ունեցող «Կարկուրեան ծանօթ դատի վիճակով»⁴⁰ եւ զբաղուած է Երուսաղէմի վանքի ճակատագրով, նրան ժամանակ առ ժամանակ մանրամասն տեղեկութիւններ է փոխանցել դատավարութեան ընթացքի վերաբերեալ⁴¹ ի վերջոյ աւետելով նպաստաւոր վճռի մասին⁴²:

³⁸ «La Roseraie d'Armenie»-ի երկրորդ հատորը վերամշակումից եւ լրացումներից յետոյ Ա. Զօպանեանը լոյս է ընծայել 1923 թ. (Ա. հատորը լոյս է տեսել 1918 թ., իսկ երրորդը՝ 1929 թ.— Վ. Ա.): Այն ձօնուած էր բռնակալութեանը զոհուած հայութեանը: Մեծածաւալ այդ գրքում (341 էջ) տեղ են գտել Ե.—ԺԶ. դարերի՝ հայ ժողովրդի գեղարուեստական հանճարի արգասիք դարձած արուեստի գործերի հարիւրաւոր լուսանկարչական վերարտադրութիւններ: Այն ընդգրկում է նաեւ բազմաթիւ հայ միջնադարեան նշանաւոր եւ անյայտ հեղինակների մի քանի տասնեակի հասնող բանաստեղծութիւնների՝ ֆրանսերէն լեզուով բարձրարուեստ թարգմանութիւններ, որ կատարել է Զօպանեանը: Գիրքը ունի նախաբան, որտեղ հեղինակը ընդհանուր գծերով բնութագրում է թէ՛ ժամանակաշրջանը եւ թէ՛ հեղինակներին, ցոյց տալիս հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան զարգացման ուղին. տես՝ Կ. ԴԱԼԼԱՔԵԱՆ, Արշակ Զօպանեան, էջ 356—357:

³⁹ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնդ, I բաժին, թ. 1756:

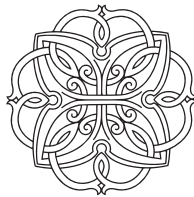
⁴⁰ Այդ մասին տես՝ ԹՈՐՈՒՄ ԱՐՔԵՊՍ., Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան (իր քահանայութեան յոբելէանին առթիւ), Երուսաղէմ, 1932, էջ 290—291:

⁴¹ Տես ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնդ, I բաժին, թ. 1758:

⁴² Տես ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնդ, I բաժին, թ. 1761:

Իսկ Ե. Դուրեանի՝ 1923 թ. օգոստոսի 3-ի նամակից կարելի է ենթադրել, որ Չօպանեանն է նաեւ դիմել նրան՝ Կոմիտաս Վարդապետին Երուսաղէմի հիւանդանոցներից մէկում տեղաւորելու եւ նրա բուժման խնամակալութիւնը հոգալու համար, ինչին Սրբազանը ցաւով պատասխանել է, թէ չեն կարող գոհացում տալ այդ խնդրանքին. «Որովհետեւ,– ինչպէս նամակում գրում է Ե. Դուրեանը,– նախ, հնարաւորութիւն չկայ բացարձակապէս, հիւանդը պահպանել եւ դարմանել Վանուցս Միաբանական կամ Ուխտաւորական շրջանակներու մէջ, ուր տրամադրելի բնակարան չէ մնացած բնաւ: Յայտնի է, թէ Վանքը խճողուած է ներկայիս հին եւ նոր գաղթականներով...»⁴³: Եւ առաջարկել է դժբախտ Վարդապետի բուժումը իրականացնել Եւրոպայում, որ նրա համոզմամբ կլինէր առաւել դիւրին:

Շարունակութիւնը՝ յաջորդիւ

⁴³ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնդ, I բաժին, թ. 1758:

ԷՌԳԱՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

1932 թ. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ – ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ

Սկիզբը՝ թիվ Թ.

1932 թ. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆ ԷԶՄԻԱԾԻՆ–ԱՆԹԻԼԻԱՍ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ

1931 թ. ապրիլին Գերագույն հոգեւոր խորհուրդը կրկին դիմում է խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին՝ խնդրելով «փութացնել» Ազգային-եկեղեցական ժողովի գումարման ժամկետները՝ հաշվի առնելով արտասահմանի թեմերից եկող հարցումներն այդ մասին¹: Երկար ձգձգումներից հետո Հայաստանի կուսակուսի կենտկոմի բյուրոն 1932 թ. ապրիլի 1-ին գաղտնի որոշմամբ վերջիվերջո թույլատրում է Ազգային-եկեղեցական ժողովի հրավիրումը: Շուտով հստակեցվում են նաեւ ժամկետները՝ նույն թվականի 1932 թ. նոյեմբերին: Թեեւ խորեն սրբազանը ցանկություն ունենալ անցկացնել ավելի շուտ՝ կապելով որեւէ կրոնական մեծ տոնի հետ²: Պետք է նշել, որ որոշված ժամկետից ամիսներ առաջ խորհրդային իշխանությունները հերթական անգամ փորձում են հետաձգել կաթողիկոսության ընտրությունները, սակայն խորեն սրբազանի եւ Գերագույն հոգեւոր խորհրդի կեցվածքի շնորհիվ ժողովի անցկացման ժամկետները չեն փոփոխվում³:

Մայր Աթոռը նոր թափով է սկսում կաթողիկոսական ընտրությունների կազմակերպման աշխատանքները՝ հուսալով, որ այլեւս խոչընդոտներ չեն լինի դրա անցկացման համար եւ արտասահմանի թեմերն ու նվիրապետական աթոռներն էլ պատշաճ ներկայացվածություն կունենան:

¹ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 317, 320:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 12, գ. 12, թ. 53, «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 277–278:

³ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 323–326:

1932 թ. հունիսի 22-ին խորեն սրբազանը Գերագույն հոգեւոր խորհրդի անունից Սահակ վեհափառին նամակ հղելով՝ վերջինիս կրկին անգամ հրավիրվում է անձամբ ներկա լինելու եւ նախագահելու Ազգային-եկեղեցական ժողովը՝ «...նրան բացառիկ շուք եւ հանդիսաւորութիւն տալով»⁴։ Գարեգին արք. Հովսեփյանի անունից նույնաբովանդակ նամակ է ստանում նաեւ Բաբկեն աթոռակից կաթողիկոսը⁵։ Այս նամակներն Անթիլիաս եւ հասնում մեկ ամիս հետո՝ հուլիսի 22-ին։

Նույն ամսաթիվով թվագրվող մեկ այլ գրությամբ խորեն արքեպս. Մուրադբեկյանը Սահակ վեհափառին հերթական անգամ, հիշեցնում է Կիլիկիո Աթոռին ենթակա թեմերից հոգեւոր եւ աշխարհիկ ներկայացուցիչներ Մայր Աթոռ ուղարկելու մասին՝ միաժամանակ հորդորելով արտոնել Անթիլիասի Դպրեվանքի տեսուչ Շահե եպս. Գասպարյանի մասնակցութեւնը որպէս Ազգային-եկեղեցական ժողովի անդամ⁶։

Սահակ կաթողիկոսը «յարմար է դատում», որ ընտրություններին Կիլիկիո Աթոռը ներկայացնի Բաբկեն աթոռակից կաթողիկոսը⁷։

Խորեն սրբազանը գրում է նաեւ Բաբկեն կյուլեսերյանին՝ կրկնելով ժողովին մասնակցելու վերաբերյալ հրավերը։ Վերջինս վստահեցնում է, որ ինքն անձամբ ժողովին մասնակցելու մեծ «փափագ» ունի, որովհետեւ, իր խոսքերով, «շատ կարեւոր խնդիրներ կան լուծուելիք մեր ս. Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան շուրջ, որոնց մասին տարիներէ ի վեր խօսած ու գրած եմ ես, եւ հիմա հասած է ճիշտ ժամանակը, որ ազգային-եկեղեցական ժողովին մէջ պաշտօնապէս քննուին ատոնք, հաստատուին եւ ի գործ դրուին»։ Կյուլեսերյանը նաեւ հայտնում է, որ պատրաստ է անմիջապէս ճանապարհվել, երբ խորհրդային իշխանությունները մուտքի արտոնություն տրամադրեն⁸։

Հոկտեմբերի 19-ին Անթիլիաս է հասնում Գերագույն հոգեւոր խորհրդի սեպտեմբերի 23-ով թվագրվող նամակը, որով հայտնվում էր, որ խորհրդային Հայաստան ժամանելու համար համապատասխան

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 146, թ. 4, Թղթակցութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ երեք կաթողիկոսներու եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս խորէն Ա. Մուրադբեկեանի, էջ 70։

⁵ Տէն «Հասկ», օգոստոս-սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1932, թիւ 8-10, թ. 43։

⁶ Տէն ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 146, թ. 2։

⁷ Տէն «Հասկ», օգոստոս-սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1932, թիւ 8-10, թ. 43։

⁸ Տէն ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4475, թ. 5։ «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Դ., էջ 521-522։

մուտքի արտոնագրի հարցով Մայր Աթոռն իշխանություններից ստացել է համապատասխան հավաստիացումներ եւ արտոնագիր ստանալու համար անհրաժեշտ է դիմել «Բէյրությում խորհրդային Միութեան ներկայացուցչին փոխարինող եւ նորա պարտականութիւնները կատարող ներկայացուցչին»⁹։ Իսկապես Մայր Աթոռը խորհրդային իշխանություններից ստացել էր նման հավաստիացումներ¹⁰։ Սակայն շուտով պարզվում է, որ Բէյրութում չկար նման ներկայացուցիչ, որն իրավասու էր տրամադրել խորհրդային Միության մուտքի արտոնություն¹¹։ Ըստ Կյուլենբերյանի՝ ժամանակի սղության պատճառով անհնար էր արտոնություն ստանալ նաեւ Փարիզի խորհրդային դեսպանատնից։ Պահոցների փաստաթղթերից պարզ է դառնում, որ Արշակ Զոպանյանը Փարիզից փորձել էր այդ ուղղությամբ որոշ աշխատանքներ կատարել՝ Բաբկեն Կյուլենբերյանին ուղարկելով մուտքի արտոնություն ստանալու դիմումի համար անհրաժեշտ փաստաթղթեր¹²։ Սակայն ժողովի մեկնարկից դեռ մեկ ամիս առաջ վերջնական հստակեցում չկար, թե Կիլիկիո կաթողիկոսության, ինչպես նաեւ Ամբրիկայից ժամանող պատգամավորները որտեղից պետք է ստանան համապատասխան փաստաթղթեր¹³։

Ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ 1932 թ. հոկտեմբերի 25-ին Սահակ կաթողիկոսը հեռագրում է Մայր Աթոռ՝ նշելով, որ Բաբկեն կաթողիկոսը. «լուրջ արգելքով մը պիտի չկրնայ ներկայ գտնուիլ նոյ. 10-ի ժողովին», միաժամանակ ավելացնելով. «Մեր եւ բոլոր ազգին բաղձանքն է, որ արժանաւոր Եպիսկոպոս մը ընտրուի Կաթողիկոս։ Եթէ փոխանորդութիւն կը դունուի, Դո՛ւք ներկայացրէք Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը»¹⁴։ Փաստորեն այս նամակով Կիլիկիո կաթողիկոսը Ազգային-եկեղեցական ժողովում իր ձայնը վստահում էր խորեն արքեպս. Մուրադբեկյանին։ Սա մի կողմից վկայում է վերջինիս հանդեպ առկա վստահության, մյուս կողմից այն մասին, թե նոր կաթողիկոսի ընտրության արդյունքը կանխատեսելի էր, եւ Կիլիկիո Աթոռը համաձայն էր այդ ենթադրյալ ընտրության հետ։

⁹ «Հասկ», նոյեմբեր, 1932, թիւ 11, թ. 46։

¹⁰ Տէն «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 329–330։

¹¹ Տէն «Հասկ», նոյեմբեր, 1932, թիւ 11։

¹² Տէն ՀԱԱ, ֆ. 409, ց.1, գ. 4475, թ. 8։

¹³ Տէն «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 332–333։

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց.1, գ. 4475, թ. 7, շրջերես, «Հասկ», նոյեմբեր, 1932, թիւ 11։

Շուտով էջմիածին է հասնում նաեւ Կյուլեսերյանի հոկտեմբերի 26-ով թվագրվող նամակը, որում վերջինս եւս ներկայացնում է իր չժամանելու պատճառները. «անցագրային շատ լուրջ արգելքներով պիտի չկարենանք ներկայ գտնուիլ նոյեմբերի 10-ի ժողովին ի Մայր Աթոռ»¹⁵, – ասված էր նամակում:

Նշենք սակայն, որ մուտքի արտոնություն խնդրով Կիլիկիո Աթոռը ժամանակին դիմել էր նաեւ Փարիզ՝ ՀԲՄՀ գլխավոր գրասենյակ, խնդրելով համապատասխան աջակցություն: Հոկտեմբերի 28-ին Անթիլիաս հասած նամակով ՀԲՄՀ փոխնախագահ Վ. Մալեզեանը տեղեկացնում է, որ Բաբկեն կաթողիկոսի արտոնագիրը պատրաստ է եւ գտնվում է ԽՍՀՄ փարիզյան հյուպատոսարանում: Սակայն Անթիլիասից պատասխան նամակով հեռագրվում է, որ «...թէ լուրջ պատճառ մը կարգիլէ Բ.Կ.-ի»¹⁶ ճամբորդութիւնը»¹⁷: Փաստորեն, փոքր ինչ ուշացումով, բայց այնուամենայնիվ հնարավոր էր եղել Բաբկեն արք. Կյուլեսերյանի համար ձեռք բերել Խորհրդային Միության մուտքի արտոնագիր:

Սակայն վերջինիս Խորհրդային Հայաստան չմեկնելու գլխավոր պատճառը, մեր կարծիքով, ոչ թէ «վիզէի...չափազանց յապաղումը» կամ «ժամանակի կարճութիւնն» էր, այլ Լիբանանի Ֆրանսիական իշխանությունների արգելքն էր, ինչի մասին Բաբկեն Կյուլեսերյանն ակնարկում է վերը նշված նամակում: «Երրորդ արգելքն եղաւ անակնկալ մը. վերջին պահուն, Սիրոյ Ֆրանսիական կառավարութեան տհաճութիւնը մեր առաջադրեալ ճամբորդութեան»¹⁸, – գրում է Կյուլեսերյանը: Ֆրանսիական իշխանությունները «անուղղակի լուր» էին ուղարկել Անթիլիաս՝ հայտնելով, որ «Բարձր Գոմիսէրութիւնը չ'ուզեր որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը երթայ Խորհրդային Երկրներ»¹⁹: Այսինքն՝ Բաբկեն սրբազանի Հայաստան չժամանելու պատճառը, այնուամենայնիվ, մուտքի արտոնագրի ուշացումը չէր: Ֆրանսիական իշխանությունների նման վերաբերմունքը կարելի է բացատրել Խորհրդա-Ֆրանսիական հարաբերությունների համապատկերում:

Մայր Աթոռում սկսում են կաթողիկոսական ընտրությունների նախապատրաստական աշխատանքները: Նախատեսվում էր, որ Ազգային-

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4475, թ. 8:

¹⁶ Նկատի ունի Բաբկեն արք. Կյուլեսերյանին:

¹⁷ «Հասկ», նոյեմբեր, 1932, թիւ 11:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4475, թ. 8, Բ. ԵՂԻԱՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 415:

¹⁹ Բ. ԵՂԻԱՅԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 415:

եկեղեցական ժողովին կմասնակցի շուրջ 120 պատգամավոր (աշխարհիկ եւ կրոնական)²⁰: Մայր Աթոռից Ազգային-եկեղեցական ժողովին մասնակցելու եւ աշխարհիկ ու հոգեւոր պատգամավորներ ընտրելու վերաբերյալ գրություններ հերթական անգամ ուղարկվել էին բոլոր նվիրապետական աթոռների եւ թեմերի առաջնորդներին²¹:

Ազգային-եկեղեցական ժողովն իր աշխատանքներն սկսում է 1932 թ. նոյեմբերի 10-ին եւ ավարտում նոյեմբերի 13-ին²²: Առաջին նիստում քննարկվում են մի շարք հարցեր կապված Գերագույն հոգեւոր խորհրդի կազմի (համաձայն 1924 թ. հունվարի 1-ի կաթողիկոսական կոնդակի), Հայոց Եկեղեցու սահմանադրության, Մայր Աթոռի նյութական վիճակի, Հայոց Եկեղեցու բարեկարգության մասին:

Որոշվում է հաստատել 4 հոգեւոր եւ 2 աշխարհիկ անդամներից բաղկացած Գերագույն հոգեւոր խորհրդի նոր կազմ: Որոշում է կայացվում նաեւ «հմուտ անձերից» ստեղծել հանձնաժողով, որը պետք է մշակեր Եկեղեցու սահմանադրությունը: Հատուկ նշվում էր, որ նախագիծը պետք է ուղարկվեր Կիլիկիո կաթողիկոսություն եւ մյուս նվիրապետական աթոռներ ու միայն վերջնական տեսքի բերվելուց հետո հաստատվեր հաջորդ Ազգային-եկեղեցական ժողովում²³: Նիստում պարբերաբար շեշտվում է, որ Հայոց Եկեղեցու բարեկարգության հետ կապված հարցերը պարտադիր քննարկում են ենթադրում Կիլիկիո կաթողիկոսի եւ պատրիարքների հետ, եւ վերջիններիս կարծիքները պետք է ի նկատ առնվեն:

Նոյեմբերի 12-ին Մայր տաճարում տեղի են ունենում կաթողիկոսական ընտրությունները: Եթե Ազգային-եկեղեցական ժողովի առաջին նիստին մասնակցում էր 68 պատգամավոր²⁴, ապա կաթողիկոսական ընտրությանը ներկա էին 72 աշխարհիկ եւ հոգեւոր պատգամավորներ²⁵, 80 ձայնի իրավունքով²⁶, որ բավարար էր ընտրությունները վավեր հա-

²⁰ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 152, թ. 4–6:

²¹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 154, թ. 1–2, շրջերես:

²² Նշենք, որ Ազգային-եկեղեցական ժողովի ժամանակահատվածը եւ օրակարգը որոշ կրճատումների էր ենթարկել Պետքաղվարչությունը, տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 332–333:

²³ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 163, թ. 6–7:

²⁴ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 152, թ. 8, շրջերես:

²⁵ Քվեատուփում լինում է 79 քվեաթերթիկ, Ազգային-եկեղեցական ժողովի պատգամավոր Արշակ Չոպանյանն ընտրությունների ավարտից հետո է հասնում Մայր տաճար եւ կատարում քվեարկություն, Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 163, թ. 7:

²⁶ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 159, թ. 2, գ. 163, թ. 7:

մարելու համար: Նշենք, որ առաջին նիստում որոշվել էր մի քանի ձայնի լիազորում ստացած պատգամավորներից հաստատել միայն նրանց ձայները, ովքեր ներկայացնում էին եկեղեցական հաստատությունների եւ թեմակալ առաջնորդների, իսկ անհատական ձայները չընդունվեցին: Այդպիսով, կաթողիկոսի տեղակալ խորեն արք. Մուրադբեկյանը, բացի իր ձայնից, ուներ նաեւ Կիլիկիո կաթողիկոսի ձայնը, որ լիազորել էր Սահակ վեհափառը²⁷:

Փաստորեն, պատմության մեջ առաջին անգամ Կիլիկիո կաթողիկոսը միջնորդավորված ձեւով իր մասնակցությունն է բերում Ամնայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը:

Հոգեւորական պատգամավորներից Մանչեսթրի հոգեւոր հովիվ Մաթեոս եպս. Ինճեյանը միակ եպիսկոպոսն էր, որ անձամբ արտասահմանից ներկայացել էր մասնակցելու ժողովին²⁸: Ժողովի մասնակից աշխարհական պատգամավորները, որոնց թվում, ի դեպ, կային երկու կին ներկայացուցիչներ, սահմանված կարգի համաձայն նիստից առաջ հանդիսավորապես երգվում են²⁹: Այդ օրվա նիստի օրակարգում կար երկու հարց՝ կաթողիկոսական ընտրություններ եւ Գերագույն հոգեւոր խորհրդի ընտրություններ:

Նոր կաթողիկոսի ընտրության քվեաթերթիկում ներառված էին հինգ հոգեւորականների անուններ: Ընտրությունների արդյունքում խորեն արքեպս. Մուրադբեկյանն ստանում է 51 ձայն, Մաթեոս արք. Մաթեոսյանը՝ 12 ձայն, Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանը՝ 10 ձայն, իսկ Բագրատ արքեպս. Վարդազարյանը՝ 2 ձայն: Մեկական ձայն են ստանում Թորգոմ Գուշակյան, Գարեգին Հովսեփյան եւ Գեւորգ Զորեքչյան արքեպիսկոպոսները: Բացի խորեն եւ Մաթեոս արքեպիսկոպոսներից մյուսները հրաժարվում են քվեարկության հաջորդ փուլից:

Ընտրությունների երկրորդ փուլի արդյունքում խորեն սրբազանը հավաքում է 60 ձայն, իսկ Մաթեոս սրբազանը՝ 19 ձայն, մեկ քվեաթերթիկ էլ լինում է դատարկ³⁰: Այսպիսով՝ խորեն արքեպս. Մուրադբեկյանն ընտրվում է Ամենայն Հայոց նոր կաթողիկոս: Նոյեմբերի 13-ին Մայր տաճարում տեղի է ունենում նորընտիր կաթողիկոս խորեն Ա. Մուրադբեկյանի օծման արարողությունը: Մոտ երկուսուկես տարի թափուր մնալուց հետո

²⁷ Տէս «Սիրոն», փետրուար, 1933, Երուսաղէմ, էջ 55:

²⁸ Տէս անդ, էջ 56:

²⁹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 152, թ. 11, շրջերես, 13:

³⁰ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 163, թ. 7:

Ամենայան Հայոց կաթողիկոսական Աթոռն ունենում է նոր գահակալ: Սա Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո առաջին կաթողիկոսական ընտրություններն էին:

Ազգային-եկեղեցական ժողովն ընտրում է նաեւ Գերագույն հոգեւոր խորհրդի նոր անդամներին՝ Գարեգին արքեպս. Հովսեփյան, Գեւորգ արքեպս. Չորեքչյան, Արտակ եպս. Սմբատյան, Արսեն եպս. Ղլտճյան³¹:

Կաթողիկոսի ընտրությունից եւ օծումից հետո Գերագույն հոգեւոր խորհրդի անունից Հայոց Եկեղեցու արտասահմանյան թեմերն, ինչպես նաեւ Միաթարյան միաբանությունն իրազեկվում են արդյունքների մասին³²: 1932 թ. նոյեմբերի 22-ին նամակ է հղվում նաեւ Սահակ Բ. անունով, որին հաղորդվում են ընտրությունների արդյունքները: Նույն նամակում վերջինիս առաջարկվում էր «անհրաժեշտ կարգադրություններ անել թեմերի եկեղեցիներում նորընտիր Վեհափառ հայրապետի անունը յիշատակելու մասին»³³:

Հետաքրքիր է, որ Կիլիկիո կաթողիկոսության պաշտոնաթերթ «Հասկի» պնդմամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունների արդյունքների մասին Անթիլիասում իմանում են Երուսաղեմից ժամանած անձի միջոցով նոյեմբերի 17-ին, որը հայտնում է, որ Երուսաղեմի պատրիարքը հեռագրով ծանուցվել է ընտրությունների արդյունքների մասին: Հավանաբար Մայր Աթոռի հեռագիրը Անթիլիաս է հասել ավելի ուշ:

Սահակ եւ Բաբկեն կաթողիկոսները հեռագրով շնորհավորում են նորընտիր կաթողիկոսին՝ նշելով, որ «պատահմամբ» իմացել են ընտրությունների արդյունքների մասին: Հետաքրքիր է, որ «Հասկը» կաթողիկոսական ընտրությունների արդյունքներին նվիրված իր անդրադարձում նշում է. «Աւելորդ չէ յաայտնել, թէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ալ ընտրելին էր Խորէն Սրբազան»³⁴: Սրանով Կիլիկիո Աթոռը ցանկաւում էր ցույց տալ, որ թեւէ ընտրություններին իրենք չեն մասնակցել, սակայն համաձայն են ընտրությունների արդյունքներին:

Կիլիկիո գույգ կաթողիկոսներին նորընտիր Խորեն Ա. կաթողիկոսը հայտնում է իր շնորհակալությունը³⁵՝ ընդգծելով, որ «Տանն Կիլիկիոյ Կա-

³¹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 163, թ. 7, շրջերես:

³² Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 159, թ. 2–3:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 159, թ. 1, շրջերես:

³⁴ Անդ:

³⁵ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 161, թ. 32, շրջերես: «Հասկ», դեկտեմբեր, 1932, թիւ 12:

Թողիկոսական եւ Երուսաղէմի եւ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքական Աթոռները այսօր մեծ դեր ունին կատարելու ի սփիւռս աշխարհի տարածուած Հայ ժողովրդին իր Մայրենի Եկեղեցու ծոցում պահպանելու եւ Հայ Եկեղեցւոյ վերականգնացման եւ զօրացման աջակցելու առաջնարժէք գործում,— ապա շարունակելով,— Հոգիս հրճուեմ է եւ զօրանում տեսնելով յիշեալ Աթոռների եւ Մայր Աթոռի սիրոյ շաղկապը, որ Մեր օրով անշուշտ առաւել եւս պիտի զօրանայ, որով ծանր լուծս՝ բեռան բաժանմամբ՝ պտի թեթեւնայ եւ քաղցրանայ եւ հնարաւոր դառնայ կոշմանս մեծ պարտքը՝ գոնէ մասամբ իւրիք՝ ի կատար ածելու»³⁶։ Պատասխան նամակում Բաբկեն աթոռակից կաթողիկոսը գրում է. «Ուրախ եմ որ... լրջօրեն կ'ըմբռնէք աշխատութեան բաժանմունքի պէտքը՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կառավարութեան ի սփիւռս աշխարհի՝ գործակցութեամբ Կիլիկիոյ, Երուսաղէմի եւ Պօլսոյ Աթոռներուն։ Դուք եւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը կրնաք միշտ վստահիլ մեր գործակցութեան վրայ եւ մեր անվարան սիրոյն ու նուիրման՝ հանդէպ էջմիածնի», հիշեցնելով Գրիգոր Օտյանի հայտնի խոսքերը. թե «...Կիլիկիոյ Աթոռը կը պահուի Ս.էջմիածնի Աթոռին համար», ապա նորընտիր կաթողիկոսին վստահեցնում, որ նա կարող է. «...միշտ վստահիլ մեր գործակցութեան վրայ եւ մեր անվերապահ սիրոյն եւ նուիրումին հանդէպ Ս. էջմիածնին»³⁷։ Այստեղ հստակ ակնարկ կար երկու կաթողիկոսական աթոռների հոգեւոր վարչական սահմանների եւ գործունեութեան պատասխանատվության շրջանակի մատնանշման վերաբերյալ։

Կաթողիկոսական ընտրութիւններին, էջմիածին-Անթիլիաս հարաբերութիւններին, շնորհավորական եւ շնորհակալական նամակներին անդրադառնում է նաեւ սփյուռքի մամուլը։ Մասնավորապէս Բոստոնի «Պայքար» օրաթերթը գրում է. «Սովորական ասութիւններէ ու ձեւականութենէ բոլորովին տարբեր ու բարձր ոգի եւ ներշնչում կը յայտնաբերէին, որ շատ հազվագէպ է այդ կարգի պաշտօնական գրութեանց մէջ», ապա շարունակում. «Հայ ժողովուրդը գոհ է եւ ուրախ, որ իրական սիրոյ պատգամ մը կուգայ էջմիածնէն եւ սերտ շաղկապ մը հաստատուի Հայրապետական երկու Աթոռներու միջեւ, ինչ որ մինչեւ հիմա կարելի չէր եղած, հակառակ երկար բանակցութեանց, պաշտօնական արտայայ-

³⁶ «Հասկ», փետրուար, 1933, թիւ 2, Թղթակցութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ երեք կաթողիկոսներու եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորէն Ա. Մուրադբէկեանի, էջ 71։

³⁷ Թղթակցութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ երեք կաթողիկոսներու եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորէն Ա. Մուրադբէկեանի, էջ 72–73։

տուլթեանց եւ նոյն իսկ զանազան առիթներով երկուստեք ցոյց տրուած բարեկամեցողութեամբ»³⁸:

Վերը նշված շնորհակալական նամակի հետ խորեն Ա.-ն Անթիլիաս է ուղարկվում նաեւ Գերագույն հոգեւոր խորհրդի 1932 թ. դեկտեմբերի 25-ի շրջաբերականը՝ ուղղված թեմակալ առաջնորդներին եւ թեմական կենտրոնական հաստատություններին: Այս շրջաբերականի մեջ տեղեկություններ էին հաղորդվում 1932 թ. նոյեմբերին էջմիածնում տեղի ունեցած Ազգային-եկեղեցական ժողովի եւ կաթողիկոսի ու Գերագույն հոգեւոր խորհրդի նոր կազմի ընտրութեան արդյունքների վերաբերյալ: Բացի այդ շրջաբերականը տեղեկացնում էր, որ Գերագույն հոգեւոր խորհրդում հաստատվել են հանգուցյալ կաթողիկոսի հրապարակած հինգ կանոնական կոնդակներ, որոնք վերաբերել են նոր տոմարին, քահանաների կրկնամուսնութեան, հավատացյալների ամուսնութեան ու ազգակցութեան հարցերին, երգեհոնի կիրառմանը, ինչպես նաեւ Հայոց Եկեղեցու ընտրութեան սկզբունքի վերահաստատմանը թեմական խորհուրդների եւ առաջնորդների նկատմամբ³⁹: Այդ շրջաբերականում խոսվում էր նաեւ Մայր Աթոռի նյութական ծանր դրության մասին եւ այդ վիճակի շտկմանն էր ուղղվում Եկեղեցու նվիրապետական մյուս երեք աթոռների եւ թեմերի ուշադրությունը: Հրապարակված շրջաբերականի առանցքային հարցերից էր նաեւ Հայոց Եկեղեցու նոր սահմանադրության մշակման հարցը: Առաջարկվում էր մշակվելիք նոր սահմանադրության նախագիծը ներկայացնել նվիրապետական մյուս աթոռներին՝ «ի նկատի ունենալով նրանց դիտողությունները», հաստատել հայրապետական կոնդակով, ապա այն վերջնական հաստատման դնել առաջիկա Ազգային-եկեղեցական ժողովում⁴⁰:

Հետաքրքիր է, որ պատասխան նամակում, որն ուղարկվում է Կիլիկիո երկու գահակալների անունից, Անթիլիասը չի արձագանքում նոր Սահմանադրության նախագիծ մշակելու վերաբերյալ էջմիածնի ցանկությունը, պարզապես ուրախություն հայտնելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի այն մտքի կապակցությամբ, որտեղ անդրադարձ կար Հայոց Եկեղեցու նվիրապետական աթոռների գործակցության մասին. «Ուրախ ենք

³⁸ «Պայքար», Բոստոն, 4 ապրիլի, 1933, թիւ 78:

³⁹ Տե՛ս «Հասկ», փետրուար, 1933, թիւ 2:

⁴⁰ Տե՛ս «Հասկ», փետրուար, 1933, թիւ 2: «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 253–257:

մանաւանդ, որ յստակ գիտակցութեամբ կը դիտէք Ձեր բարձր պաշտօնին պատասխանատուութիւնները եւ լրջօրէն կը մբռնէք աշխատութեան բաժանումի պէտքը՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կառավարութեան մէջ ի սփիւռս աշխարհի, գործակցութեամբ Կիլիկիոյ, Երուսաղէմի եւ Կ.Պօլսոյ Աթոռների»⁴¹, — ասված էր նամակում: Մեր կարծիքով Կիլիկիոյ Աթոռից ուղարկված տողերից ականհայտ է, որ այստեղ հստակ ականարկ կա սփյուռքում դերակատարութիւն ունենալու հավակնութեան վերաբերյալ:

Նամակի հետ ուղարկվում էր նաեւ 50 անգլիական ֆունտ ստերլինգի կտրոն՝ միաժամանակ ականարկելով, որ Անթիլիասը եւս նյութական ծանր վիճակում է, եւ ավելի մեծ օգնութիւն Մայր Աթոռին ցուցաբերել չի կարող. «Երանի՜ թէ կարող ըլլայինք հինգ հարիւր տալ փոխանակ յիսունի:... Վստահ ենք, սակայն, դուք տուրքին չէք նայիր, այլ տուողներու սիրոյն եւ սրտին»⁴²: Նույն նամակում հուլիս էր հայտնվում, որ Հայաստանի կառավարութիւնը բարյացակամ կլինի եւ նյութական աջակցութիւն կցուցաբերի էջմիածնին: Սրանով նամակագիրները թերեւս ականարկում էին, որ Մայր Աթոռը հայրենիքում է հաստատված եւ ավելի բարենպաստ դրութեան մէջ է գտնվում:

Հայտնի է, որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը եւս տվյալ շրջանում խիստ ծանր նյութական կացութեան մէջ էր, եւ այդ 50 ստերլինգն ավելի շատ ուներ խորհրդանշական բնույթ՝ ի ցույց դնել Անթիլիասի համերաշխութիւնը Մայր Աթոռին եւ աջակցութեան ջանքերը: Ա.էջմիածնում այդպէս էլ ընդունում են այդ նվիրատվութիւնը՝ «...որպէս թանձրացեալ ապացոյց եղբայրական սիրոյ...բարոյական աջակցութիւն...», որի նպատակն էր. «...յորդորելու հայ հաւատացեալներին, չը մոռանալու Մ. Աթոռի վիճակը»⁴³:

Այսպիսով՝ ճիշտ է պատմական իրադարձութեանը Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան որեւէ ներկայացուցիչ չմասնակցեց, սակայն դիտելի է, որ երկու Աթոռների հարաբերութիւնները բավականին ջերմ էին: 1932 թ. կաթողիկոսական ընտրութիւնները եւ խորեն Ա. Մուրադբեկյանի գահա-

⁴¹ «Հասկ», փետրուար, 1933, թիւ 2:

⁴² «Հասկ», փետրուար, 1933, թիւ 2, Թղթակցութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ երեք կաթողիկոսներու եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս խորէն Ա. Մուրադբեկեանի, էջ 73:

⁴³ Թղթակցութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ երեք կաթողիկոսներու եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս խորէն Ա. Մուրադբեկեանի, էջ 74, նաեւ տես «Սիոն», Երուսաղէմ, սեպտեմբեր, թիւ 9, 1934, էջ 281:

կալությունը նոր ազդակ հանդիսացան երկու նվիրապետական աթոռների հարաբերությունների ջերմացման համար: 1930-ական թթ. ընթացքում տեղի ունեցած մի շարք իրադարձություններ վկայում են այդ մասին:

Նշվեց, որ սփյուռքի հասարակական շրջանակները, մամուլը լայնորեն անդրադառնում են Մայր Աթոռում տեղի ունեցած կաթողիկոսական ընտրություններին:

Թեեւ «ժամանակը եւ քաղաքական պատճառները թույլ չտուին» Կիլիկիո կաթողիկոսներին մասնակցել 1932 թ. Ազգային-եկեղեցական ժողովին, Անթիլիասի պաշտոնաթերթ «Հասկը» հորեն Մուրադբեկյանի ընտրությամբ պայմանավորում է նոր ժամանակաշրջանի մեկնարկը երկու Աթոռների հարաբերություններում. «...երկու Աթոռներուն յարաբերութիւնները բոլորովին վերահաստատուեցան սիրոյ շաղախով եւ գործակցութեան ոգիով: Այլեւս զատ-զատ Աթոռներ չկան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ: Մի է Հայց. Եկեղեցին, մի է Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ կաթողիկոսներ գործակիցներ են իրարու, եւ ոչ թէ տարբեր իրաւասութիւններու եւ տարբեր իշխանութիւններու ներկայացուցիչներ՝ իրարու հանդէպ: Ինչպէս որ մի է քահանայութիւնը, թէեւ բազմաթիւ են քահանաներ, ինչպէս որ մի է եպիսկոպոսութիւնը եւ բազում եպիսկոպոսներ կան, նոյնպէս ալ մի է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Կաթողիկոսութիւնը, թէեւ կաթողիկոսական երկու Աթոռներ կան այսօր... Ասոնք գործակիցներ են իրարու եւ ոչ թէ հակառակորդներ եւ մեր ժամանակներու քաղաքական եւ աշխարհագրական դէպքերու դասաւորումները այնպէս դարձուածներու ենթարկուեցան, որ էջմիածին եւ Անթիլիաս կուժաւորուին գործակցութեան ոգիով»: Այնուհետեւ եզրակացնում են, որ «Ասոր համար է որ Կիլիկիոյ Աթոռը ուզեց մասնակցիլ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան, բայց ժամանակը եւ ֆաղափալան պատճառներ թույլ չտուին»⁴⁴:

Հիրավի աննախագեղ ջերմ խոսքեր եւ բնութագրումներ էջմիածին-Անթիլիաս հարաբերությունների վերաբերյալ, որը իրապես արտահայտում էր ստեղծված իրողությունները: Երկու Աթոռների հարաբերություններում նման ջերմ եւ կառուցողական իրավիճակ չէր եղել նախկինում:

«Պայքար» օրաթերթը դրական է գնահատում «բացարձակօրեն աշխարհական, նոյնիսկ անկրօն» պետության թույլտվությունը կաթողիկոսական ընտրություններ կազմակերպելու առթիվ՝ նշելով, որ, «...համօրէն

⁴⁴ «Հասկ», նոյեմբեր, թիւ 11, 1933, էջ 57–58:

հայութիւնը հրճուանքով կ'ողջունէ կատարուած իրողութիւնը», միաժամանակ հույս հայտնելով, որ Մայր Աթոռը կարող է դառնալ այն «ոսկեղէն օղակը» Մայր հայրենիքի եւ Սփյուռքի միջեւ⁴⁵:

Եգիպտոսի «Արեւն» էլ իր խմբագրականում անդրադառնալով կաթողիկոսական ընտրութիւններին՝ քննարկում է երկու կաթողիկոսական աթոռների փոխհարաբերութիւնների հարցը՝ ուրախութիւն հայտնելով, որ «Բարեբախտաբար Տ. Սահակ Կաթողիկոսին համաձայնաւոր ոգիին շնորհիվ արդէն երկու Աթոռներուն փոխարաբերութիւնները, վերջին քառորդ դարու ընթացքին, ստացած են համակրական բնոյթ», իսկ աթոռակից Բաբկեն Կաթողիկոսը. «...իր օծումին առթիւ ուխտ ընելով հաւատարիմ մնալ Ընդհանարական Հայոց Հայրապետութեան, դարմանած եղաւ Մկրտիչ Քէյֆսիզեան»⁴⁶ Կաթողիկոսի օրով ստեղծուած թւրիմացութիւնը՝: Խմբագրականի հեղինակի կարծիքով. «Կը մնայ քայլ մըն ալ առնել երկու Աթոռներու փոխադարձ յարաբերութիւնները նոր հիմերու վրայ դնելու համար»⁴⁷: Նույն խմբագրականում հոգւածագիրը հայտնում է իր մասնավոր տեսակցութեան մասին Բաբկեն կաթողիկոսի հետ, որի ընթացքում քննարկվել է էջմիածնի եւ Անթիլիասի ենթակա թեմերի եկեղեցիներում փոխադարձաբար երկու կաթողիկոսների անունները հիշատակելու հարցը եւ լսել Բաբկեն կաթողիկոսի «փափաքը...այս տարամերժութիւնը բարձուած տեսնելու երկու Աթոռներու միջեւ»⁴⁸:

«Արեւելքը» կաթողիկոսի ընտրութիւնը կոչում է. «...ԱԶԳՆՏԻՐ, որովհետեւ առաջին անգամ է, որ հայ ժողովուրդը, իր թագը կորսնցնելէն ի վեր, կ'ընտրէ իր կաթողիկոսը անկախ օտար միջամտութենէ եւ օտար նախընտրութենէ ու վաւերացումէ»⁴⁹:

Սակայն պետք է նշել, որ սփյուռքյան որոշ թերթեր էլ, մասնավորապէս Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ գտնվողները, հանդես եկան քննադատական հոգւածներով՝ արտահայտելով մտահոգութիւններ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան հետագա զրոյթի վերաբերյալ:

⁴⁵ «Պաշար», Բոստոն, 10 նոյեմբերի, 1932, թիւ 272:

⁴⁶ Խոսքը Մեծի Տանն Կիլիկո կաթողիկոս Մկրտիչ Քէյֆսիզեանի մասին է, որի գահակալութեան տարիներին (1871–1894) Մայր Աթոռի հետ հարաբերութիւնները գտնվում էին լարված վիճակում:

⁴⁷ «Արեւ», Կահիրե, 20 դեկտեմբերի, 1932, թիւ 4235:

⁴⁸ «Արեւ», Կահիրե, 20 դեկտեմբերի, 1932, թիւ 4235:

⁴⁹ «Արեւելք», Կ. Պոլիս, 10 դեկտեմբերի 1932, թիւ 523:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով՝ 1932 թ. Ազգային-եկեղեցական ժողովն ու կաթողիկոսական ընտրությունները դարձան ոչ միայն կարեւոր համահայկական իրադարձություն, այլեւ նոր ազդակ հանդիսացան էջմիածին-Անթիլիաս հարաբերությունում: Ստեղծված քաղաքական իրավիճակը եւ այն ծանր դրությունը, որում հայտնվել էին երկու աթոռները, վերջիններիս մղում էր հարաբերությունների ջերմացման եւ ստիպում էր փնտրել միմյանց աջակցությունը: Այս կաթողիկոսական ընտրություններն առաջինն էին Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց եւ Կիլիկիո կաթողիկոսության տարագրվելուց հետո: Առաջին անգամ Մայր Աթոռը պաշտոնապես հրավիրեց Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայանին եւ աթոռակից կաթողիկոս Բաբկեն Ա. Կյուլեսերյանին, ինչպես նաեւ Կիլիկիո թեմերի առաջնորդներին անձամբ ներկա լինելու կաթողիկոսական ընտրություններին: Մայր Աթոռում փափագ ունեին, որ Սահակ կաթողիկոսն անձամբ կնախագահի կաթողիկոսական ընտրությունները եւ վերջինիս ձեռամբ կկատարվի նոր հայրապետի օծումը:

Սակայն մի շարք քաղաքական եւ աշխարհաքաղաքական գործոններով պայմանավորված այդ պատմական իրադարձությունը տեղի չունեցավ: Կիլիկիո կաթողիկոսությունից որեւէ ներկայացուցիչ չմասնակցեց ընտրություններին:

1932 թ. Ազգային-եկեղեցական ժողովի շուրջ ծավալված իրադարձությունները հերթական անգամ բացահայտում են խորհրդային իշխանությունների քաղաքականությունը Հայոց Եկեղեցու հարցում եւ վերջիններիս ձգտումը Հայոց Եկեղեցու նկատմամբ ամբողջական վերահսկում սահմանելու ուղղությամբ: Կաթողիկոսական ընտրություններին Կիլիկիո Աթոռի ներկայացուցիչների չմասնակցելը բացահայտում է նաեւ Ֆրանսիական իշխանությունների ձգտումները: Այս ընտրությունների օրինակով ականատես ենք լինում, թե մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական մրցակցությունն ինչպես կարող է ուղղակի ազդեցություն ունենալ Հայոց Եկեղեցու երկու նվիրապետական աթոռների հարաբերությունների վրա:

Հիրավի, 1930–1932 թթ. հանդիսանում են նոր փուլի սկիզբ Մայր Աթոռ-Կիլիկիո կաթողիկոսություն հարաբերությունում, որ աչքի է ընկնում աննախադեպ ջերմությամբ: Այդ հարաբերություններն իրենց

բնույթով էականորեն տարբերվում էին նախորդ շրջաններից եւ այս ամենում անխոս կարեւոր դերակատարում ունեցան երկու կաթողիկոսական աթոռների գահակալների անձնական հարաբերությունները:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսություն, Անթիլիաս, Խորեն Ա. Մուրադբեկյան, Սահակ Բ. Խապայան, Բարկեն Ա. Կյուլեսերյան, Ազգային-եկեղեցական ժողով, կաթողիկոսական ընտրություններ:

РЕЗЮМЕ

На протяжении всей истории Армянской Церкви отношения между Первопрестольным Эчмиадзином и Киликийским католикосатом были непростыми, временами даже крайне напряжёнными.

1920-е годы стали переломными в отношениях между двумя престолами. Исход армян из Киликии в 1921 году, изгнание Киликийского католикосата, а также установление советской власти в Армении существенно повлияли на их дальнейшее развитие.

После смерти Католикоса Всех Армян Геворга V Суренянца в 1930 году предполагалось созвать Национально-церковное собрание для избрания его преемника. Эти выборы стали бы первыми после установления советской власти в Армении. Однако собрание состоялось лишь в 1932 году, и его итогом стало избрание Католикосом Хорена I Мурадбекяна.

Впервые для участия в этих выборах были приглашены Католикос Великого Дома Киликийского Саак II Хабаян и его коадьютор, Католикос Бабкен I Кюлесерян, а также духовные и светские представители пяти епархий Киликийского католикосата. Хотя последние по разным причинам не смогли принять участие в выборах, сам факт их приглашения ознаменовал новый этап в отношениях между двумя престолами.

В статье анализируются выборы Католикоса 1932 года в контексте отношений между Первопрестольным Эчмиадзином и Киликийским католикосатом.

SUMMARY

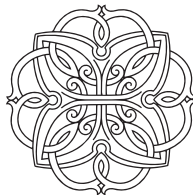
Throughout the history of the Armenian Church, the relations between the Mother See and the Catholicosate of Cilicia have not always been smooth. At times, these relations have been extremely tense.

Significant changes occurred in the relations between the two sees in the 1920s. The exodus of Armenians from Cilicia in 1921 and the expulsion of the Catholicosate of Cilicia, as well as the establishment of Soviet rule in Armenia, had a profound impact on the relations between the two Catholicosates.

In 1930, following the death of Catholicos of All Armenians Gevorg V Surenlyants, a National-Ecclesiastical Assembly was envisaged to elect a new Catholicos. These elections were to be the first after the establishment of Soviet rule in Armenia. However, the assembly was convened only in 1932, resulting in the election of Khoren I Muradbekyan as the new Catholicos.

For the first time, Catholicos of the Great House of Cilicia Sahak II Khapayan and his coadjutor Catholicos Babken I Kyuleseryan, as well as spiritual and secular representatives of the five dioceses of the Catholicosate of Cilicia, were invited to participate in these elections. Although they were unable to attend for various reasons, their invitation marked a new phase in the relations between the two Sees.

The article analyzes the 1932 Catholicosate elections in the context of relations between the Mother See and the Catholicosate of Cilicia.

ԱՎԱԳ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ «ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
(1944–1961)

Սկիզբը՝ թիվ Ը., Թ.

Թիվ 8

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

ՄԵԾԱՐԳՈ ՊՐ. ՍԱՐԳԻՍ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ

Հարգելի Պր. Գասպարյան,

Ներփակ ներկայացնում եմ Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «ԷՋՄԻԱ-
ԾԻՆ» ամսագրի 1961 թվականի արտասահմանյան եւ ներքին թեմերին
ուղարկվող տիրաժի բաշխումների ցուցակները, որով առաջնորդվում ենք
այս տարվա հունվար ամսից ի վեր, ըստ նախապես Ձեզ հաղորդված բա-
նավոր զեկուցման եւ ներկայացված ցուցակների:

Խմբագիր՝ (Ա. Հատիտյան) [Ստորագրություն]

6 ապրիլի 1961 թ.

ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ՑՈՒՑԱԿ

ՑՈՒՑԱԿ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԹԵՄԵՐԻ ՈՐՈՆՑ ՈՒՂԱՐԿՎՈՒՄ Է «ԷՋՄԻԱ-
ԾԻՆ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ

1. Նյու-Յորք, ԱՄՆ, Հայոց Առաջնորդարան – 400,
1. Ֆաուլեր, Կալիֆորնիա, ԱՄՆ, Շահե քահ. Սեմերճյան – 100,
2. Տորոնդո, Կանադա, Գ. Էլմասյան (հայկ.[ազան] համ.[այնք]) – 5,
3. Բուենոս-Այրես, Արգենտինա, Հայոց Առաջնորդ. – 300,
4. Մոնտեվիդեո, Ուրուգվայ, Կարապետ Կեցոյան – 15,
5. Սան-Պաուլո, Բրազիլիա – 50,

6. Կահիրե, Եգիպտոս, Հայոց Առաջնորդարան – 150,
7. Ալեքսանդրիա, Եգիպտոս, Հայոց Առաջնորդարան – 50,
8. Խարթում, Սուդան, Հայկական Համայնք – 10,
9. Օմդուրման, Սուդան, Վահրամ Մալմյան – 5,
10. Ադդիս-Աբեբա, Եթովպիա, Հայոց Եկեղեցի – 30,
11. Բեյրութ, Լիբանան, Գեորգ վրդ. Կարպիսյան – 300,
12. Հալեպ, Սիրիա, ՄԱՌ¹, Երվանդ Ճեպեճյան – 50,
13. Երուսաղեմ, Հորդանան, Հայոց Պատրիարքարան – 25,
14. Ամման, Հորդանան, Հայոց Եկեղեցի – 10,
15. Յաֆա, Իսրայել, Հայոց Վանք – 15,
16. Բաղդատ, Իրաք, Հայոց Առաջնորդարան – 72,
17. Փարիզ, Ֆրանսիա, Հայոց Առաջնորդարան – 150,
18. Մարսել, Ֆրանսիա, Հայոց Եկեղեցի – 50,
19. Լիոն, Ֆրանսիա, Հայոց Եկեղեցի – 30,
20. Միլանո, Իտալիա, Հայ. Եկեղ. Վարչություն – 20,
21. Բրյուսել, Բելգիա, Ավետիս Արեւյան (հայ. [կական] համ. [ամայնք]) – 15,
22. Լոնդոն, Անգլիա, Հայոց Եկեղեցի – 15,
23. Մանչեստր, Անգլիա, Հայոց Եկեղեցի – 5,
24. Վիեննա, Ավստրիա, Հայոց Եկեղ. Վարչություն – 5,
25. Բուխարեստ, Ռումինիա, Հայոց Եկեղեցի – 65,
26. Սոֆիա, Բուլղարիա, Հայոց Առաջնորդարան – 150,
27. Աթենք, Հունաստան, Հայոց Եկեղեցի – 100
28. Թեհրան, Իրան, Մանուկ Մարտին (2 հասցեով) - 20
29. Թեհրան, Իրան, Հայոց Եկեղեցի – 3,
30. Սպահան, Իրան, Հայոց Եկեղեցի – 3,
31. Աբադան, Իրան, Արշալույս Բաբաջանյան – 12,
32. Թավրիզ, Իրան, Հայոց Եկեղեցի – 3,
33. Կալկաթա, Հնդկաստան, Հայոց Եկեղեցի – 25,
34. Սիդնեյ, Ավստրալիա, Հայոց Եկեղեցի – 25,
35. Նիկոզիա, Կիպրոս, Հայոց Առաջնորդարան – 5,
36. Անթիլիաս, Լիբանան, Կաթողիկոսարան – 5,

¹ Միացյալ Արաբական ռեսպուբլիկա – 1958–1961 թթ. պետություն, որի մեջ մտնում էին Եգիպտոսը եւ Սիրիան:

- 37. Մուսուլ, Իրաք, Հայոց Եկեղեցի – 12,
- 38. Քերքուկ, Իրաք, Հայոց Եկեղեցի – 16,
- 39. Լիսաբոն, Փորթուգալիա, Գեւորգ Եսայան – 5,
- 40. Կերեւե, Տ. Հովհաննէս քահ. Վարդանյան - 3:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1. «Արմենիա», Բուենոս-Այրես, Արգենտինա,
- 1. «Հայ մամուլ», Բուենոս-Այրես, Արգենտինա,
- 2. «Հայրենիք», Բոստոն, ԱՄՆ,
- 3. «Պայքար», Բոստոն, ԱՄՆ,
- 4. «Երիտասարդ Հայաստան», Նյու-Յորք, ԱՄՆ,
- 5. «Լրաբեր», Նյու-Յորք, ԱՄՆ,
- 6. «Հայաստանյայց Եկեղեցի», Նյու-Յորք, ԱՄՆ,
- 7. «Նոր աշխարհ», Նյու-Յորք, ԱՄՆ,
- 8. «Նոր օր», Ֆրեզնո-Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ,
- 9. «Փյունիկ», Ազդիս-Աբեբա, Եթովպիա,
- 10. «Արաքս», Ալեքսանդրիա, Եգիպտոս,
- 11. «Արեւ», Կահիրե, Եգիպտոս, ՄԱՌ,
- 12. «Հուսաբեր», Կահիրե, Եգիպտոս, ՄԱՌ,
- 13. «Զահակիր», Կահիրե, Եգիպտոս, ՄԱՌ,
- 14. «Արեւելք», Հալեպ, Սիրիա, ՄԱՌ,
- 15. «Երկիր», Հալեպ, Սիրիա, ՄԱՌ,
- 16. «Սուրիա», Հալեպ, Սիրիա, ՄԱՌ,
- 17. «Սիրոն», Երուսաղեմ, Հորդանան,
- 18. «Ազդակ», Բեյրութ, Լիբանան,
- 19. «Այգ», Բեյրութ, Լիբանան,
- 20. «Զարթոնք», Բեյրութ, Լիբանան,
- 21. «Հառաջ», Բեյրութ, Լիբանան,
- 22. «Նաիրի», Բեյրութ, Լիբանան,
- 23. «Շիրակ», Բեյրութ, Լիբանան,
- 24. «Ժամանակ», Ստամբուլ, Թուրքիա,
- 25. «Մարմարա», Ստամբուլ, Թուրքիա,
- 26. «Ամսօրյակ», Փարիզ, Ֆրանսիա,
- 27. «Զվարթնոց», Փարիզ, Ֆրանսիա,
- 28. «Խթան», Փարիզ, Ֆրանսիա,

29. «Հառաջ», Փարիզ, Ֆրանսիա,
30. «Նոր կյանք», Բուխարեստ, Ռումինիա,
31. «Սեւան», Բուխարեստ, Ռումինիա,
32. «Բազմավեպ», Վենետիկ, Ս. Ղազար,
33. Մխիթարյան միաբանություն, Վենետիկ,
34. «Երեւան», Սոֆիա, Բուլղարիա,
35. «Հանդես Ամսօրյա», Վիեննա, Ավստրիա,
36. Մխիթարյան միաբանություն, Վիեննա, Ավստրիա,
37. «Հուշարար», Նյու-Յորք, ԱՄՆ,
38. «Հայաստանի կոչնակ», Նյու-Յորք, ԱՄՆ,
39. «Ասպարեզ», Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ,
40. «Արարատ», Բեյրութ, Լիբանան,
41. «Ջանասեր», Բեյրութ, Լիբանան:

ՑՈՒՑԱԿ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԱՆՀԱՏ ԱՆՁԱՆՑ ՈՐՈՆՑ ՌԵԴԱԿՎՈՒՄ Է ԱՄՍԱԳԻՐ

1. Խաղ արք. Աջապահյան, Դամասկոս, Սիրիա, ՄԱՌ – 1,
1. Պատրիարք Հուստինիան, Բուխարեստ, Ռումինիա – 1,
2. Զեոֆֆրի արք. Քենտրբերիի, Լոնդոն, Անգլիա – 1,
3. Կիրիլ պատրիարք, Սոֆիա, Բուլղարիա – 1,
4. Գնեկ եպս., Բեյրութ, Լիբանան – 2,
5. Արամայիս քահ. Միրզոյան, Սիդնեյ, Ավստրալիա – 1,
6. Արթուր Ակինյան, Սիդնեյ, Ավստրալիա – 1,
7. Ա. Ռուբինյան, Մոնտեւիդեո, Ուրուգվայ – 1,
8. Կարապետ Կեցոյան, Մոնտեւիդեո, Ուրուգվայ – 1,
9. Հրանդ Ավագյան, Բուխարեստ, Ռումինիա – 1,
10. Էմանվել Վարդանյան, Ան-Արբոր, ԱՄՆ – 1,
11. Կարապետ Ավագյան, Արլինգտոն, ԱՄՆ – 1,
12. Արշամ Գրաճյան, Բինգհամտոն, ԱՄՆ – 1,,
13. Ստեփան Սվաճյան, Բրուքլին, ԱՄՆ – 1
14. Ղեւոնդ եպս. Զեպեյան, Հալեպ, Սիրիա, ՄԱՌ – 1,
15. Բյուզանդ Աճեմյան, Դիտրոիտ, ԱՄՆ – 1,
16. Ալեքս Մանուկյան, Դիտրոիտ, ԱՄՆ – 1,
17. Մարտ Փիլոյան, Դինուբա, ԱՄՆ – 1,
18. Օսկար Իսպիրյան, Էվանստոն, ԱՄՆ – 1,

19. Պետրոս Աղամյան, Սոմերվիլ, ԱՄՆ – 1,
20. Աղաջանյան Եղբայրներ, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
21. Միհրդատ Թիրաքյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
22. Հարություն Թուրքյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
23. Հարություն Հազարյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
24. Մ. Հովսեփյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
25. Բենիամին Նուրիկյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
26. Երվանդ Պաստրմաճյան, Մոնրյալ, Կանադա – 1,
27. Տատուր Տատուրյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
28. Ավետիս Տերունյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
29. Վահան Քյուրքճյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
30. Եկավյան Եղբայրներ, Պրովիդենս, ԱՄՆ – 1,
31. Օնիկ Պետրոսյան, Սումիդ, ԱՄՆ – 1,
32. Սիրարփի Տ. Ներսիսյան, Վաշինգտոն, ԱՄՆ – 1,
33. Օվսիա Երեմյան, Վոտերտաուն, ԱՄՆ – 1,
34. Հ. Քյուրտյան, Վիշիտա, ԱՄՆ – 1,
35. Հակոբ Գույումճյան, Ֆիլադելֆիա, ԱՄՆ – 1,
36. Գրիգոր Էլմազյան, Տորոնդո, Կանադա – 1,
37. Վահե Հայկ, Ֆրեզնո-Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ – 1,
38. Մարգարիտ Էջապյան – 1,
39. Հարություն Պերպերյան, Ֆրեզնո-Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ – 1,
40. Հ. Քենտրյան, Ֆրեզնո-Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ – 1,
41. Գրիգոր Ներսիկյան, Գետարֆ, Սուդան – 1,
42. Կարո Գրիգորյան, Խարթում, Սուդան – 1,
43. Սեֆերյան ընկերություն, Խարթում, Սուդան – 1,
44. Վահրամ Մալումյան, Օմդուրման, Սուդան – 1,
45. Մարտիրոս Տրաքճյան, Ադդիս-Աբեբա, Եթովպիա – 1,
46. Ժիրայր Դեմիրճյան, Մոնրովիա, Լիբիա – 1,
47. Գ. Հ. Քալարյան, Ալեքսանդրիա, Եգիպտոս – 1,
48. Արշակ Ալպոյաճյան, Կահիրե, Եգիպտոս – 1,
49. Արսեն Երկաթ, Կահիրե, Եգիպտոս – 1,
50. Հրանդ Նասիբյան, Կահիրե, Եգիպտոս – 1,
51. Լեոն Շալճյան, Կահիրե, Եգիպտոս – 1,
52. Արթուր Պլզտանյան, Կահիրե, Եգիպտոս – 1,
53. Սուրեն Գալենդերյան, Հալեպ, Սիրիա, ՄԱՌ – 1,

54. Կյուլպենկյան մատենադարան, Երուսաղեմ, Հորդանան – 1,
55. Ա. Ղազարյան, Կալկաթա, Հնդկաստան – 1,
56. Հրանուշ Նահապետյան, Լառնակա, Կիպրոս – 1,
57. Մելքոնյան Կրթական հաստատություն, Նիկոզիա, Կիպրոս – 1,
58. Արամ Ուզունյան, Նիկոզիա, Կիպրոս – 1,
59. Վահան Ութուչյան, Նիկոզիա, Կիպրոս – 1,
60. Ապրո Ապրոյան, Բեյրութ, Լիբանան – 1,
61. Սիմոն Սիմոնյան, Բեյրութ, Լիբանան – 1,
62. Շահին Այճյան, ԲԱղդատ, Իրաք – 1,
63. Պողոս քահ. Պետրոսյան, Բաղդատ, Իրաք – 1,
64. Սարյան Անդրանիկ, Բաղդատ, Իրաք – 1,
65. Արամ Երեմյան, Բենտեր, Փահլավի, Իրան – 1,
66. Կարապետ քհն. Մանուկյան, Թավրիզ, Իրան – 1,
67. Հայկ Գարագաշ, Թեհրան, Իրան – 1,
68. Ռոման Իսաեւ, Թեհրան, Իրան – 1,
69. Պրոֆ. Գասպարյան, Հակոբյան, Թեհրան, Իրան – 1,
70. Դոկտ. Գազիկ Հարությունյան, Թեհրան, Իրան – 1,
71. Մանուկ Մարտին, Թեհրան, Իրան – 1,
72. Արսեն Ֆերրահյան, Թեհրան, Իրան – 1,
73. Մատթեոս քահ. Տ. Մարտիրոսյան, Թեհրան, Իրան – 1,
74. Ներսես քահ. Դավթյան, Նոր-Ջուղա, Ապատան, Իրան – 1,
75. Պրոֆ. Կ. Խայիկյան, Մարսել, Ֆրանսիա – 1,
76. Ենովք Արմեն, Մարսել, Ֆրանսիա – 1,
77. Ատոմ քահ. Ինճյան, Նիցցա, Ֆրանսիա – 1,
78. Վահան Մալեզյան, Նիցցա, Ֆրանսիա – 1,
79. Աշոտ Առաքելյան, Վալանս, Ֆրանսիա – 1,
80. Հ. Ա. Թադեոսյան, Էդինբուրգ, ԱՄՆ – 1,
81. Գեորգ Եսայան, Փարիզ, Ֆրանսիա – 1,
82. Երվանդ Ութուչյան, Փարիզ, Ֆրանսիա – 1,
83. Հայոց Ազգ. Ծերանոց, Հալեպ, Սիրիա, ՄԱՌ – 1,
84. Եկեղեցական Համաշխարհային Խորհուրդ – 1,
85. Տիկ. Վարուժան-Արաքսի Ափիքյան, Կասապլանկա, Մարոկո – 1,
86. Սուրեն Լորելլի, Ուպսալա, Շվեդիա – 1,
87. Անահիտ Ներսեսյան, Ժնև, Զվիցերիա – 1,
88. Նվարդ Սարգսյան, Ժնև, Զվիցերիա – 1,

89. Սեդրակ Փափազյան, Ժնեւ, Զվիցերիա – 1,
90. Վահան Ճահճիրյան, Վալե, Զվիցերիա – 1,
91. Թեոդոր Վեզիր, Կաստրի, հունաստան – 1,
92. Լեւոն Թյուլթյունճյան, Լոզա, Զվիցերիա – 1,
93. Կարապետ Գինեպանյան, Նարդեն, Հոլանդիա – 1,
94. Օնիկ Մամուրյան, Գոմո, Իտալիա – 1,
95. Երվանդ Հյուսիսյան, Միլանո, Իտալիա – 1,
96. Արմենակ Համաբարձումյան, Մադրիդ, Իսպանիա – 1,
97. Տիգրան Բրուտյան, Վառնա, Բուլղարիա – 1,
98. Ավետիս Արեւյան, Բրյուսել, Բելգիա – 1,
99. Վարդան Մուրտիկյան, Բրյուսել, Բելգիա – 1,
100. Արմենակ Վարդանյան, Վիեննա, Ավստրիա – 1,
101. Մեսրոպ վրդ. Գրիգորյան, Դյուրհեմ, Անգլիա – 1,
102. Ս. Քյուրքճյան, Լոնդոն, Անգլիա – 1,
103. Գարեգին արք. Խաչատրյան, Ստամբուլ, Թուրքիա – 1,
104. Դյուրհեմի համալսարանի գրադարան, Դյուրհեմ, Անգլիա – 1,
105. Ատոմ քահ. Իհճյան – 1,
106. Զարուհի Գալեմբարյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
107. Գրիգոր Գալուստյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
108. Հայկ Գալուստյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
109. Արշակ Կարապետյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
110. Հայկ Աղաբեկյան, Փարիզ, Ֆրանսիա – 1,
111. Հ. Ճ. Սիրունի, Բուխարեստ, Ռումինիա – 8,
112. Լ. Գ. Մինասյան, Նոր-Ջուզա, Իրան – 1,
113. Սեդրակ Զիգարյան, Նյու-Յորք, ԱՄՆ – 1,
114. Արամ Մնացականյան, Թեհրան, Իրան – 1,
115. Զավեն վրդ. Արզումանյան, Լոնդոն, Անգլիա – 1,
116. Հակոբ Ալեքսանյան, Տիրանա, Ալբանիա – 1,
117. Արսեն քահ. Աշճյան, Ուտերտաուն, ԱՄՆ – 1,
118. Արճիճուպուլու Աննա, Բուտապեշտ, Հունգարիա – 1,
119. Լեւոնյան վարժարանի մատենադարան, Հռոմ, Իտալիա – 2,
120. Կոստանդին Զարյան – 1:

ՅՈՒՑԱԿ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ԹԵՄԵՐ ՈՒՂԱՐԿՎՈՂ ՏԻՐԱԺԻ²

Ա. Արտասահմանյան թեմեր

1. Թեմեր (տես կից ցուցակը) – 2329,
1. Անհատներ որպես բաժանորդ (տես կից ցուցակը) – 130,
2. Խմբագրություններ (տես կից ցուցակը) – 42:

Բ. Ներքին թեմեր

1. Արարատյան թեմ – 200,
1. Շիրակի թեմ – 100,
2. Վիրահայոց թեմ – 280,
3. Բաքվի թեմ (ներառյալ Կիրովաբադը) – 85,
4. Հյուսիսային Կովկասի թեմ (Ռոստով, Օրշոնիկիձե, Արմավիր) – 40,
5. Մոսկվայի հոգևոր հովվություն – 10:

Գ. Զրի բաշխում

1. Պարտադիր օրինակներ – 32,
1. Գլավխտի եւ սիզնալային օրինակներ – 12,
2. Զանազան անձանց (տես կից ցուցակը) – 89:

Դ. Ներքին բաժանումներ

1. Հայաստանի եւ միութենական ռեսպուբլիկաների բաժանորդներ – 15:

Ե. Մայր Աթոռ

1. Կոմպլեկտների համար – 10,
1. Մայր Տաճարում վաճառելու համար – 70,
2. Վանքի պահեստի համար – 56:

ՅՈՒՑԱԿ ՆԵՐՔԻՆ ԹԵՄԵՐԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎՈՂ ԱՄՍԱԳՐԻ ՏԻՐԱԺԻ

1. Արարատյան թեմ – 200,
1. Վիրահայոց թեմ – 280,
2. Շիրակի թեմ – 100,

² Տպաքանակի:

3. Կիրովաբատ – 35,

4. Բաքվի թեմ – 50,

5. Ռոստով – 20,

6. Օրշոնիկիձե – 10,

7. Արմավիր – 10,

8. Մոսկվա – 10:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

Մայր Տաճարում վաճառվելու եւ պահեստի համար – 126

Տարեկան կոմպլեկտների համար – 10

ՅՈՒՅԱԿ «ԷՋՄԻԱՇԻՆ» ԱՄՍԱԳԻՒ ԱՆՎՃԱՐ ԲԱՇԽՎՈՂ ՀԱՄԱՐՆԵՐԻ³

1. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս – 12,

1. Դիվանատուն – 2,

2. Ճեմարանի գրադարան – 8,

3. Հայ Եկեղեցու խորհուրդ – 50,

4. Սիգնալային եւ պարտադիր օրինակներ – 44,

5. Վերստուգիչ հանձնաժողովին – 3,

6. Ալեքս Պատրիարքին, Մոսկվա – 1,

7. Վրաց կաթողիկոսին – 1,

8. Հոգեւոր ակադեմիա, Զագորսկ – 2,

9. Պետրոս սրկ. Բերբերյան, Զագորսկ – 1,

10. Հայկազուն արքեպիսկոպոս – 1,

11. Ռաֆո Իսրայելյան, Մոսկովյան 99 – 1,

12. Վարազդատ Հարությունյան, Մոսկովյան 103 – 1,

13. Բժիշկ Մեղնիկյան, Մոսկովյան 81 – 1,

14. Կոտիկ Հովհաննիսյան, Մոսկովյան – 1,

15. Միքայել Մազմանյան, Մոսկովյան – 1,

16. Կարո Ղաֆադարյան, Ստալինյան 30 – 1,

17. Աշոտ Մատինյան, Լերմոնտովի – 1,

18. Բաղդիկ Արզումանյան – 1,

19. Գրիգոր Զուբար, Նալբանդյան – 1:

³ Մեքենագրված է «ՍՍՅՈՂ ԱՆՁԱՆՅ», ապա ջնջված եւ ձեռագրով ավելացված է ընդ-
գծվածը:

ՑՈՒՑԱԿ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ԹԵՄԵՐ ՈՒՂԱՐԿՎՈՂ ՏԻՐԱԺԻ

Ա. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԹԵՄԵՐ

1. Թեմեր – 2329,
1. Անհատներ – 130,
2. Խմբագրություններ – 42:

Բ. ՆԵՐՔԻՆ ԹԵՄԵՐ

1. Մայր Աթոռ Էլ պահեստ – 117,
1. Երեւան – 200,
2. Լենինական – 100,
3. Թբիլիսի – 280,
4. Բաքու – 50,
5. Կիրովաբադ – 35,
6. Ռոստով – 20,
7. Օրջոնիկիձե – 10,
8. Արմավիր – 10,
9. Մոսկվա – 10:

Գ. ՋՐԻ ԲԱՇԽՈՒՄ

1. Պարտադիր օրինակներ – 32,
1. Անվճար բաժանված օրինակներ զանազանների – 113:

Դ. ՆԵՐՔԻՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐ

Հայաստանի Էլ միութենական ռեսպուբլիկաների բաժանորդներ – 22:
Ընդամենը – 3500

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր՝ (Ա. Հատիտյան) [ստորագրություն]

1 փետրվարի 1961 թ.

ԷՋՄԻԱՇԻՆ

ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 226, թթ. 1–12: Բնագիր: Մեքենագիր:

Գ. ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

ԹԻՎ 9

Մատյան
«Էջմիածին» ամսագրի ծախքերի
Սկսված 1944 թվի հունվարից

	Մուտք	Խուբ.	Կոպ.
2 հունվ.	Ամենայն Հայոց Հայրապետության Ազգրնտիր Տեղա-կալ Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսից ստացված է «Էջմիա-ծին» ամսագրի կարիքների համար	10 000	
Ելք			
19	Վճարված է Պետհրատի մեքենագրուհի Ա. Գաբրիե-լյանին	142	-
24	Վճարված է Պետական մանկավարժական ինստիտու-տի մեքենագրուհի Հ. Ղազոյանին մեքենագրման հա-մար	208	-
4	Վճարված է Գ. Լեւոնյանին հոնորար ⁴	3000	-
-	Վճարված է «Էջմիածին» ամսագրի գրական աշխա-տող Վ. Փոթեյանին փետրվարի 2-րդ կեսի աշխատա-վարձ	750	-
5	Վճարված է Սովնարկոմի ⁵ Հայ լուսավ. եկ. կոմիտեի ⁶ մեքենագրուհի Ժ. Մանուկյանին մեքենագրման հա-մար	198	-
-	Վճարված է Պետական մանկավարժական ինստիտու-տի մեքենագրուհի Հ. Հակոբյանին «Խաչատուր Կաֆա-յեցի» գրվածքի եւ «Օրաց. եկեղ.» նյութի մեքենագր-ման համար	104	-
	փոխանցում	4152	
Մուտք			
25 մարտ	Ստացված Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսից	15 000	-
Ելք			

⁴ Տե՛ս Գ. ԼԵՒՈՆՅԱՆ, Հովհաննես վարդապետ Մրբուզ, 1944, թ. 1, էջ 29–34: Վատիկանի դիվանագիտական խաղերը կամ Սուլթանշահ Ամիրբեգյանը հայոց թագավորության թեկնա-ծու, 1944, թ. 2–3, էջ 47–52, թ. 4–5, էջ 37–41:

⁵ Ժողովրդական կոմիսարների (նախարարների) խորհուրդ – կառավարություն:

⁶ Կառավարության առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհուրդ:

17 փետր.	Վճարված է Հ. Կոչոյանին ամսագրի շապիկը եւ տիտղոսաթերթը եւ այլ զարդանկարներ նկարելու համար	8500	-
5 մարտ	Վճարված է Ի. Գուլիսազյանին ցինկոգրաֆիայի համար մի լիտր սպիրտի համար	600	-
14	Վճարված է Պետհրատին 10 կիլո թղթի համար	12	54
20	Վճարված է ամսագրի գրական աշխատակից Վարդան Փոթեյանին մարտի աշխատավարձ	1000	
25	Վճարված է Գլավբուսբիտին ⁷ 20 կիլո թղթի համար	38	87
27	Վճարված է 20 կգ թղթի փոխադրության համար	85	
29	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	53	-
30	Վճարված է տպարանի բանվորներին արտաժամյա աշխատանքի համար	2000	
Մուտք			
	Ստացված է Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսից	25 000	-
Ելք			
30	Վճարված է «Սովետ, Հայաստան» թերթի նկարիչներին տանկային շարասյան նկարների համար հոնորար՝ Ա) Օգսեն Ասատրյանին ⁸ – 200, Բ) Նեմրութ Բաղդասարյանին ⁹ - 200	400	
4 ապրիլ	Վճարված է տպագրիչներին վճարելու համար	660	
-	Վճարված է Հայպետհրատին № 1 համարի տպագրության համար	7541	24
12	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	236	
13	Վճարված է 2 մշակի ամսագիրը տպարանից փոխադրելու համար	444	
14	Վճարված է պրոֆ. դոկտ. Աշոտ Աբրահամյանին հոնորար «Խաչատուր Երեց Կափայեցի» գրվածքի ¹⁰ համար	875	
18	Վճարված է հոնորար առաջին համարի հոդվածների համար	1430	
Մուտք			

⁷ Թուղթ իրացման գլխավոր գրասենյակ:

⁸ Օգսեն Ասատրյան (1914–1991) – գծանկարիչ:

⁹ Նեմրութ Բաղդասարյան (1907–1988) – նշանավոր լուսանկարիչ, ՀԽՍՀ մշակույթի վաստակավոր գործիչ:

¹⁰ ՏՆԱ Ա. ԱՐԲԱՀԱՅՅԱՆ, Խաչատուր Երեց Կափայեցու տարեգրությունը, 1944, թ. 1, էջ 39–51:

30	Ստացված է Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսից	25 000	
Ելք			
19	Վճարված է 10 կգ թղթի փոխադրության վարձ Արամ Պողոսյանին	35	
-	Գնված է թուղթ 20 կգ	70	
-	Վճարված է Մ. Մովսիսյանին 20 կգ թղթի փոխադրության համար	40	
-	Վճարված է Պետրոսյանի խանութից 10 կգ ստվարաթղթի փոխադրման համար Գալուստ Կարապետյանին	40	
-	Վճարված է Սոյուզբուհարտին ¹¹ 10 կգ ստվարաթղթի համար	13	76
-	Վճարված է Արմարոմանաբարտին ¹² թել եւ այլ նյութեր գնելու համար	184	53
20	Վճարված է Արմարոմանաբարտի պահեստից փոխադրման համար Զաքար Պետրոսյանին	35	
-	Վճարված է 500 օրինակ ամսագրի փոխադրման համար Նահապետ Գրիգորյանին	50	
22	Վճարված է ամսագրի արտասահման առաքման համար փոստին	159	
-	Վճարված է Ավետիս Հայրապետյանին 500 օրինակ ամսագրի փոխադրման համար	55	
-	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	216	
-	Վճարված է խմբագրության աշխատակից Սարգիս Մարգարյանին ապրիլի աշխատավարձ	600	
29	Վճարված է մեկ բանկա կրախմալի համար	50	
Մուտք			
19 մայիս	Ստացված է Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսից	9378	
Ելք			
11	Վճարված է «Էջմիածին» ամսագրի № 2–3-ի նկարների համար պետհրատի նկարիչ Ստեփ. Ալթունյանին ¹³	2000	
-	Վճարված է Բենիկ Եղիազարյանին ¹⁴ ի հաշիվ հոնորարի տպագրելիք հոդվածների	200	

¹¹ Թուղթ իրացման միություն:

¹² Հայաստանի արդյունաբերական մատակարարման իրացման գրասենյակ:

¹³ Ստեփան Ալթունյան (1893–1945) – գծանկարիչ:

¹⁴ Նման հեղինակի տպագրված հոդված ամսագրում չհայտնաբերվեց:

19	Վճարված է 3 պարկի համար Ղազար Հակոբյանին	120	
23	Վճարված է մեքենագրուհի Ս. Մանդակունուն 11 թերթ արտագրության համար	44	
29	Վճարված է խմբագրության աշխատակից Սարգիս Մարգարյանին մայիսի աշխատավարձ եւ երթեւեկության համար	630	
30	Վճարված է մեքենագրուհի Գոհար Խաչատրյանին (պետհամալսարան) 24 էջի արտագրության համար	84	
-	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	298	
-	Վճարված է Գրիգոր Դանիելյանին N ^o 2–3 համարի նյութերի ոճական ուղղման, բնագրի հետ համեմատելու, հեռագրերը ուղևերենից հայերեն թարգմանելու գրական աշխատանքի համար 4 մամուլի հաշվելով մամուլը 250 ռուբլի	1000	
Մուտք			
17 հունիս	Ստացված է Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսից	10 000	
18	Ստացված է «էջմիածին» ամսագրի հատավաճառից 10 օրինակի արժեքը	100	
Ելք			
1 հունիս	Վճարված է ամսագրի աշխատակից Վ. Բղոյանին ¹⁵ հո-նորար	500	
2	Վճարված է Ս. Հակոբյանին 20 կգ թղթի տեղափոխու-թյան համար	30	
6	Վճարված է նկարիչ Հ. Կոչոյանին ամսագիրը գեղազ-րելու համար	400	
15	Վճարված է մեքենագրուհի Գեւոնյանին մեքենագր-ման համար	60	
-	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքե-նագրման համար	404	
17	Վճարված է խմբագրության աշխատակից Սարգիս Մարգարյանին հունիս ամսի աշխատավարձը	600	
-	Վճարված է պետհրատին ամսագրի տպագրական ծախք	7504	

¹⁵ Տե՛ս Վ. ԲՂՈՅԱՆ, Հայրենիքը Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձատյանի երկերում, 1944, թ. 2–3, էջ 38–46, 1944, թ. 4–5, էջ 27–36: 2-րդ մասի վերնագրում «Հայրենիքը» բառի փոխարեն գրված է «Հայրենասիրությանը»:

18	Վճարված է տպարանի բանվոր Ֆարման Հակոբյանին արտաժամյա աշխատանքի համար	340	
20	Վճարված է Գրիգոր Դանիելյանին ամսագրի № 4–5, 6 համարների նյութերի ոճական ուղղման, բնագրի հետ համեմատելու գրական աշխատանքի համար	2000	
Մուտք			
20	Ստացված է Տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսից	1000	
Ելք			
23	Վճարված է տպարանի բանվորուհի Արաքսիա Համբարձումյանին տպագրական արտաժամյա աշխատանքի համար	400	
-	Վճարված է ամսագրի աշխատակից Սարգիս Մարգարյանին հունիսի աշխատավարձը	600	
-	Վճարված է պրոֆ. դոկտ. Աշոտ Աբրահամյանին հոնորար «Մեր գրիչները» հոդվածի ¹⁶ համար	310	
-	Վճարված է ամսագրի աշխատակից Հովսեփ Գրիգորյանին հոնորար «Վարդանանց նահատակությունը» հոդվածի ¹⁷ համար	500	
-	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	284	
-	Վճարված է 900 օրինակ ամսագրի փոխադրության համար սայլապան Ռուբեն Հովհաննիսյանին	140	
-	Վճարված է Հովհաննես Գրիգորյանին տպարանի պահեստից 900 օրինակ սայլին բարձելու եւ խմբագրատուն տեղափոխելու համար	70	
-	Վճարված է պրոֆ. դոկտ. Աշոտ Աբրահամյանին հոնորար ¹⁸	1000	
Մուտք			
19 հուլիս	Մնացորդ առ 17 հուլիսի 1944 թ.	439	
	Ստացված է Տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսից	10 000	
Ելք			
3 հուլիս	Վճարված է ամսագրի առաքման փոստի ապահովագրերով	134	

¹⁶ Տէս Ա. ԱՐԲԱՆԱՄԱՆ, Մեր միջնադարյան գրիչները, 1944, թ. 2–3, էջ 58–62, թ. 4–5, էջ 42–45:

¹⁷ Տէս Հ. ԳՐԻԳՐՅԱՆ, Վարդանանց նահատակությունը, 1944, թ. 2–3, էջ 29–37:

¹⁸ Ամենայն հավանականությամբ նախորդ հոդվածների համար հավելավճար-հոնորար:

4	Վճարված է Հ. Ալոյանին կապոցները փոստ փոխադրելու համար	50	
-	Վճարված է Ռ. Անտոնյանին 20 կապոց փոխադրման համար	40	
5	Վճարված է Ս. Մարգարյանին վրիպակների ուղղման համար	150	
8	Վճարված է 800 գրամ թելի համար	18	
14	Վճարված է N ^o 6 խանութին 10 կգ թղթի համար	35	
17	Վճարված է Երպրոմտորգի ¹⁹ N ^o 1 խանութին գրասենյակային պիտույքների համար	191	
21	Վճարված է «Խրիմյանը Բերլինի վեհաժողովում» հոգվածի ²⁰ մեքենագրման համար Վ. Բղոյանին	97	
24	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Խաահայանին մեքենագրման համար	106	
31	Վճարված է տպարանի տպագրիչներին ամսագրի սրբագրության արտաժամյա աշխատավարձ	400	
Մուտք			
	Մնացորդ առ 1 օգոստոսի 1944 թ.	9196	
Ելք			
2 օգոստ.	Վճարված է Գարուշ Վասիլյանին 10 կգ թուղթ խմբագրություն փոխադրելու համար	30	
-	Վճարված է Վրույր Մանասյանին գրենական պիտույքները տեղափոխելու համար	30	
3	Վճարված է խմբագրության աշխատակից Ս. Մարգարյանին հուլիսի աշխատավարձ եւ երթեւեկության համար	660	
9	Վճարված է տպարանի բանվորներին արտաժամյա աշխատանքի համար	1150	
„	Վճարված է Ռուբեն վարդապետ Դրամբյանին հոնորար ²¹	500	
22	Վճարված է Պետհրատին ամսագրի N ^o 4–5-ի տպագրության ծախսը	5297	

¹⁹ Երեւանի արդյունաբերական առևտրի գրասենյակ:
²⁰ Նշյալ վերնագրով հրապարակված հոգված չհայտնաբերվեց:
²¹ Տես ՌՈՒԲԵՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, էջմիածինը, 1944, թ. 2–3, էջ 19–20: Մեր սրբության սրբոցը, 1944, թ. 6, էջ 16–18:

29	Վճարված է 5 կգ սպիտակ ալյուրի համար Սոֆիկ Սաֆրազյանին	625	
-	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	291	
-	Վճարված է տպարանի կազմարարներին ամսագրերը կազմելու արտաժամյա աշխատավարձ	300	
Մուտք			
1 սեպտ.	Ստացված է Տ. Գեւորգ արքեպիսկոպոսից	10 000	
Ելք			
2	Վճարված է Սերյոժա Պետրոսյանին 15 լիտր բենզինի համար	450	
-	Վճարված է նկարիչ Ս. Ալթունյանին խրմյան կաթողիկոսի եւ Նարոյան եպիսկոպոսի նկարների համար	500	
4	Վճարված է Սիմոն Գասպարյանին ամսագիրը տպարանից խմբագրություն փոխադրելու համար	40	
-	Վճարված է Գեւորգ Մանուկյանին ամսագիրը տպարանից խմբագրատուն փոխադրելու համար	40	
-	Վճարված է գրաշար Ժիրայր Մանուկյանին ամսագրի տպագրության արտաժամյա աշխատանքի համար	500	
5	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	541	
-	Վճարված է Խորեն Խուրշուդյանին 1000 օրինակ ամսագիր խմբագրությունից տպարան փոխադրելու համար	80	
7	Վճարված է հոնորար Հովսեփ Գրիգորյանին «Համազգային նախամեծար...» հոդվածի ²² համար որպես ավանս	500	
8	Վճարված է Օհանես Սահակյանին ամսագիրը տպարանից փոխադրելու Ս. Սարգիս եկեղեցի	150	
9	Վճարված է աշխատակից Սարգիս Մարգարյանին օգոստոսի աշխատավարձ եւ երթեկությունների համար	630	
14	Վճարված է տպագրական ցեխի վարիչ Ե. Հովհաննիսյանին № 6-ի արտաժամյա աշխատանքի համար	600	
-	Վճարված է փոստին արտասահման փոխադրելու համար	138	

²² Տէս Հ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Համազգային նախամեծար Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1944, թ. 6, էջ 28–40:

18	Վճարված է Մկո Բոստանջյանին 20 կապոց փոխադրելու համար	40	
-	Վճարված է Սանասար Նավասարդյանին 22 կապոց խմբագրությունից փոստ փոխադրելու համար	40	
22	Վճարված է Արտաշես Աբգարյանին 12 կապոց խմբագրությունից փոստ փոխադրելու համար	25	
28	Վճարված է նկարիչներ Գառնիկ եւ Օգսեն Ասատրյաններին էջմիածնի 5 լուսանկար նկարելու համար	700	
29	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	341	
„	Վճարված է Ներսես վարդապետ Տ. Հովհաննիսյանին ²³ հոնորար	300	
	Մնացորդ առ 1 հոկտեմբերի 1944 թ.	4350	
Մուտք			
	Ստացված է Տ. Գեւորգ արքեպիսկոպոսից	10000	
Ելք			
2 հոկտ.	Վճարված է խմբագրության աշխատակից Սարգիս Մարգարյանին սեպտեմբեր ամսի աշխատավարձ	600	
3	Վճարված է հոնորար Վ. Բդոյանին «Հայրենիքը Գ. եպիս. Սրվանձտյանի երկերում» հոդվածի համար ²⁴	620	
4	Վճարված է արտաժամյա աշխատավարձ լինոտիպի բանվոր Արաքսիա Հարությունյանին	400	
-	Վճարված է հոնորար Հովսեփ Գրիգորյանին «Նախամեծար Մայր Աթոռ» հոդվածի ²⁵ համար	500	
19	Վճարված է Պետրիատին տպագրության համար	7213	
10	Վճարված է ցինկոգրաֆիային արտաժամյա աշխատանքի համար	100	
16	Վճարված է պրոֆ. Լեւոն Սեմյոնովին հոնորար «Ակնարկներ հայկական տոմարի մասին» հոդվածի ²⁶ համար	400	
20	Վճարված է Սիմոն Պողոսյանին ամսագիրը տպարանից խմբագրատուն փոխադրելու համար	30	

²³ Տէս Ն. Տ., Զվարթնոց, 1944, թ. 7–9, էջ 38–40:

²⁴ Տէս Վ. ԲԴՈՅԱՆ, Հայրենիքը Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանի երկերում, 1944, թ. 2–3, էջ 38–46:

²⁵ Տէս Հ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Համազգային նախամեծար Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի, 1944, թ. 6, էջ 28–39:

²⁶ Տէս Լ. Ս., Ակնարկներ հայկական տոմարի մասին, 1944, թ. 6, էջ 50–54:

-	Վճարված է Երվանդ Սարոյանին ամսագիրը տպարանից սալյով խմբագրատուն փոխադրելու համար	150	
22	Վճարված է փոստին արտասահման առաքելու համար	195	
23	Վճարված է փոստին փոխադրման համար	195	
-	Վճարված է խմբագրության աշխատակից Սարգիս Մարգարյանին հոկտեմբերի աշխատավարձ եւ երթեւեկության համար	630	
-	Վճարված է Սիսակ Միրզոյանին 43 կապոց խմբագրությանից փոստ փոխադրելու համար	90	
-	Վճարված է Միլետոս Հովակիմյանին ամսագիրը պահելու համար	50	
26	Վճարված է Սուրեն Ծ. վարդապետին հոնորար «Սուրբ Հռիփսիմյան կույսերը» հոդվածի ²⁷ համար	180	
30	Վճարված է փոստին ամսագրի փոխադրման համար	184	
30	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	763	
25	Վճարված է Հովհ. Մկրտչյանին ամսագրի փոխադրման համար	40	
31	Վճարված է Գրիգոր Դանիելյանին № 7–8-ի համեմատության, ռճական ուղղման եւ ռուսերենից հայերեն թարգմանելու համար	1000	
1 նոյ.	Վճարված է նկարիչ Ստեփան Աթոնյանին մեկ շարք զծագիր տառերի նկարման համար	50	
4	Վճարված է Հովսեփ Գրիգորյանին № 6-ում հոդվածների համար հոնորարի մնացորդ	400	
5	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	345	
	Մնացորդ առ 1 դեկտեմբերի 1944 թ.	196	
Մուտք			
1 դեկտ.	Ստացված է Տ. Գեւորգ արքեպիսկոպոսից	5000	
Ելք			
2 դեկտ.	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	885	
-	Վճարված է խմբագրության աշխատակից Սարգիս Մարգարյանին նոյեմբերի աշխատավարձ եւ երթեւեկության համար	630	

²⁷ ՏՆԱ ՍՈՒՐԵՆ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Սուրբ Հռիփսիմյան կույսերը, 1944, թ. 6, էջ 41–45:

-	Վճարված է նկարիչ Վրույր Արտաշեսին ²⁸ 4 հատ լուսանկարի համար	265	
-	Վճարված է նկարիչ Վրույր Արտաշեսին 3 նոր լուսանկար մեծացնելու համար	285	
-	Վճարված է Գրիգոր Դանիելյանին ամսագրի № 10, 11, 12-ի նյութերի համեմատության, ռճական ուղղման համար	1000	
5	Վճարված է Գլավբուսբիտին 430 կիլո թղթի արժեքը	385	
-	Վճարված է տպագրող Ժիրայր Մանուկյանին ամսագրի № 7–8–9-ի տպագրության արտաժամյա աշխատանքի համար	500	
-	Վճարված է ակադ. Հր. Աճառյանին «Մկրտիչ կաթողիկոս խրիմյան» հոդվածի ²⁹ հոնորար	250	
-	Վճարված է «Սովետական Հայաստան» թերթի մեքենագրուհի Աղաջանյանին 40 էջ ռուսերեն նյութ մեքենագրման համար	240	
-	Վճարված է երկու բանվորի 430 կգ թուղթը բուսման պահեստից ֆուրգոնի բարձեկու համար	60	
-	Վճարված է բանվոր Շմավոնին 430 կգ թուղթը պետհրատի պահեստ տեղափոխելու համար	30	
-	Վճարված է Ս. Մարությանին 430 կգ թուղթ բուսման պահեստից պետհրատի պահեստ տեղափոխելու համար	500	
Մուտք			
20 դեկտ.	Ստացված է Տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսից	15 000	
Ելք			
17 դեկտ.	Վճարված է Մ. Մինասյանին հոնորար «Մեսրոպ եպիսկ. Նարոյան» հոդվածի ³⁰ համար	300	
19	Վճարված է Բ. Վերդյանին ռուսերենից հայերեն թարգմանելու, Ս. Մալխասյանի հոդվածը արտագրելու համար	500	
21	Վճարված է Ռուբեն վարդապետին ամսագրի № 2, 3-ում տպագրված հոդվածներին ³¹ համար հոնորար	300	

²⁸ Վրույր ԱՐՏԱՇԵՍ (1897–1987) – նշանավոր լուսանկարիչ, ՀԽՍՀ վաստակավոր արտիստ:

²⁹ ՏՆՍ Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, Մկրտիչ կաթողիկոս խրիմյան, 1944, թ. 4–5, էջ 15–18:

³⁰ ՏՆՍ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱՐՈՅԱՆ, 1944, թ. 6, էջ 26–27: Անհեղինակ է:

³¹ ՏՆՍ ՌՈՒԲԵՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, էջմիածինը, 1944, թ. 2–3, էջ 19–20:

-	Վճարված է Ռուբեն վարդապետին ի հաշիվ հոնորարի ամսագրի № 10, 11, 12-ում տպագրված հոդվածների ³² համար	1000	
22	Վճարված է գրաշար Հարություն Հարությունյանին արտաժամյա աշխատավարձ	150	
23	Վճարված է արտաժամյա աշխատավարձ տպագրիչ-ներին	900	
-	Վճարված է պետհրատի նկարիչ Ստ. Ալթունյանին Երուսաղեմի պատրիարքի նկարը նկարելու համար	250	
25	Վճարված է պետհրատի պահեստում ամսագրի թուղթը կտրելու եւ դասավորելու համար Բաղդասար Խաչատրյանին	200	
-	Վճարված է խմբագրության աշխատակից Սարգիս Մարգարյանին դեկտեմբերի աշխատավարձ եւ երթեւեկության համար	630	
27	Վճարված է մեքենագրուհի Շ. Աղաջանյանին 6 էջ պաշտոնական գրություն մեքենագրելու համար	36	
-	Վճարված է պետհրատին հուլիս, օգոստոս եւ սեպտեմբեր միացյալ համարների տպագրության համար № 27 հաշվով	4694	
25	Վճարված է Մելիք Հունանյանին պետհրատի պահեստից խմբագրատուն փոխադրելու համար թուղթ № 38 հաշվով	80	
29	Վճարված է մեքենագրուհի Ժ. Իսահակյանին մեքենագրման համար	665	
30	Վճարված է Համբարձում Արդարյանին 1500 օրինակ ամսագիր փոխադրելու տպարանից Ս. Սարգիս եկեղեցի	250	
-	Վճարված է ամսագրի առաքման համար փոստին	273	
-	Վճարված է Երվանդ Հովհաննիսյանին 2 ռուլոն թուղթը մեքենայով կտրելու եւ տպագրության հարմարեցնելու համար	300	
	Մնացորդ առ 1 հունվար 1945 թ.	5105	
Սուրեն Եպիսկոպոս [ստորագրություն]			
Գանձապահ Մ. Աթոռի՝ Եղիշե վարդ. Հարությունյան [ստորագրություն]			

ՀԱԱ, ֆ. 1143, ց. 12, գ. 152, թթ. 1–20: Բնագիր: Ձեռագիր:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

³² Տե՛ս Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի հիշատակին, 1944, թ. 10–12, էջ 23–26, Առաքել Դավրիժեցի, էջ 36–41:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՎՅՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆՈՐ ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵԻ ՆԱՍԱԿՆԵՐՈՒՄ՝

Նամակի գրական տեսակը որոշակի հանգամանքներ է ենթադրում, որոնցից թերեւս ամենակարեւորը մտքերի եւ կարծիքների անմիջական, անկաշկանդ արտայայտումն է, անշուշտ եթէ թղթակցում են մերձաւոր, հարազատ մարդիկ: Այստեղ չկայ ներքին գրաքննութիւն, եզրերի ու ձեւակերպումների զգուշաւոր ընտրութիւն, այլ մտերմիկ զրոյցի նմանուող պարզ ու ազատ խօսք է, որ կարող է անգամ չափ ու սահման խախտել, գուրկ լինել հիմնաւորումներից, այլ ընդամենն արտայայտել խօսող-շարադրողի անձնական տպաւորութիւնների եւ զգացողութեան կամ երեւակայութեան արգասիքները: Հէնց այս առումով է ուշագրաւ Շիրվանզադէի նամակն ուղղուած Ներսէս Աբելեանին, ուր ի թիւս այլեւայլ տեղեկութիւնների, գրողը ներկայացնում է նաեւ իր տպաւորութիւնները եպիսկոպոսական օծման համար Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածին ուղեւորուող եւ ճանապարհին Թիֆլիսում հանգրուանած Օրմանեանի եւ Սրուանձտեանի խօսած քարոզների վերաբերեալ. «Երէկ Օրմանեանը քարոզեց: Ես այնտեղ էի: Արտասանութիւնը, շարժուածքը-բեմական-կլասիքական են, բայց ձայնը չափազանց զօրեղ եւ անմշակ: Օրմանեանը միջահասակ է, հաստ մարմնով, լայն եւ կարմիր դէմքով, փոքրիկ աչքերով եւ դուրս ցցուած կզակով, որ կատարեալ վայրենութիւն է տալիս նորա դէմքին: Ես քարոզը մինչեւ վերջ չլսեցի – գործ ունէի: Բնաբանն էր՝ ազգային եւ անհատական զարգացման օրէնքները, որ նա բացատրում էր բաւական պարզ եւ պերճ լեզուով: Մի օր առաջ քարոզեց Սրուանձտեան, բայց սա այնքան լաւ քարոզիչ չէ: Ձայնը փոքր, վասն

* Ստացուել է՝ 23.2.2025, գրախօսուել է՝ 8.03.2025: էլ. հասցէ՝ editorzinuj@gmail.com:

որոյ ուժ տալու համար գոռում էր, եւ դուրս էր գալիս անհամոթիւն»։ Երէկ հասարակութիւնը հիւրասիրեց երկուսին կլուբի այգում։ Նոքա գնում են էջմիածին եպիսկոպոսութիւն ընդունելու»։ Մի այլ նամակում Շիրվանզադէն գրում է. «Օրմանեանի եւ Սրուանձտեանի քարոզը լսեցի... Օրմ[անեանը] ճոռոմաբան է, իսկ Սրուանձտեանի քարոզը զուրկ է նոր մտքերից»։ Այստեղ պէտք է նկատենք, որ թերեւս շատ ուրիշների պէս Շիրվանզադէն առանձնակի խանդով է վերաբերուել հայ մտաւորականութեան ինչպէս եւ հոգեւոր դասի այն ներկայացուցիչներին, որ մեծ ժողովրդականութիւն էին վայելում, կամ որոնց գործերն աւելի մեծ տպաքանակներով էին հրատարակուում քան իրենք։ Այս տեսանկիւնից իրենց մտաւոր ժառանգութեամբ ազգին մեծ նպաստ բերած Օրմանեանի եւ Սրուանձտեանի «քննադատութեան հիմքը» դառնում է ընկալելի, երբ համադրութեան կարգով տեսնում ենք, որ թատերագիրը «սիրտն է բացում» Ալեքսանդր Աբելեանին. «Րաֆֆին շատ է բարձրացնում ինքը իրան. օրինակ, այն օրը նրա մօտ էի, նա խօսելով հայ գրականութեան վրայ, աշխատում էր ամեն կերպ բացի իրանից ստորացնել բոլոր մեր գրողներին, Աբովեանից սկսած մինչեւ Սունդուկեանը»։ Եթէ զուտ «մրցակցային ոգի» փորձենք տեսնել Օրմանեանի հանդէպ վերաբերմունքում, թերեւս այլ լոյսի ներքոյ ներկայանան 1910 թ. Փարիզից «Մշակի» խմբագրութեանը հասցէագրուած նամակի բառերը. «Նոյն Ֆրեդէրիկ Մակլէրը ցոյց տուեց ինձ Օրմանեան եպիսկոպոսի մի 500-էջանոց «Հայոց պատմութիւնը», գրած ֆրանսերէն լեզուով։ Այս էլ յանձն է առել հրատարակելու ֆրանսիական կառավարութիւնը»²։ Սրբազանի գրքի հրատարակութեան վերաբերեալ բառերը կարող էին «ծանր նստել» ոչ այնքան կամեցող մարդկանց սրտերին, ինչպէս եւ «ազգային պատմութիւնը «քննադատական հայեացքով» դիտարկողներին, որոնց կարծիքով Օրմանեանի այս «գործն յէականս Հայոց եկեղեցական պատմութեան» «ջատագովութիւն» է, որովհետեւ «Հեղինակին մտատանջութիւն պատճառած է հոս մանաւանդ Հայոց եւ Կեսարիոյ աթոռոյն յարաբերութեանց խնդիրը (էջ 11–13). եզրակացութիւնն է, թէ չունէր Կեսարիա որ եւ իցէ գլխաւորութիւն Հայոց վրայ, տապալելով այսու անհերքելի ապա-

² Խօսքն իրականում ոչ թէ «Հայոց պատմութեան», այլ «Հայ եկեղեցու պատմութեան» մասին է. L'église arménienne, son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent, Paris, Ernest Leroux, 1910:

ցոյցներու ստուար թիւ մը, որուն հետեւութեամբ չեն ընդունուիր նաեւ Յուսիկ Բ.ի գոյութիւնն եւ այն բոլոր խնդիրք, որոնք այդ միջոցին ծագեցան Հայոց եւ Կեսարիոյ միջեւ (ըստ Փաւստոսի). մեզի անիմանալի մնաց թէ սկզբնական աղբիւրներու (sources primitives) հետեւելով ինչպէս կարելի է ուրանալ Յուսիկ Բ.ի կաթողիկոսութիւնը յետ Ներսիսի: Առ այս առաջին եւ մի միակ աղբիւր է եւ կը մնայ միայն Փաւստոս եւ ոչ Խորենացիին, որ գիտութեան առջեւ չունի այլ եւս պատմական որ եւ իցէ արժէք...»³ (ընդգծումը մերն է.— Գ. Մ.-Բ., Յ. Պ.): Թէ ինչ կարծիք կամ վերաբերմունք կարող էին դրսեւորել Օրմանեանի աշխատութեան վերաբերեալ Ակիւնեանն ու ուրիշները, թերեւս արհամարհելի է, որովհետեւ միւս կողմում, փաստօրէն «Ֆրանսիական կառավարութեան» կարծիքն է՝ դրսեւորուած անմիջական գործողութեամբ, որ բնականաբար ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի գիտնականների տեսակէտներով պիտի հիմնաւորուէր:

Ալեքսանդր Մատուրեանին ուղղուած իր էջերում՝ անդրադառնալով 1910 թ. սկիզբ առած կաթողիկոսական ընտրութիւններին Շիրվանզադէն գրում է. «Այստեղ [Թիֆլիսում] իբրեւ կաթողիկոսացունների խօսում են [Նղիշէ եպիսկոպոս] Դուրեանի, Մեսրոպ [Տէր-Մովսիսեան] եպիսկոպոսի մասին՝ ձախակողմեանները, կենտրոնականների կանդիդատն է [եպիսկոպոս] Կարապետը [Տէր-Մկրտչեան], իսկ պահպանողականներինը՝ [Մաղաքիա] Օրմանեանը: Բայց դեռ որոշ ոչինչ կարելի չէ ասել: Վաղը կվերադառնան պատգամաւորները: Տեսնենք՝ ինչ լուր կբերեն»: Այստեղ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ Շիրվանզադէի խօսքերը որեւէ իրական կամ պաշտօնական հիմք չունեն, այլ ուղղակի արձանագրում են թիֆլիսահայ մտաւորական միջավայրում շրջանառուող լուրերն ու շշուկները, որ անգամ կարող են սխալ լինել, կամ յընթացս փոփոխուել, որպէս վիճակուած էր 1885 թ. Ներսէս Աբելեանին յղուած տողերին. «Ինչպէս արդէն իմացած կլինես Կաթ[ողիկոս] է ընտրուել միաձայն [Մուրադեանց] Մելքիսեդեկը. կանդիդատ Մակարը [Բարխուդարեանց] 16 ձայնով: Սինօդականները եւ միաբանները, Հ. Առաքելեանի ասելով (այստեղ է, Հնդկաստանի կողմից պատգամաւոր էր), մինչեւ պատգամաւորների ժողովուրդը վճռած են եղել կաթողիկոս ընտրել Մակարին եւ կանդիդատ

³ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, յունուար, մատենախօսական, MALACHIA ORMANIAN: L'Eglise Armenienne... էջ 52: «Գիտութեան առջեւ այլ եւս պատմական որ եւ իցէ արժէք» չուցեցող Մովսէս Խորենացու եւ յատկապէս իր քննադատների համար տես «5th-Century Author Movses Khorenatsi and his Critics», «էջմիածին», յաւելուած 2024, էջ 31 եւ յջ:

Սագինեանին, Ղարաբաղի (Արցախ) առաջնորդին: Այդ է պատճառը, որ աշխարհականները բոլորը ձայն են տուել Մեքիսեդէկին [Մուրադեանց]: Խորմեանի ընտրուելուն խիստ արգելք է եղել պօլսեցիների յիմարութիւնը: Հոգեւորականներն ասել են՝ եթէ Խր[իմեանը] լաւ մարդ է, ինչո՞ւ պօլսեցիք պատրիարք ընտրելու ժամանակ նրան երկու քուէ են տուել միայն: Այդ հարցը աշխարհականներին նեղն է գցել: Քիչ չեն վնասել Թոխմախեանը եւ Փորթուգալեանը, որոնք խեղճ Հայրիկի անունով այս ու այնտեղ թղթեր են ուղարկել, հեռագրեր տուել, որպէսզի աշխատուի իրեն կաթող[իկոս] ընտրելու: Իսկ որ էշի ծառայութիւն»:

Միւս նկատելի հանգամանքն այն է, որ Շիրվանզադէն նամակը շարադրում էր ոչ թէ միանգամից, այլ տարբեր օրերի՝ շարունակաբար եւ ահա նոյն նամակի մէջ մի քանի տող անց կաթողիկոսական նոյն ընտրութեան մասին գրում է. «Կասկած կայ, որ Մեքիսեդէկը չհաստատուի, Մակարը լինի. այստեղ շատերն են, իբրեւ հաստատ բան խօսում այդ մասին»: Այսինքն՝ կապի զարգացած միջոցների բացակայութեան եւ էջմիածին-Թիֆլիս մեծ հեռաւորութեան պայմաններում անգամ վերջին լուրերը հասնում էին⁴ դառնալով բուռն քննարկութեան առարկայ եւ մտերմիկ նամակների նիւթ:

Ի տարբերութիւն հարազատներին ուղղուած նամակների, ուր Շիրվանզադէն կարող էր անկաշկանդ քննարկումներ վարել, բոլորովին այլ է Շիրվանզադէի այն նամակների պարագան, որոնք պաշտօնական բնոյթ են կրում եւ ուղղուած են Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սպասաւորներին: Ստորեւ ներկայացնում ենք դրանցից հինգ նմուշ քաղուած «Շիրվանզադէ. Նամականի» անտիպ հատորից⁵, առանց որեւէ միջամտութեան:

⁴ Ընտրուելու իսկ այնուհետեւ չհաստատուելու կապակցութեամբ Մեքիսեդէկ եպիսկոպոսն ասելի ուշ գրել է. «Իմ անձիս նկատմամբ կը յայտարարեմ ահա եւ անակնկալ պատիւ տրուած է ինձ, որ իմ արժանաւորութենէս շատ ու շատ բարձր է: Այս պատիւն է-իմ ամենասիրելի Ազգիս միահամուռ ընտրութիւնն եւ Ռուսիոյ կայսեր մերժումն: Երկուսն եւս մեծ պատիւ են ինձ». տէս Մ. ԵՊՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ, Երկու խօսք Ռուսաստանի Հայոց կրօնական եւ կրթական վիճակին վրայ, Կ. Պօլիս, 1888, էջ 28, հմմտ. Ա. ԽՈՒՂԱՎԵՐԴԵԱՆ, Մեքիսեդէկ արքեպիսկոպոս Մուրադեանցը Հայ Եկեղեցու եւ խղճի ազատութեան մասին, Բե՛շ, հ. 3, 2003, էջ 76, հմմտ. Ա. ԽՈՒՂԱՎԵՐԴԵԱՆ, Մեքիսեդէկ արքեպիսկոպոս Մուրադեանցը խմբագիր եւ հրապարակախօս, ԵՊՀ հրատ., Ստեփանակերտ, 2009, էջ 111:

⁵ Կազմ., առաջաբան եւ ծան.՝ Գեղէ:

Ա) ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

15 յունուարի 1898 թ. Թիֆլիս

Վեհափա՛ն տէր. որդիական խոնարհութեամբ աղաչում եմբ բարեհաճել Ձերդ Օծութեան բարձր հայրապետական ուշադրութեանը արժանացնելու հետեւեալ մեր աղերսը:

Սրանից տասնեւոնք տարի առաջ ես, Աղեքսանդր Մովսիսեանս, անձնական գործերով Բաբու փաղափից առ միշտ տեղափոխուելով Թիֆլիս, այստեղ մի օր ծանօթանում եմ հանգուցեալ գնդապետ Զաքարիա Լոռիս-Մելիքեանի ընտանիքի հետ: Այս ընտանիքում հանդիպում եմ նոյն Զաքարիայի աւագ դստեր ծնեալն Նունէ Լոռիս-Մելիքեանին, ամուսնացած Թիֆլիսի փաղափացի Աղեքսանդր Արտագեանի հետ: Լինելով բարեկամ տիկնոջ եղբօր, այն ժամանակ դեռ Փարիզի համալսարանի ուսանող, այժմ բժշկապետ Յովհաննէս Լոռիս-Մելիքեանի հետ, ես շարունակում եմ այցելել նրան, որ այդ միջոցին եկած էր Թիֆլիս, իւր ծնողների տեսակցութեանը: Բժիշկ Լոռիս-Մելիքեանն ինձ բարեկամաբար պատմում է իւր ֆրոջ՝ Նունէ Արտագեանի մասին: Ես տեղեկանում եմ, որ տիկինը ամուսնական կեանքում թշուառ է: Նրա օրինական ամուսինը, Աղեքսանդր Արտագեանը, որ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցում Աստուծոյ տանարի առջեւ ուխտել էր լինել հաւատարիմ ամուսին, ոտնատակ անելով իւր կնոջ անխախտ հաւատարմութիւնը ու առաքինութիւնը, դրժում է իւր ուխտը եւ վարում այնպիսի անառակ կեանք, որ նրա հետ կենակցելը տիկնոջ համար օրըստօրէ՛ դառնում է անհնարին: Այսուամենայնիւ տիկին Նունէն, կամենալով հաւատարիմ մնալ իւր ուխտին, կենակցում է նրա հետ ամբողջ եօթ թշուառ տարիներ, այն յոյսով, որ գուցէ մի օր իւր ամուսինը դարձի գայ, թողնէ վատ կենցաղը եւ դառնայ առաքինի ամուսին եւ ընտանիքի հայր, սակայն նրա յոյսերը չեն արդարանում, եւ կեանքը նրա համար ի վերջոյ դառնում է դժոխային: Այս դեռ բաւական չէր. եօթ տարի իւր հաւատարիմ կնոջը տանջելուց յետոյ, Աղեքսանդր Արտագեանը թողնում է նրան անխնամ, հակատագրի հաճոյքին եւ հեռանում, չյայտնելով, թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ: Այն ժամանակ տիկին Նունէն հարկադրւում է տեղափոխուել իւր ծնողների յարկի տակ եւ սկսում է այնտեղ ողբալ իւր չախջախուած կեանքը: Բարեբախտաբար տիկինը Աղեքսանդր Արտագեանից զուակներ չի ունենում, որոնք, հարկաւ, պիտի իրանց մօր հետ կրէին դառն օրեր:

Երկար ժամանակ իւր ծնողների տանը ապրելուց յետոյ, տիկին Նունէ վերջապէս համոզւում է, որ նորից դառնալ իւր ամուսնու յարկի տակ անկարող է,

ֆանի որ վերջինս անյայտացել է, եւ նա վնոում է աոմիշտ մնալ ծնողների տանը: Տիկնոջ կեանքի այս թշուառ պատմութիւնը իմ, Աղեֆսանդր Մովսիսեանիս, մէջ յղացնում է կարեկցութեան զգացում: Աւելի մօտիկ ծանօթանալով նրա նախկին կեանքին, ես նկատում եմ, որ նա կարող էր լինել ընտանիքի հագուագիւտ մայր եւ հասարակութեան օգտակար անդամ, եթէ հակատագիրը նրան կապած լինէր մի բարոյական մարդու հետ: Այն ինչ՝ նա, օրէնքի ուժով կաշկանդուած, ծաղիկ հասակում ստիպուած է անիծել իւր շար բախտը, որ կապել է նրան մի անառակ մարդու հետ:

Վեհափա՛ն տէր, բնական եւ հասկանալի է, որ մի երիտասարդ տղամարդի դէպի մի երիտասարդ թշուառ կնոջ տաժած կարեկցական զգացումը պիտի աւելի զօրեղանար մտքերի եւ գաղափարների յարատեւ շփումից: Եւ ահա մեր ծանօթութիւնից առաջանում է փոխադարձ համակրանք: Սակայն աչքի առջեւ ունենալով տիկին Նունէի անել վիճակը, աշխատում եմ զսպել իմ մէջ յղացող սիրոյ զգացումը: Եւ այսպէս, թէ այնպէս, թէ՛ ես եւ թէ՛ նա սկսում ենք վարել խոյ պատերազմ մեր ներքին աշխարհի հետ այնքան ժամանակ, որքան հնարաւոր էր: Օրերն անցնում են, հոգեկան պատերազմը մեր մէջ սաստկանում է:

Վեհափա՛ն տէր, թո՛յլ տուէ՛ք ամենայն անկեղծութեամբ խոստովանել Ձերդ Օծութեան առջեւ, որ ողջամտութիւնը մեր մէջ տեղ է տալիս փոխադարձ սիրոյ բուռն զգացմանը այն ժամանակ միայն, երբ վերջապէս մենք համոզուում ենք, որ տիկնոջ օրինական ամուսինը բնաւ մտադիր չէ դառնալ դէպի իւր կիներ: Այն ժամանակ, աչքի առաջ ունենալով այն օրէնքը, որ թոյլ է տալիս կնոջը ազատօրէն իւր կեանքը օրինական կապով կապել ուրիշ տղամարդի հետ, եթէ առաջին օրինական ամուսինը մի ֆանի տարով բացակայ է եղել անյայտ, մենք սկսում ենք կենակցել բացարձակ, հասարակութեան առջեւ այն իրաւացի յոյսով, թէ վերջիվերջոյ օրէնքը կգիշանի մեր անել վիճակին եւ թոյլ կտայ մեզ մտնել օրինական ամուսնութեան մէջ:

Վեհափա՛ն տէր, ահա տասներկու տարի է՝ մենք կենակցում ենք: Այս կենակցութիւնից ունինք երեք զաւակ, որոնցից մէկն արու ծնուել է 1886 թ., միւսը նոյնպէս արու ծնուել է 1887 թ., իսկ երրորդը աղջիկ, ծնուել է 1894 թ.: Առաջին երկուսը մկրտուած են իմ, Աղեֆսանդր Մովսիսեանիս ազգանունով Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու կարգով եւ ստացել մէկը Ռուբէն, երկրորդը Արմէն անունները, իսկ երրորդը, դուստրս՝ Մարգարիտը, տակաւին մնում է անկնունք:

Վեհափա՛ն տէր, ահա աւելի ֆան տասներկու տարի կենակցելով ես եւ տիկին Նունէ, մենք դեռ մինչեւ այսօր էլ ոչ մի տեղեկութիւն չունինք Աղեֆսանդր

Արտագեանի մասին, չգիտեմք նրա ուր լինիլը, չգիտեմք նոյնիսկ արդեօք կենդանի՞ է նա, թէ՞ մեռած: Նոյնը կարող են վկայել Ձեր Օծութեան առջև շատ ուրիշ կողմնակի անձինք, եթէ հարկը պահանջէ, գրաւոր կերպով եւ երդմամբ⁶:

Աչփի առջև ունենալով բոլոր վերոգրեալը, աչփի առջև ունենալով օրէնփայն կէտը, որ թոյլ է տալիս կնոջը կրկին ամուսնանալ, երբ առաջին օրինական ամուսինը, անհաւատարիմ ամուսին լինելուց յետոյ երկար տարիներ շարունակ անյայտացել է եւ իւր մասին ոչ մի տեղեկութիւն չի տուել կնոջը, աչփի առջև ունենալով Ամենայն Հայոց Հայրիկի բարձր մարդասիրական ուղղութիւնը եւ բոլոր հայրապետական վեհանձնութիւնը, մենք համարձակուով ենք աղերսել ծնկաչոք Ձեր ծութեանը⁷ թոյլ տալ մեզ մեր տասներկուամեայ ապօրինի կենակցութիւնը կնքել Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու օրէնքներով մտնել օրինաւոր ամուսնութեան մէջ:

Վեհափա՛ն տէր, կայ մի պատճառ, որ հարկադրուով է մեզ հենց այսօր, առանց հետաձգելու դիմել Վեհութեանդ այս որդիական աղերսով: Բանն այն է, որ մի քանի անբարեբեր հանգամանքների շնորհիւ՝ ես, Աղեքսանդր Մովսիսեանս, հարկադրուած եմ Կովկասից հեռանալ երկու տարի ժամանակով⁸: Թողնել կնոջս եւ զաւակներիս անորոշ վիճակում, թողնել նրանց թշուառ դրութեան մէջ ես անկարող եմ:

Վեհափա՛ն տէր, հազիւ ես կարողանամ այսօրուանից երկու շաբաթ մնալ Կովկասում⁹, այնուհետեւ պիտի անհրաժեշտաբար հեռանամ: Աղերսում եմ Ձեր Հայրական գութը, թեթեւացրէ՛ք մեր թշուառ կացութիւնը, զիջէ՛ք մեր անմեղ զաւակների անորոշ վիճակին եւ հրաման արձակեցէ՛ք, որ թոյլ տրուի մեզ շուտով, անյապաղ մտնել օրինաւոր ամուսնութեան մէջ, որպէսզի մենք իրատունք ունենանք միասին հեռանալ Կովկասից: Հակառակ դէպքում, Վեհափա՛ն տէր, ես՝ Աղեքսանդր Մովսիսեանս, պիտի ստիպուած լինիմ թողնել կնոջս ու զաւակներիս նակատագրի հաճոյքին⁹: Իսկ այդ կլինի նրանց համար մի այն-

⁶ Նոյն ֆօնդի 129 գործին կցուած են Թիֆլիսի անուանի քաղաքացիների երդմնագիր վկայութիւնները՝ նօտարական վաւերացմամբ, որ հաւաստել են Արտագեանի անառակութիւնը, երկար ժամանակով անհետանալը, Ալ. Մովսիսեանի աղերսի արդարացիութիւնը: Դրանք նպաստել են հարցի զրական լուծմանը: Երդմնագիր տուողների թւում են՝ Տիգրան Նազարեան, իշխան Յովսէփ ԵրկայնաբազուկԱրղութեան, Յակոբ Մելիք-Բախտամեան, Ալեքսանդր Թարխանեան, Բագրատ Նաւասարդեան, Քրիստափոր Մելիքեան, Գեորգ Բաշինջաղեան եւ ուրիշներ:

⁷ Ակնարկն Օդեսա քաղաքում եւ մասին է, որ իրականացուած է նոյն տարուայ փետրուարի սկզբին:

⁸ Աքսորուել է միայնակ, առանց ընտանիքի:

⁹ Նամակ-աղերսագրի առաջին էջի վրայ կաթողիկոսի մակագրութիւնն է Թիֆլիսի առաջնորդարանին՝ գործն արագացնելու վերաբերեալ: Շիրվանզադէի ձեռքով Աղեքսանդր

պիսի թշուառութիւն, որ լիայոյս եմք, չեն թոյլ տալ Ամենայն Հայոց պաշտելի Հայրիկի աշխարհահոշակ վեհանձնութիւնն ու բարեստութիւնը:

Վեհափա՛ն տէր, այսօր Ձերդ վեհափառութեան Անուանակոչութեան երջանիկ օրը, երջանկացրէ՛ք Ձեր խոնարհ ծառաներին երջանիկ լուրով: Արձակեցէ՛ք այն բարձր հրամանը, որին ահա տասներկու տարի է կարօտ եմք:

Ձերդ Օծութեան ամենախոնարհ որդիներ՝ ՆՈՒՆԷ ԱՐՏԱՋԵԱՆ
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

Բ) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆԻՆ

17 յուլիսի 1899 թ. Օդեսա

Սրբազա՛ն տէր.

Բացառիկ հանգամանքները ստիպում են ինձ դիմել Ձեր օգնութեանը:

Եթէ Ձեր նիւթական պայմանները ներում են՝ բարեհաճեցէ՛ք ինձ տալ մի հարիւր ռուբլի կամ գոնէ յիսուն ռուբլի: Ձեմ ուզում ձանձրացնել Ձեր ուշադրութիւնը իմ այժմեան նեղ վիճակի բացատրութեամբ. միայն այսֆանը կասեմ, որ ուրիշ ելք չունիմ, բացի Ձեզ դիմելուց: Չորս եւ կէս ամսից յետոյ ես կլինեմ Բաբու, ուր ունիմ ստանալիք: Այնտեղից շնորհակալութեամբ հանդերձ կուղարկեմ Ձեզ պարտքս:

Եթէ խնդիրս կատարելու միջոց ունիմ, բարեհաճեցէ՛ք դրամը ուղարկել. Օдесса. контора А. И. Манташева, Садовая ул. дом Ратнера N 16:

Այնտեղից ես կստանամ ում որ ես յանձնուի:

Ընդունեցէ՛ք յարգանքներս՝ Ալեքս. Մովսիսեան ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ

Գ) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԱՏԹԷՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԻՆ

13 հոկտեմբերի 1908 թ. Պարիզ

Սրբազան տէր.

Երէկ պատիւ ունեցայ ուղարկել Ձեր անունով մի օրինակ Ձեր համառօտ կենսագրութիւնից¹⁰:

Այս կենսագրութիւնը ես կազմել եմ Բաբուի հրատարակչական ընկերութեան խնդրանքով սրանից տասներկու տարի առաջ. ուստի ներողամիտ եղէք, որ այն չէ շօշափում Ձեր գործունէութեան վերջին տասնամեակը: Ես ժամանակ չունեցայ նրա թերութիւնները լրացնելու: Բացի դրանից, ես առհասարակ չունիմ մի առանձին սէր գրականութեան այդ նիւթի վերաբերմամբ եւ եթէ 12 տարի սրանից առաջ չկարողացայ մերժել Բաբուի [հրատարակչական] ընկերութեան խնդիրը, այդ այն պատճառով էր, որ յարգում էի, ինչպէս եւ այժմ յարգում եմ Ձեր անձը, իբրեւ եռանդուն գործչի:

Այսպէս թէ այնպէս, հանեցէ՛ք այդ փոքրիկ աշխատութիւնն ընդունելու իբրեւ գրական իմ որդիական յարգանաց դէպի Ձեզ:

Միշտ պատրաստ ծառայելու ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ

Գ) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԱՏԹԷՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԻՆ

5/18 յուլիսի 1909 թ. Պարիզ

Վեհափա՛ն տէր.

Թո՛ղ տուէ՛ք ինձ՝ Ձեր հաւատարիմ հոգեւոր զաւակներից մէկին, իւր որդիական ջերմ շնորհատրումները մատուցանել եւ իւր անվերջ ուրախութիւնն արտայայտել Ձեզ, Ձերդ Վեհափառութեան ս. Լուսաւորչի գահում հաստատուելու եւ առաջիկայ օծման առթիւ:

¹⁰ Կաթողիկոս Մատթէոս Իզմիրլեանի համառօտ կենսագրութիւնը Շիրվանզադէն շարադրել է 1896 թ., որ եւ 12 տարի անտիպ է մնացել՝ հասցէատիրոջ նկատմամբ թուրքական կառավարութեան գործադրած հալածանքների պատճառով, որի մասին ինքը գրում է Շիրվանզադէին ուղղուած պատասխան նամակում. «Վերջին տասներկու տարուան մէջ արդէն անգործութեան դատապարտուած էի եւ կապրէի ներքին եւ արտաքին խաֆիէներու հսկողութեան տակ. կեանք մը չէր այն, այլ տառապանքի ժամանակամիջոց մը... ամոլ կեանք...» (ԱՇՖ, № 209): Հալածանքների դադարումից յետոյ Իզմիրլեանի յիշեալ կենսագրութիւնը նախապէս տպագրուել է Նոր Նախիջեւանի «Մեր ձայնը» թերթում (1908, № 88–91, 93 եւ 96) եւ ապա առանձին գրքով:

Ահա համարձակում եմ, Վեհափա՛ն տէր, դիմել Ձեզ մի շատ կարեւոր առաջարկով, խնդրելով Ձերդ Վեհափառութեան բարձր ուշադրութիւնը:

Տարակոյս չունիմ, որ ս. Լուսաւորչի գահը բարձրանալու վայրկեանից Ձերդ Վեհափառութիւնը աշխատելու է հայ ազգի մտաւոր ու բարոյական առաջադիմութեան եւ նրա սիրեցեալ եկեղեցու բարգաւաճման համար:

Բարենորոգութիւնը, թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին, անշուշտ սկսուելու է էջ-միածնից, իսկ ապա՝ տարածուելու է ամենուրեք: Ըստ իմ համեստ հայեցողութեան, արտաքին բարենորոգումը նոյնքան կարեւոր է, որքան ներքինը, եւ մէկը միւսի հետ կապուած է սերտ:

Էջմիածնի վանքի այժմեան ամենագլխաւոր պէտքերից մէկն է՝ ունենալ Վեհափառ հայրապետի համար մի, եթէ ոչ շէնդ, գէթ վայելուչ կացարան: Ձեր Վեհափառ նախորդները ամենայն իրաւամբ յանախ ազգի փոխարէն ամաշել են օտար հիւրեր ընդունելիս այն անշուք, կիսախարխուլ եւ ողորմելի շինութեան մէջ, որ կոչուում է վեհարան: Ես ծանօթ եմ Ձեր անգուգական համեստութեանը, գիտեմ, որ Ձեր անձնականի համար գոհացուցիչ պիտի համարէի եւ այն, ինչ-որ կայ: Սակայն, թո՛յլ տուէ՛ք ասել, Վեհափա՛ն տէր, որ այս դէպքում Ձեր անձնականը դեր չունի, եւ խնդիրը վերաբերում է ազգի պատուասիրութեանը: Չորս-հինգ միլիօն մի ժողովրդի համար պատուաբեր չէ իւր հոգեւոր պետին տեսնել այդ խարխուլ կացարանում:

Արդ Վեհափա՛ն տէր, ներկայումս կայ միջոց էջմիածնի հարիւրաւոր պէտքերից գէթ այս լրացնելու, եւ ես պարտք եմ համարում յայտնել Ձեզ այս մասին:

Այսօր ես մեր յայտնի բարերար պ. Աղեքսանդր Մանթաշեանի մօտ էի: Նա խօսք բաց արաւ էջմիածնի պէտքերի մասին եւ բոլորովին կամաւոր, առանց իմ դրդման, ցանկութիւն յայտնեց Վեհափառ հայրապետի համար կառուցանել իւր ծախքով մի վայելուչ կացարան: Հարկաւ, ես ամեն կերպ խրախուսեցի մեր բարերարի այդ փափագը¹¹:

Յայտնելով Ձերդ Վեհափառութեանը այս մասին, խնդրում եմ օգտուել պ. Մանթաշեանի տրամադրութիւնից յօգուտ ս. Լուսաւորչի գահի շէնդութեան, թողնել մի կողմ անձնական համեստութիւնը եւ դիմել պ. Մանթաշեանին, ներկայացնելով նրան վեհարանի խարխուլ վիճակը: Դիմելու միջոցը եւ ձեւը թողնում եմ Ձեր բարի հայեցողութեանը, միայն պէտք է շտապել: Կփափագէի, որ

¹¹ Աղեքսանդր Մանթաշեանի ծախքով իրօք սկսուել է կաթողիկոսարանի նոր շէնքի կառուցումը, որ ընդհատուել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով. վերջնականապէս աւարտուել է շատ աւելի ուշ՝ 1963 թ.:

դիմումն անելու մասին Ձերդ Վեհափառությունը հրամայել ինձ եւս յայտնելու, որպէսզի կարողանամ ժամանակին մի անգամ եւս խօսել պ. Մանթաշեանի հետ այս մասին: Ստորեւ հաղորդում եմ թէ նրա եւ թէ իմ հասցէն:

Վշտալի է, Վեհափառ տէր, որ մեր սակաւաթիւ բարեգործներից մէկը, պ. Աղեփսանդր Մելիք-Ազարեանը¹², տակաւին տառապում է բանտում: Ինձ հասած տեղեկություններից երեւում է, որ Ձերդ Վեհափառությունը հոգում է այդ անմեղ մարդու մասին, որի ձերբակալությունը մի թիրմացութիւն է: Ընդունեցէ՛ք այս առթիւ իմ, իբրեւ բանտարկեալ բարեկամիս համար վշտացողի, անհուն շնորհակալությունը: Տա՛ Աստուած, որ Ձեր հայրական ջանքերը պսակունեն աշող[ութեամբ]:

Համբուրելով Ձերդ Վեհափառութեան աջը,
մնամ հարազատ հոգեւոր զաւակ՝ ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ

Ե) ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԷՐՄԿՐՏՁԵԱՆԻՆ

9 հոկտեմբերի 1913 թ. Թիֆլիս

Գերապատի՛ւ հայր Գալուստ¹³.

Յայտնելով խորին շնորհակալիս յարգելի յոբելեանական յանձնաժողովիդ հրաւերի համար՝ անձամբ մասնակցելու համազգային մեծ յոբելեանական յանձնաժողովներին, ցաւում եմ, որ ընտանեկան հանգամանքներս զրկում են ինձ սուրբ էջմիածին գալու բարձր վայելից:

Խնդրում եմ Ձեզ լինել իմ կողմից թարգման եւ մատուցանելով Նորին Վեհափառութեան որդիական ջերմ զգացմունքներիս հաւաստին, բարեհաճել արտայայտել իմ շնորհատրումները Ազգային մեծ տօնի առթիւ:

Ուրախ եմ անսահման, որ հայութեան օրրան սուրբ էջմիածնին վիճակուեց կատարել Ազգային Մեծ տօնը եւ նա կարողացաւ փառաբանական հանդէսին տալ արժանատու բովանդակութիւն եւ շո՛ւք:

Կեցցէ՛ հայ ազգը:

¹² Ալեքսանդր Մելիք-Ազարեանի դէմ յարուցուած քրէական գործի վերաբերեալ կաթողիկոսի միջնորդութեան եւ արգիւնքի մասին տուեալներ չկան:

¹³ Նամակի հասցէատէրը Մայր Աթոռ Սուրբ էջմիածնի միաբան, հայագէտապատմաբան-աղբիւրագէտ Գալուստ ՏէրՄկրտչեանն է (1860–1918), որ կաթողիկոսի առաջադրանքով դիմել է Շիրվանզադէին՝ հրաւիրելով էջմիածին որպէս յանձնաժողովի անդամ մասնակցելու Հայ գրերի գիւտի 1500 եւ տպագրութեան 400ամեայ յոբելեանների նախապատրաստական աշխատանքներին ինչպէսեւ տօնակատարութեանը:

Կեցցէ՛ հայ գիրն ու տպագրութիւնը: Կեցցէ՛ սուրբ էջմիածինը:
Կեցցէ՛ նորին Վեհափառութիւն Գեորգ Հինգերորդը.
Կեցցէ՛ միաբանութիւնը:
Կեցցէ՛ յանձնաժողովդ:

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵՒԻՆ

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

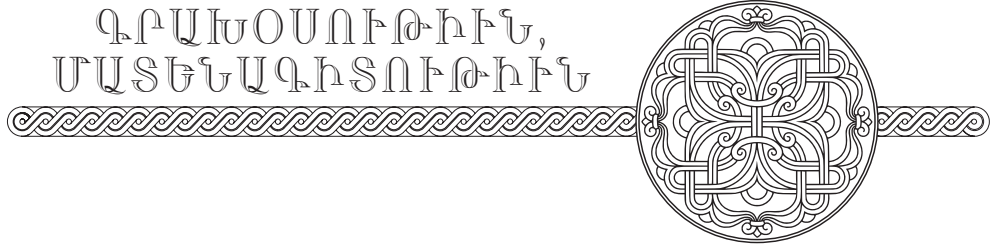
Ծիրվանգաղէ, նամակագրություն, Հայ Առաքելական Եկեղեցի, կաթողիկոսներ, Օրմանեան, Սրուանձտեան, Խրիմեան Հայրիկ, Իզմիրլեան:

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается отношение и восприятие Армянской Апостольской Церкви и её духовенства в личной переписке (публикуемой впервые) известного армянского писателя и мыслителя Александра Ширванзаде. Анализируются как частные письма, наполненные эмоциональными суждениями и личными впечатлениями о таких церковных деятелях, как епископы Магакия Орманиян и Гарегин Сrvандзтян, так и официальные обращения к иерархам Церкви — католикосам Мкртичу Хримяну и Маттеосу Измирлянцу.

SUMMARY

The article explores the attitude toward and perception of the Armenian Apostolic Church and its clergy in the private correspondence (published here for the first time) of the renowned Armenian writer and intellectual Alexander Shirvanzade. It analyzes both personal letters, filled with emotional judgments and personal impressions of such ecclesiastical figures as Bishops Maghakia Ormanian and Garegin Srvandztyan, as well as official appeals addressed to church hierarchs — Catholicoi Mkrtych Khrimian and Matteos Izmirlian.

Doi: 10.56737/2953-7843-2024.10-126

ՓՈՔՐԻԿ ԵՐԿՐԻ ԶԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՄԵՍ ԳԱՆՁԵՐԸ¹

Ձեռագիր մատեանների ստեղծումն ու պահպանութիւնը միջնադարում կարեւոր է եղել գրեթէ բոլոր՝ քաղաքակիրթ-քաղաքակրթունդ ազգերի ու երկրների համար: Այսօր արդէն այդ շրջանում ստեղծուած ձեռագրական ժառանգութիւնն անգնահատելի գանձ է, թէ՛ հոգեւոր, թէ՛ ուղղակի իմաստով: Եւ իւրաքանչիւր ժողովրդի ամբարած այս հարստութեամբ կարելի է պատկերացում կազմել անցեալում ներդրած իր ջանքերի ու ներուժի մասին, կամ պարզապէս գիտակցել նրա վերաբերմունքը գիտութեան ու կրթութեան, լուսաւորութեան հանդէպ: Թուրքիկ որոնմամբ անգամ կարելի է տեսնել, որ այսօր Վատիկանի Առաքելական Գրադարանում պահուած է ւաւի քան 80 000 ձեռագիր, որոնց զգալի մասը լատիներէնով, յունարէնով ու արեւելեան լեզուներով է: Սրան պէտք է յաւելել նաեւ Իտալիայի հանրապետութեան ժառանգութիւնը՝ մօտ 25 000–30 000 մատեան: Ֆրանսիայում պահուած է ւաւի քան 60 000 ձեռագիր²: Գերմանիայի հաւաքածուն գրեթէ 30 000–40 000 է, Յունաստանինը՝ մօտ 20 000–25 000, Բրիտանիայինը՝ 20 000–30 000³: Իսպա-

¹* Ստացուել է՝ 7.07.2024, գրախօսուել է՝ 8.08.2024:

Էլ. հասցէ՝ targ.anich1@mail.ru, arshalujsgalstyan@ysu.am:

² Շատերին գերազանցող այս թիւը բացատրելի է աշխարհագրական բարենպաստ գիրքով, քաղաքական կայունութեամբ, Կառօլինգեան Վերածնունդով (Թ. դար), Փարիզի համալսարանի հիմնադրմամբ (մօտ 1200 թ.), եւ յատկապէս լաւ զարգացած վանական ցանցով, որ հովանաւորում էր պետականօրէն. այս կապակցութեամբ տես R. MCKITTERICK, The Carolingians and the Written Word (Cambridge University Press, 1989, էջ 87. «The Carolingian Renaissance was a conscious effort to revive learning and culture, with Charlemagne and his successors promoting education through the establishment of schools in monasteries and cathedrals», հմմտ. P. RICHÉ, Education and Culture in the Barbarian West: From the Sixth through the Eighth Century (University of South Carolina Press, 1978, էջ 187. «Charlemagne's reforms led to the creation of a network of monastic and cathedral schools, aiming to educate the clergy and revive classical learning»:

³ Անգլո-սաքսոնական շրջանից (Ե.–ԺԱ. դդ.) սկսեալ Բրիտանիայում ձեռագրերը գրչազրուում էին հին անգլերէնով, իսկ Նորմանդական նուաճումից յետոյ (1066)՝ միջին անգլե-

նհայտում մօտ 6000–8000 է, այդ թվում՝ Մոզ-արաբական եւ արաբական ազդեցութեան տակ ստեղծուած եզակի նմուշներ: Հռոմէական սրբազան կայսրութեան մաս կազմած Պրահայի կամ Բօհէմիայի թագաւորութիւնը համարեա 4000 ձեռագիր է ժառանգել իր իրաւայաջորդին⁴: Որոշներին զանց առնելով՝ յիշենք մեր կարծիքով ուշագրաւ դէպքերը: Օրինակ՝ Լեհերը քրիստոնէութիւն ընդունել են 966-ին: Նրանց տարածքում ձեռագրական մշակոյթն սկսել է ձեւաւորուել ԺԳ. դարում, եւ պահպանուած մատեանների քանակը 2000–3000 օրինակ է՝ լատիներէն, սլաւօներէն, որոշ չափով լեհերէն (յատկապէս ԺԳ.–ԺԵ. դդ. յետոյ): Լատուիան եւ էստօնիան քրիստոնէութիւն ընդունել են ԺԳ. դարում: Ձեռագրական մշակոյթը՝ հիմնականում գերմանացի հոգեւորականների ու վանական դպրոցների միջոցով է տարածուել: Ձեռագրերը լատիներէնով եւ միջնադարեան գերմաներէնով են, ընդհանուր տարածաշրջանի համար պահպանուած նմուշները 1000-ից պակաս են: Լիտուան քրիստոնէութիւն ընդունել է 1387-ին, գրաւոր մշակոյթը հիմնականում լատիներէն է, քիչ ուշ շրջանառուել է նաեւ եկեղեցական սլաւօներէնը, իսկ ձեռագրերի քանակը դիտարկուում է մի քանի հարիւր օրինակից ոչ աւելի⁵: Ռուսիոյ տարածքում՝ Կիւեւեան Ռուսիայի դարաշրջանից սկսեալ մինչեւ ԺԵ. դարը, ձեռագրական մշակոյթը զարգացել է գլխաւորապէս եկեղեցու հովանու ներքոյ՝ հիմնուելով սլաւօնական գրական ավանդոյթի վրայ: Պահպանուած հին ռուսերէն ձեռագրերի թիւը մօտաւոր հաշուար-

րէնով եւ լատիներէնով: Մօտաւոր հաշուարկով՝ այդ ժամանակաշրջանում ստեղծուել է շուրջ 50 000 կամ աւելի ձեռագիր: Այս ձեռագրերն ընդգրկում են ոչ միայն կրօնական բնագրեր, այլեւ իրաւական ժողովածուներ, պատմական տարեգրութիւններ, բժշկութեան ու աստղագիտութեան ժողովածուներ, ինչպէս նաեւ գեղարուեստական եւ փիլիսոփայական երկեր: Գերմանական ավանդոյթով ձեւաւորուած որոշ ձեռագրեր զարգարուած են մանրանկարներով ու ոսկեզօծ տառերով եւ տուեալ ժամանակաշրջանի գեղարուեստական ճաշակն են ի ցոյց դնում:

⁴ Տէս M. P. BROWN, A Guide to Western Historical Scripts from Antiquity to 1600, London, 1990, N. R. KER, Catalogue of Manuscripts Containing Anglo-Saxon, Oxford, 1957, «The Cambridge History of the Book in Britain», Vol. I, էջ 400–1100, Cambridge, 2011, J. BACKHOUSE, The Illuminated Manuscript, Oxford, 1979, M. B. PARKES, Their Hands Before Our Eyes: A Closer Look at Scribes. Aldershot, 2008, C. DE HAMEL, A History of Illuminated Manuscripts, London, 1994, И. БЕЛЯЕВ, История русской письменности, М., 1966, А. ЗИМИН, Культура Древней Руси, Москва, 1969, M. T. CLANCHY, From Memory to Written Record England 1066–1307 2nd Edition, JOHN WILEY & SONS, 2009, Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages. Cambridge: Cambridge University Press, 1990 եւ այլն:

⁵ Տէս Н. МОРОЗОВА, С. ТЕМЧИН, Церковнославянские рукописи Литовской национальной библиотеки им. М. Мажвидаса, «Slavistica Vilnensis», 2002, Kalbotyra 51(2), 117–134:

կով 1500—2,000 է⁶: Ռուսական գրատպութիւնից յետոյ (1564)⁷ ձեռագրերի թիւն սկսել է նուազել:

Բնականաբար ներկայ տուեալները զուգադրելիս առաջնայինը պէտք է հաշուի առնել երկրների երբեմնի հզօրութիւնը, զբաղեցրած տարածքները, պետական վերաբերմունքը վանքերի եւ գրչութեան կենտրոնների հանդէպ, յարաբերական անդորրի տարիները, բնակչութեան հաւանական թիւը: Վերջինները յոյժ կարեւոր են մեր նախնեաց պարագային. ի հեճուկս դժուարագոյն պայմանների նրանք այնքան մատեաններ են ստեղծել, որ աւար ու աւերների դարերից յետոյ այնուամենայնիւ 30 000 հայերէն գրչագիր հասել է մինչեւ մեր օրերը⁸: Այս եւ այլ բազմաթիւ ցուցիչների ամբողջացրած պատկերով միայն հնարաւոր կլինի գիտակցել երեւոյթի իրական կամ գոնէ մօտաւոր ծաւալը, ուր Արեւմուտքն ու Արեւել-

⁶ Տե՛ս https://nlr.ru/manuscripts/RA2902/old-russian-manuscripts?utm_source=chatgpt.com:

⁷ Ռուսական ձեռագրերի, սլաւօնական գրի եւ ռուսական տպագրութեան կապակցութեամբ տեղին ենք համարում հետեւեալ քաղուածը. «...ռուս ժողովրդի պատմութեան վճռական պահերին՝ մի քանի դարձակէտերում, հայերը եղել են նրանց կողքին: Այսպիսի կարեւոր պահերից յիշատակելի են սլաւօնական գրերի գիւտը, տպագրութեան սկզբնաւորումը եւ մշակութային յեղափոխութեան հետ կապուած այլ հանգամանքներ: Սլաւօնական այբուբենի ստեղծողներին՝ Կիրեղին (Կիրիլ) եւ Մեթոդիոսին Մագնաւարայի բիւզանդական համալսարանի հիմնադիր Կեսար Վարդն առաքեց սլաւօնների մէջ լուսաւորութիւն տարածելու: Ինչպէս յիշեալ Վարդը նոյնպէս եւ Կիրեղի եւ Մեթոդիոսի ուսուցիչներից շատերը, այդ թւում՝ Փոտ պատրիարքը հայ էին (տե՛ս Ն. Ա. ԳՈՆՅ, Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Փարիզ, 1948, Հ. ԲԱՐԹԻԿԵԱՆ, Բիւզանդիա եւ Հայաստան, «Գիտութիւն եւ տեխնիկա», 1985, հ. 4, էջ 40): Մշակութային մեծագոյն նշանակութիւն ունեցող երեւոյթ էր ռուսական տպագրութեան սկզբնաւորումը 1564 թ. Իւան Ֆեօդորովի եւ նրա օգնականների ջանքերով: Ռուս տպագրիչը ծանօթ է եղել հայ առաջին տպագիր գրքերին, օգտուել է Յակոբ Մեղապարտի փորձից. այս պարագան պարզել է նշանաւոր մատենաբան, ՍՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ Ալեքսէյ Սիդորովը («Советская культура», 1963, հ. 41, «400 лет русского книгопечатания», 1964, էջ 32—33, 42): Նոյնպիսի կապ է նկատուած 1695 թ. Ամստերդամում Դուկաս Նուրիջանեան-Վանանդեցու հրատարակած «Համատարած աշխարհացոյցի» եւ Պետրոս Առաջինի թելադրութեամբ 1699-ին Ամստերդամում լոյս տեսած, այնուհետեւ 1707 եւ 1713 թուականներին Մոսկուայում վերահրատարակուած աշխարհամասերի քարտէզի միջեւ (Մ. ХАЧАТРЯН, Карта мира Гукаса Ванандеци, ԲԵՀ, 1970, հ. 1, էջ 187—192)», տե՛ս Ա. ՄԱԳՈՅԵԱՆ, Հայ-ռուսական գրական փոխառնչութիւններ, Երեւան, 1985, էջ 5: Այստեղ յաւելւեալ, որ բերեալ հատուածի «հրատարակական խմբագրման» ընթացքում «աւելորդ են նկատուել» Կիրիլի եւ Մեթոդիոսի գլխաւոր ուղղորդող Բիւզանդիայի Թէոդորա կայսրուհու անունը ինչպէս եւ կայսրուհու եւ իր եղբօր՝ Վարդ Կեսարի Մամիկոնեան իշխանական ազգանունը:

⁸ Ձեռագրագէտ Արտաշէս Մաթեոսեանը, ի միտ առնելով իր կազմած «Հայերէն ձեռագրերի համահաւաք քարտարանի» տուեալները, պարզել է, որ Հայաստանում եւ աշխարհի տարբեր երկրներում կայ շուրջ 30 հազար հայերէն ձեռագիր՝ գրուած մօտ 2000 գրչութեան կենտրոններում. տե՛ս Ա. ՄԱԹԵՆՈՍԵԱՆ, Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները միջնադարեան հայ մշակոյթի ուսումնասիրութեան սկզբնաղբիւր, Երեւան, 1998, էջ 79:

քը կտրուկ կտարբերուեն՝ եւ ոչ յօգուտ Եւրոպայի⁹: Փոխարէնը Եւրոպան հազարապատիկ գերազանցում է միջնադարագէտ-ձեռագրագէտների թուով, այդ գիտաճիւղի հանդէպ պետական հոգածութեամբ, կառավարական ու մասնաւոր ներդրումներով, որ փաստօրէն նախանշում են ասպարէզի վաղուայ օրը, երբ միայն նուիրումն ու բուռն ցանկութիւնը բաւարար չեն լինի առաջընթացի համար:

Հայ գրաւոր մշակոյթի պատմութեան մէջ գրչութեան կենտրոնների ուսումնասիրութիւնը գիտական առաջնային խնդիրներից է, որ ներառում է մեր մշակութային ժառանգութեան մի կարեւորագոյն ոլորտի վերլուծութիւնն ու գրաւոր մտքի եւ քաղաքակրթական ինքնութեան ձեւաւորման ընթացքի քննութիւնը: Այս տեսանկիւնից պատմական գիտութիւնների թեկնածու, Սեւանի Վազգէնեան դպրանոցի եւ Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի երկարամեայ դասախօս Արփենիկ Ղազարոսեանի՝ «Գեղամայ երկրի գրչութեան կենտրոնները եւ ձեռագրական ժառանգութիւնը» գիրքը¹⁰, որ հրատարակուել է Մեսրոպ Մաշտոցի անուն մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ եզակի եւ հիմնարար ուսումնասիրութիւն է՝ նուիրուած Սեւանի աւագանի՝ պատմական Գեղամայ երկրի գրչութեան պատմութեանը: Մենագրութիւնից իմանում ենք, որ այս տարածքից ժամանակի փորձութեանն ու բնական ու մարդկային աղէտներին դիմացել ու փրկուել է ընդամենը 67 գրչագիր մատեան: Հանգամանալի կերպով ձեռագրերի պատմութիւնը մեզ ներկայացնելով՝ Ղազարոսեանը համապարփակ տեղեկութիւններ է տրամադրում, ուր առկայ են ոչ միայն մատեանի կամ գրչագրողի վերաբերեալ բոլոր մանրամասնութիւնները, այլեւ ստեղծման վայրի պատմութիւնը, որ հեղինակը շարադրում է բազ-

⁹ Եթովպիայի գրչութիւնը Դ.—Ե. դարերից է: Առանց ընդհատման եկեղեցական հին լեզուն՝ Գեէզը կիրառւում մինչ օրս: Պահպանուած ձեռագրերն ըստ ամենայնի 10 000-ից ավելի են (F. HARTER, Ink, angels and hard graft: the artists keeping Ethiopia's ancient illuminated manuscript craft alive, «The Guardian», Fri 11 Apr 2025. https://www.theguardian.com/global-development/2025/apr/11/ethiopian-artists-addis-ababa-workshop-preserving-ancient-christian-writing-methods?utm_source=chatgpt.com): Ղպտինների ներկայիս ձեռագրական աւանդոյթը Դ. դարից է, պահպանուած ձեռագրերի թիւը 4000-ից ավելի է. Տէս J. NORMAN, The Finest Surviving Coptic Bookbinding, Exploring the History of Information and Media through Timelines. Տէս <https://www.historyofinformation.com/> կայքում՝ «Translation of the Bible From Greek into Coptic Script Occurs», «The Nag Hammâdi Library: Early Christian Papyrus Codices in Coptic Bindings», «The Earliest-Known Coptic Miniature, and the Earliest Evidence for Tooling on a Leather Bookbinding»: Այլեւ չենք խօսում Պարսից, Հնդկաց եւ Ճենաց աշխարհների մասին:

¹⁰ Երեւան, 2024, 300 էջ, գունաւոր ներդիր՝ 16 էջ:

մաթիւ աղբիւրների համագործմամբ եւ դիտարկմամբ՝ նիւթ քաղելով թէ՛ վիմագիր արձանագրութիւններից, թէ՛ ձեռագիր յիշատակարաններից, թէ՛ մատենագրութիւնից ու աւանդագրոյցներից՝ յատուկ ուշադրութիւն դարձնելով գիտական նորագոյն հրապարակումներին: Դրա շնորհիւ հեղինակի խօսքն արդէն ոչ թէ պատմական յայտնի տուեալների պարզ վերաշարադրութիւն է, այլ խորին հետազօտութիւն, ուր գիտական նորոյթն անհամեմատ աւելին է, քան պահանջուած՝ ձեռագրի, գրչագրողի, գրչութեան վայրի վերաբերեալ տեղեկութիւնների մէկտեղումը: Օրինակ էջ 67-ում հեղինակը ճշգրտում է Գեղամայ ծովակի երբեմնի կղզու եկեղեցիների անունները. «Թէեւ Սեւանայ կղզում արդէն եկեղեցի կար, որտեղ սպասաւորում էր Մաշտոց Եղիվարդեցին, սակայն 864 թուականին, աջակից ունենալով Սիւնեաց իշխանուհի Մարիամ տիկնոջը, կղզում կառուցում է երկու եկեղեցի՝ Սուրբ Առաքելոց եւ Սուրբ Աստուածածին: Սեւանայ կղզում հետագայում եւս կառուցուել են եկեղեցիներ, բայց այժմ կանգուն են միայն երկուսը, որոնց անունների, ինչպէս նաեւ կառուցման հանգամանքների վերաբերեալ տարակարծութիւնները շատ են: Մեր ուսումնասիրութիւնը ցոյց տուեց (ընդգծումը.՝ Գ. Մ.), որ այժմ կանգուն փոքր եկեղեցին Սուրբ Կարապետն է, որն ըստ աւանդութեան, կառուցուել էր Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից Սուրբ Յարութեան տաճարի հետ. «մերձ Սուրբ Յարութեան սրբացեալ տաճարին կառույց եւ մատուռ մի, անուանելով Սուրբ Կարապետ, ի պատիւ Ամլորդոյն եւ արքային Տրդատայ»: Գրքի վերաբերեալ լիակատար տպաւորութիւն ստանալու համար կարելի է յիշել օրինակ Սիրափի Տէր-Ներսիսեանի՝ «Հայկական ձեռագրեր Ֆրիրի արուեստի պատկերասրահում»¹¹, աշխատութիւնը, որում հիմնական շեշտը ձեռագրերի նկարագրութեան եւ մանրանկարների ուսումնասիրութեան վրայ է, կամ ռուսերէն «խմբակային մենագրութիւնը» Արեւելեան գրչագրերի մասին, որ նուիրուած է տարբեր ժողովուրդների ձեռագրական մշակոյթի յատկանշական ինչ-ինչ կողմերի նկարագրութեանը¹²: Ի տարբերութիւն նշեալ-

¹¹ Տէս «Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art», Washington, 1963:

¹² Տէս «Рукописная и ксилографическая книга Востока. Очерки Кодикологии», Սանկտ-Պետերբուրգ, 2015: Մեր պարագային ուշագրաւ է յաջորդող հատուածը: Այն վառ վկայութիւն է առ այն, որ ոչ միայն հայերէնով եւ հայաստանում է մեր ձեռագրական ժառանգութիւնը, այլ նաեւ օտար լեզուներով եւ ի սփիւռս աշխարհի. «Рукописи, появившиеся на стыке культур, иногда имеют кодикологические признаки, относящиеся к разным традициям. Так, например, в РНБ хранится персидский перевод Четвероевангелия конца XVII — начала XVIII в., переписанный армянином по имени Саргис Луч ибн Амир Малик с протографа конца XIV в. (Дорн 248). Основная

ների՝ Ղազարոսեանի աշխատութիւնը միտուած է ընտրուած նիւթն ամբողջովին բացայայտելու խնդրին՝ տեսադաշտից բաց շթողնելով անգամ ամենաչնչին մանրամասնութիւնները. եւ սա առանձնակի բարձրացնում է աշխատութեան գիտական արժէքը: «Նախաբան» ու «Հայ գրչութեան նշանաւոր կենտրոնները եւ դրանց ուսումնասիրման համառօտ պատմութիւնը» խորագրուած խօսքերով ընթերցողին նախապատրաստելով հետագայ ասելիքին՝ հեղինակը գրքի շորս գլուխներում ներկայացնում է Գեղամայ երկրի գրչութեան կենտրոնները, Գեղամայ երկրի առանձին բնակավայրերին նուիրուած ուսումնասիրութիւնները, Գեղամայ երկրի գրչութեան հնագոյն կենտրոնները Ը.—ԺԳ. դարերում, Մաքենեաց ուխտը եւ Սողոմոն Մաքենացին, Սեւանի անապատը եւ Մաշտոց Եղիվարդեցին, Գեղամայ երկրի գրչութեան կենտրոնները ԺԴ.—ԺԹ. դարերում, Խորուագետ գիւղի ձեռագիր մատեանը, Դանիէլ Բաբունապետի «Հայոց Արեւելեան Տան» վարդապետարանը եւ նրա ձեռագրական ժառանգութիւնը, Մաքենիսի գրչութեան կենտրոնը, Կոթագեղի գրչութեան կենտրոնը, Վանեվանի կամ Ներքին Կթանոցի գրչութեան կենտրոնը, Շողագայ վանքի գրչութեան կենտրոնը, Նորատուսի ձեռագիր մատեանը, Փառակունիս գիւղի ձեռագիր մատեանը, Հայրավանքի կամ «Մարդաղանեաց սուրբ նշանի» գրչութեան կենտրոնը, Դէմդէմաշէն գիւղի գրչութեան կենտրոնը, Ղուլալի գիւղի գրչութեան կենտրոնը, Կածիք գիւղի գրչութեան կենտրոնը, Խորոտկավանքի գրչութեան կենտրոնը, Բատակալ եւ Կաղմախի գիւղերի գրչութեան կենտրոնը, Փոքր Կզնուտ գիւղի ձեռագիր մատեանը, Դարանակս գիւղի գրչութեան կենտրոնը, Բարկիս գիւղի ձեռագիր մատեանը, Սեւանի անապատի գրչութեան կենտրոնը ԺԷ.—ԺԹ. դարերում, Սեւանի անապատի գրչութեան կենտրոնի վերածնունդը, Սեւանի անապատի մատենադարանը: Այստեղ պէտք է նկատել, որ մի փոքր շրջանի համար յիշատակուած կենտրոններն այնքան են, որ շատ օտարներ կերագէին

часть книги выполнена в рамках иранских традиций — текст начертан хорошим почерком *наста'лик* на лощеной бумаге верже кремового оттенка, с использованием *мистара* при разлиновке, окружен рамкой — синей и двойной красной линиями. Крышки переплета обтянуты снаружи красной кожей с тиснением — средник *турундж*, медальоны *сартурундж*, угольники *лачаки*, все с растительным орнаментом; внутренняя сторона оклеена бумагой. Европейское влияние, однако, явственно прослеживается в способе шитья тетрадей: листы соединены шестью стежками, а благодаря тому, что переплет поврежден и отходит от блока книги, можно отчетливо наблюдать кожаные бинты, которые рельефно выступают и на коже покрытия корешка. Кроме того, переплет не имеет клапана, но на краях крышек видны следы от крепления застежек, которые характерны для европейских книг, а также рукописей христиан Ближнего Востока, в частности армян», էջ 74—75:

դրանց թէկուզ կէսի գոյութիւնը իրենց ողջ երկրում: Եւ տեղանունների ու անձնանունների այս պարտադրեալ առատութեան պարագային յոյժ կարեւոր է համապատասխան անուանացանկերի առկայութիւնը, որ դիւրացնում է ցանկացած որոնում:

Մենագրութեան կառուցուածքի առումով դիտելի է, որ աշխատութիւնը բաղկացած է 300 էջից եւ ներառում է ինչպէս պատմահնախօսական, այնպէս եւ ձեռագրագիտական մանրակրկիտ վերլուծութիւն: Այն ունի ակնյայտ գիտական նպատակ՝ վեր հանել մի տարածաշրջանի մշակութային ժառանգութիւնը, որը մինչ Ղազարոսեանի անդրադարձը պատշաճ ուշադրութեան չէր արժանացել: Հեղինակը ձեռնամուխ է եղել Սեւանի աւազանի գրչական ժառանգութեան համակարգային ուսումնասիրութեանը՝ օգտագործելով հնարաւոր բոլոր աղբիւրները՝ յիշատակարաններ, ձեռագրացուցակներ, վիմագրական արձանագրութիւններ, մատենագրական վկայութիւններ... եւ յաջողութեամբ կեանքի է կոչել իր նպատակը՝ ի ցոյց է դնելով Սեւանավանքի դերն իբրեւ ուսումնագիտական կարեւոր կենտրոն, որը տարբեր դարաշրջաններում ծառայել է ինչպէս գրիչների կրթութեան, այնպէս եւ ձեռագրական ժառանգութեան պահպանման ու տարածման վայր:

Իբրեւ նորոյթ եւ առանձնակի ներդրում դրուատանքի արժանի են Արփեհիկ Ղազարոսեանի մենագրութեան կարեւորագոյն գիտական ներդրումները՝

Ա) Գեղամայ երկրի գրչութեան կենտրոնների մաքողական քարտէզագրումը (տե՛ս էջ 46)՝ հիմնուած հիշատակարանային վկայութիւնների, այլազան մենագրութիւնների, վիմագրական եւ աղբիւրագիտական տուեալների վրայ¹³,

Բ) Յիշատակարանների հիման վրայ արուած գրչակենտրոնների վերակազմումը՝ ինչպէս ժամանակագրական, այնպէս եւ տարածքների առումով,

Գ) Նախկինում անյայտ եւ չուսումնասիրուած ձեռագրերի ի յայտ բերումը եւ դրանց նկարագրական ու բովանդակային վերլուծութիւնը:

Յատուկ ուշադրութեան է արժանի Ղազարոսեանի կատարած գիտահիմունքային աշխատանքը՝ յիշատակարանային աղբիւրների համադ-

¹³ Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ քարտէզի այդ մէկ էջն ստանալու եւ ճշգրտելու համար հարկաւոր էր ուշադիր «քրքրել» հազարաւոր էջեր:

րութիւնը վիմագրական ու մատենագրական վկայութիւնների հետ: Սա թոյլ է տալիս վերընկալել իւրաքանչիւր առանձին գրչութեան կենտրոնի ամբողջական գործառոյթը՝ սկսած գրի ընտրութիւնից մինչեւ մանրանկարչութեան ոճաբանական առանձնայատկութիւններ:

Արփենիկ Ղազարոսեանի՝ «Գեղամայ երկրի գրչութեան կենտրոնները եւ ձեռագրական ժառանգութիւնը» մենագրութիւնն անգնահատելի ներդրում է հայ միջնադարեան մշակոյթի եւ մասնաւորապէս՝ ձեռագրագիտական ժառանգութիւնն ուսումնասիրելու գործում: Այն ներկայացնում է Գեղամայ երկրամասի գրչութեան պատմութիւնը՝ զուգակցելով տեղագրական, պատմական, գեղարուեստական եւ գրաբարագիտական ուսումնասիրութեան եղանակները: Հեղինակի կատարած դաշտային աշխատանքների, աղբիւրագիտական վերլուծութեան, մատենագրական որոնումների շնորհիւ ստեղծուել է բարձր գիտական արժէք ունեցող մի գործ, որը կարելի է առաջարկել որպէս կաղապարային մօտեցում նաեւ այլ տարածաշրջանների գրչակենտրոնների ուսումնասիրման համար: Աշխատութիւնն ունի նաեւ կիրառական նշանակութիւն. այն կարող է ուսումնական ձեռնարկ ծառայել բուհական համակարգում, ինչպէս նաեւ իբրեւ հիմք՝ Սեւանի տարածաշրջանի պատմամշակութային ժառանգութեան վերարժեւորման ծրագրերի համար:

ԳԵՒՈՐԳ ՀՆԶԱՅԵԱՆ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ձեռագիր, գրչագիր, մատենա Սեւանի աւազան, Գեղամայ Երկիր:

РЕЗЮМЕ

Создание и сохранение рукописей в Средние века было важной задачей для большинства цивилизованных и цивилизующихся народов. Эти древние

рукописные памятники сегодня представляют собой неоценимое духовное и культурное наследие, позволяющее судить об отношении народов к науке, образованию и просвещению. На фоне статистических данных о количестве средневековых рукописей, сохранившихся в Европе и Востоке, рукописное наследие Армении — около 30 000 армянских рукописей, дошедших до наших дней — представляется исключительным достижением, особенно с учётом драматической исторической судьбы армянского народа.

В этом контексте монография кандидата исторических наук Арпеник Газаросян «*Писцовые центры страны Гегамы и рукописное наследие*», изданная по решению Научного совета Матенадарана имени Месропа Маштоца, представляет собой уникальное исследование, посвящённое истории рукописной культуры Севанского бассейна (исторической страны Гегамы). Автор изучает 67 сохранившихся рукописей из региона, подробно анализируя как их содержание, так и обстоятельства их создания, включая биографии писцов и историю писцовых центров. Газаросян использует широкий круг источников — от эпиграфики и памятных записей до литературных преданий и новейших научных публикаций, что делает исследование глубоко оригинальным и научно значимым.

Монография состоит из 300 страниц, включает как историко-источниковедческий, так и рукописоведческий анализ, и впервые предлагает систематизированное картографирование рукописных центров страны Гегамы. Исследование охватывает как раннесредневековый, так и позднесредневековый периоды, уделяя особое внимание таким центрам, как Севанский монастырь, Макинцкий обитель, деревни Котагех, Хороваканк, Даранакс и другие. Работа Газаросян может служить моделью для аналогичных исследований в других регионах Армении.

Значение этой монографии заключается не только в научной новизне, но и в её прикладной ценности: книга может использоваться в образовательных целях и как основа для программ по переоценке культурного наследия Севанского региона.

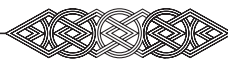
SUMMARY

The creation and preservation of manuscripts was a crucial cultural endeavor for nearly all civilized and civilizing nations during the Middle Ages. Today, this

handwritten legacy is considered an invaluable treasure, both spiritually and intellectually. An overview of manuscript holdings in various European countries—ranging from over 80 000 in the Vatican Library to several hundred in Baltic states—illustrates the historical efforts of each nation in preserving its intellectual heritage. Despite facing severe hardships throughout its history, Armenia has succeeded in preserving approximately 30 000 medieval Armenian manuscripts, a testament to the resilience and cultural devotion of its people.

In this context, the monograph “*The Scriptoria and Manuscript Heritage of the Land of Gegham*” by *Arpenik Ghazarosyan*, candidate of historical sciences and longtime lecturer at the Vazgenian Seminary of Sevan and the Gevorkian Theological Seminary, emerges as a fundamental scholarly work. Published with the approval of the Scientific Council of the Matenadaran (Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts), the study focuses on the history of manuscript production in the Gegham region (present-day Sevan basin), revealing that only 67 manuscripts from this area have survived. With thorough attention to detail and an interdisciplinary methodology, the author not only analyzes the content, script, and provenance of these manuscripts but also reconstructs the historical background of the scriptoria through epigraphic, codicological, and bibliographical sources.

The monograph is structured into four comprehensive chapters and presents detailed case studies on specific scriptoria, including Sevan, Makenis, Noratus, Hayravank, and others. It also offers a complete mapping of Gegham’s scriptoria, identification of previously unknown manuscripts, and reconstruction of scriptorium activities through colophons and historical data. Ghazaryan’s methodological rigor—particularly the integration of manuscript colophons with epigraphic and historiographic evidence—sets a new standard in Armenian manuscript studies. The work not only contributes to medieval Armenian cultural history but also serves as a model for future regional manuscript research and can be utilized in academic curricula and heritage preservation projects.

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОПОВЕДИ

- Проповедь **АРХИЕПИСКОПА АРШАКА ХАЧАТРЯНА**, произнесенная
во время Божественной литургии в Первопрестольном Святом Эчмиадзине . . . 5

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

- АРХИМАНДРИТ МОВСЕС САРГСЯН** — Библейские представления
о мире 10
- ДЬЯКОН ГЕВОРГ КАРАПЕТЯН** — Идея вечного девства
Пресвятой Богородицы в патристическом наследии: *Общий обзор* 21

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

- ГЕВОРГ МАДОЯН, АРШАК МАДОЯН** — Историограф V века Мовсес
Хоренаци и его критики 36
- АНУШ АПРЕСЕЯН** — Григор Нарекаци и Нерсес Шнорали:
теоретические и творческие взаимосвязи 50
- ВАЧАГАН АВАКЯН** — Из взаимоотношений архиепископа Егише Дуряна
и Аршака Чопаняна 66
- ЭДГАР ОГАНЕСЯН** — Национально-церковное собрание 1932 г. в контексте
отношений Католикосата Всех Армян и Католикосата Великого Дома
Киликийского. 78
- АВАГ А. АРУТЮНЯН** — Документы по истории журнала «Эчмиадзин»
(1944—1961) 93

СООБЩЕНИЯ

- АСМИК ПЕТРОСЯН** — Армянская Апостольская Церковь и армянское
духовенство в переписке Александра Ширванзаде 114

РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ

- ГЕВОРГ ГНДЗАДЯН, АРШАЛУЙС ГАЛСТЯН** — Великие рукописные
сокровища маленькой страны 126

CONTENTS

SERMONS

- Sermon delivered by **ARCHBISHOP ARSHAK KHACHATRYAN**
during the Divine Liturgy at the Mother See of Holy Etchmiadzin 5

RELIGIOUS STUDIES

- ARCHIMANDRIT MOVSES SARGSYAN** — Biblical Conceptions of Peace . . .10
DEACON GEVORG KARAPETYAN — The Concept of the Perpetual Virginity
of the Theotokos in Patristic Tradition: *A General Overview* 21

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

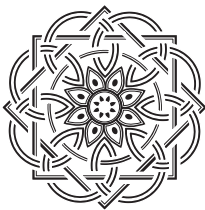
- GEVORG MADOYAN, ARSHAK MADOYAN** — The 5th-Century Historian
Movses Khorenatsi and His Critics. 36
ANUSH APRESYAN — Grigor Narekatsi and Nerses Shnorhali:
Theoretical and Creative Relations. 50
VACHAGAN AVAGYAN — On the Interactions between
Archbishop Yeghishe Tourian and Arshak Tchobanian 66
EDGAR HOVHANNISYAN — The National Ecclesiastical Assembly of 1932
in the context of relations between the Catholicosate of All Armenians and the
Catholicosate of the Great House of Cilicia. 78
AVAG A. HARUTYUNYAN – Documents on the history of “Etchmiadzin”
journal (1944–1961) 93

ESSAYS

HASMIK PETROSYAN — The Armenian Apostolic Church and the Armenian
Clergy in the Correspondence of Alexander Shirvanzade 114

LITERARY REVIEW

GEVORG HNDZATSYAN, ARSHALUIS GALSTYAN — The Great
Manuscript Treasures of a Little Land 126

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՐՈՉԽՕՍԱԿԱՆ

- Տ. ԱՐՇԱԿ ԱՐՔ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆԻ** քարոզը՝ խօսուած Մայր Տանարում
մատուցուած Ս. Պատարագին. 5

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

- ՄՈՎՍԷՍ ՎՐԴ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ** — Խաղաղութիւնը Աստուածաշնչում 10
- ԳԵՒՈՐԳ ՍՐԿ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ** — Սուրբ Աստուածածնի մշտակուսութեան
գաղափարը հայրախոսական ժառանգութեան մէջ. *ընդհանուր ակնարկ* 21

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

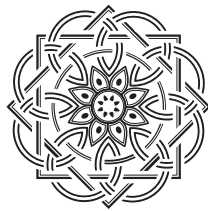
- ԳԷՈՐԳ ՄԱԴՈՅԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ** — Ե. դարի մատենագիր Մովսէս
Խորենացին եւ իր քննադատները 36
- ԱՆՈՒՇ ԱՊՐԵՍԵԱՆ** — Գրիգոր Նարեկացի եւ Ներսէս Շնորհալի. *տեսական-
ստեղծագործական առնչութիւններ* 50
- ՎԱՉԱԳԱՆ ԱԲԱԳԵԱՆ** — Եղիշէ Դուրեան սրբազանի եւ Արշակ Զօպանեանի
առնչութիւններից 66
- ԷԴԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ** — 1932 թ. Ազգային-եկեղեցական ժողովը Ամենայն
Հայոց եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնների յարաբերութիւնների
համապատկերում. 78
- ԱԲԱԳ Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ** — Վաւերագրեր «Էջմիածին» ամսագրի
պատմութեան (1944–1961) 93

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՅԱՍՄԻԿ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ — Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին եւ հայ հոգևորականությունը Ալեքսանդր Շիրվանզադեի նամակներում	114

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՒՈՐԳ ՀՆՁԱՑԵԱՆ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԳԱԼՍԵԱՆ — Փոքրիկ երկրի ձեռագրական մեծ գանձերը	126

- ԱԲՀ** - Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի (Մ. Ալգերեան, Գր. Ճէլալեան), Վենետիկ, 1846 եւ 1865
- ԱԺ** - Արեւելագիտական ժողովածու, Երեւան
- ԱԻ** - Արեւելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԱՀ** - Ազգագրական հանդէս (խմբ.՝ Ե. Լալայեան), հ. 1-26, Շուշի/Թիֆլիս, 1896-1916
- ԱՖՏ** - Աստվածաբանության ֆակուլտետի տարեգիրք, Երեւան
- ԲԵՀ** - Բանքեր Երեւանի համալսարանի, Երեւան
- ԲՀ** - Բանքեր հայագիտության, Երեւան
- ԲՀԱ** - Բանքեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան
- ԲՄ** - Բանքեր Մատենադարանի, Երեւան
- ԳԱԹ** - Գրականության եւ արվեստի թանգարան, Երեւան
- ԳԻ** - Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԳՀՃ** - Գեղորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), Ս. Էջմիածին
- ԴԱՆ** - Դաշտային ազգագրական նյութեր
- ԴՀՊ** - Դիւան հայոց պատմութեան (խմբ.՝ Գ. Աղանեսյան), հ. 1-13, Թիֆլիս, 1893-1917
- ԴՀՎ** - Դիվան հայ վիմագրության, Երեւան
- Ե(Լ)Ժ** - Երկերի (լիակատար) ժողովածու
- ԵՊԿ** - Երեւանի պետական կոնսերվատորիա
- ԵՊՀ** - Երեւանի պետական համալսարան
- ԷԱԺ** - Էմինյան ազգագրական ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Խալաթյան, Կ. Կոտանյան), հ. 1-9, Մոսկվա, 1901-1913
- ԷՊԱԹ** - Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան
- ԼԻ** - Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԼՀԳ** - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երեւան
- ՀԱ** - Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա
- ՀԱԱ** - Հայաստանի ազգային արխիվ, Երեւան
- ՀԱԲ** - Հայերեն արմատական բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-4, Երեւան, 1971-1979
- ՀԱԲՆ** - Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, Երեւան
- ՀԱԲՈ** - Հայոց անձնանունների բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-5, Երեւան, 1942-1962
- ՀԱԹ** - Հայոց ազգագրության եւ ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, Մարդարապատ
- ՀԱԻ** - Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ՀԱՊ** - Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երեւան
- ՀԲԲ** - Հայերեն բացատրական բառարան (Ստ. Մալխասյան), հ. 1-4, Երեւան, 1944-1945
- ՀԺՀ** - Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երեւան
- ՀՀ** - Հայագիտական հանդէս, Երեւան
- ՀՀ ԳԱԱ** - Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, Երեւան
- ՀՀՀ** - «Հասկ» հայագիտական հանդէս, Անթիլիաս
- ՀՀՀԾ** - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երեւան
- ՀՀՀՍ** - Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Բեյրութ
- ՀՀՄ** - Հայաստանի հնագույն մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՄԾ** - Հին Հայաստանի մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՑ** - Հայագիտության հարցեր, Երեւան
- ՀՀՇՏԲ** - Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Ս. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բաբսեղյան), հ. 1-5, Երեւան, 1986-2001
- ՀՊԹ** - Հայաստանի Պատմության թանգարան, Երեւան
- ՀՊՀ** - Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, Երեւան
- ՀՊՀՑ** - Հայոց պատմության հարցեր, Երեւան
- ՀՊՄՀ** - Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Երեւան
- ՀՍՀ** - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1-13, Երեւան, 1974-1987
- ՀՏ** - «Հուշարձան» տարեգիրք, Երեւան
- ՄԱ** - Մերձավոր Արեւելք, Երեւան
- ՄԱԵԺ** - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, Երեւան
- ՄՀ** - Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս

- ՄՄ** - Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Երևան
- ՄՊՎ** - Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Երևան
- ՄՅՀԶ** - Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՆՀԲ** - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (Գ. Անտիքեան, Խ. Սիւրմէլեան, Մ. Աւգերեան), հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837
- ՆՀԺՊ** - Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, Երևան
- ՇՀՀԿ** - Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատանքներ, Գյումրի
- ՊԲՀ** - Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան
- ՊԻ** - Պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան
- ՊՄ** - «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան
- ՎՀԵՊ** - Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, Երևան
- ՎՀՀ** - «Վէճ» համահայկական հանդես, Երևան
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան
- ՑԶՄՄ** - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՔՀ** - Քրիստոնյա Հայաստան, Ս. Էջմիածին
- ՔՀՀ** - «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002
- ՕԱՀՀՄ** - Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, Երևան
- АГВ** - Армянский гуманитарный вестник, Ереван
- АО** - Археологические открытия, Москва
- АПА** - Археологические памятники Армении, Ереван
- АРА** - Археологические раскопки в Армении, Ереван
- ВВ** - Византийский временник, Ленинград-Москва
- ВДИ** - Вестник древней истории, Москва
- ВЕУ** - Вестник Ереванского университета, Ереван
- ВОН** - Вестник общественных наук, Ереван
- ДВ** - Древний Восток, Ереван
- ДКА** - Древнейшая культура Армении, Ереван
- ИАЭ** - Институт археологии и этнографии, ИАН РА, Ереван
- ИАН** - Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки, Ереван
- ИФЖ** - Историко-филологический журнал, Ереван
- КБС** - Кавказско-ближневосточный сборник, Тбилиси
- КВ** - Кавказ и Византия, Ереван
- КДА** - Культура древней Армении, Ереван
- КСИА** - Краткие сообщения института археологии, Москва
- КСИМК** - Краткие сообщения института истории материальной культуры, Москва
- МАК** - Материалы по археологии Кавказа, Москва
- МИАН** - Материалы по истории армянского народа, Ереван
- МНМ** - Мифы народов мира, Москва (ред. С. А. Токарев), 1991-1992
- НАА** - Национальный архив Армении, Ереван
- СА** - Советская археология, Москва
- СМОМПК** - Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа, т. 1-46, Тифлис, 1881-1915
- СЭ** - Советская этнография, Москва
- ХВ** - Христианский Восток, Санкт-Петербург
- AJNES** - Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan
- AS** - Anatolian Studies, Cambridge
- AW** - Antike Welt, Mainz am Rhein
- BAR** - British Archaeological Reports, International Series, Oxford
- CAH** - Cambridge Ancient History, Cambridge
- IC** - Iran and the Caucasus, Leiden
- JANER** - Journal of Ancient Near Eastern Religions, Leiden
- JAOS** - Journal of American Oriental Society, Michigan
- JAS** - Journal of Armenian Studies, Belmont
- JSAS** - Journal of the Society for Armenian Studies, Fresno
- MDOG** - Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
- OrCh** - Oriens Christianus, Leipzig
- PO** - Patrologia Orientalis, Paris-Brepols
- REArm** - Revue des études arméniennes, Paris
- SMEA** - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma

ISSN 1829-4243
eISSN 2953-7843

Հրատարակում է
Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի
(աստուածաբանական համալսարան)
գիտխորհրդի երաշխատրոյթեամբ եւ որոշմամբ

Հրատարակչական բաժնի տնօրէն՝
Տ. Արարատ քինյ. Պօղոսեան

Խմբագրութեան հասցէն՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, Ք. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
«ԷԶՄԻԱԾԻՆ»
ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин, редакция журнала «Эчмиадзин»

Republic of Armenia, Etchmiadzin, Editorial Office of the Journal "Etchmiadzin"

էլ. փոստ՝ etchmiadzinamsagir@gmail.com
Հեռ. (+374 10) 517 276

Ստորագրում է տպագրութեան՝ 30.05.2025 թ.

ԵՏՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ
ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ